

ISSN 2312-475X

9 772312 475166 0 3

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального государственного
университета имени К.Жубанова**

3

2017

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

научный журнал
ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство №14089-Ж

№ 3 (49)

20

Қыркүйек
2017

Жазылу индексі: 74646

Подписной индекс: 74646

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
ЕРДЕМБЕКОВ Б.А.
БАС РЕДАКТОРДЫҢ
ОРЫНБАСАРЫ
ЗАМ.ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
БЕКНАЗАРОВ Р.А.
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ
АБДУЛЛАЕВ Н.А.
АЙТАЛЫ А.А.
АЙПЕЙСОВА С.А.
БОТАГАРИЕВ Т.А.
ГРИНБЕРГ М. (Польша)
ЕСЕНЖАНОВ С.З.
ИСМЕТ БИНЕР(Турция)
КОРЧЕНКО А.В. (Украина)
КУСАИНОВ Х.Х.
МАКАРОВ А.Н. (Россия)
ПОПИВАНОВ Н. (Болгария)
РОМАНЧЕНКО В.Я. (Россия)
САДИРОВА К.К.
САРТАБАНОВ Ж.А.
СУЛТАНГАЛИЕВА Г.С.
СИЛАНТЬЕВА М. М. (Россия)
СКАЛИЙ А. (Польша)
СТАНЖИЦКИЙ А.Н. (Украина)
ТУРЕБАЕВА К.Ж.
ТЛЕПИНА Ш.В.
ШУНКЕЕВ К.Ш.

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР
ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР
КАРАША Г.Д.

МЕНШІК ИЕСІ
СОБСТВЕННИК
РГП на ПХВ «Актюбинский
региональный государственный
университет им. К.Жубанова»
МОН РК

МАЗМУНЫ	СОДЕРЖАНИЕ	LIST OF CONTENT
ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ НАУКИ	ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ	
Жолдыбаев М.Е. Об оценках разности между решениями сингулярно возмущенных и невозмущенных краевых задач с начальным скачком для линейного интегро-дифференциального уравнения в частных производных второго порядка		3
Жабко А.П. Устойчивость линейных дифференциально-разностных систем с линейно возрастающим запаздыванием		9
Каморников С.Ф. О пересечениях нильпотентных инъекторов		14
ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ НАУКИ	ТЕХНИЧЕСКИЕ	
Апендина А.К., Өтеумағамбетова А.Д. Хром дубителі өндірісі		18
Бекешев А.З., Ахметова М.К., Салихова Ж.А., Давлетбаева А.С. Майлардың тұтқырлығын зерттеу		21
Жакупова Г.Ж., Бекетова Г.К., Қойбағар Н. Хром ангидридін алу тәсілдері		27
Бузова О.В., Махамбетова Ж.К., Саркулова М., Изтурганова А. Получение азота и водорода для производства азотных удобрений		31
Некрасов В.Г., Бузова О.В., Беграхимов А., Берденова А., Хайретденова Ж. Применение соломы злаковых культур для производства комбинированного органоминерального удобрения		35
Апендина А.К., Жексембина Г.К., Маратова М.А., Ниязова А.А. Ақтөбе қаласындағы көшелердің автокөліктермен жүктелуін анықтау		38
Сауханов Н.С., Кумарова Ж., Әлімбаев Қ., Тлеужанов М. Қиылысқа бағдаршам реттеуін енгізудің тиімділігін анықтау		43
ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ НАУКИ	ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ	
Мухтаруллина А.Р. Образоцентрические метафорические модели англоязычной компьютерной технической терминисистемы		50
Фаткуллина Ф.Г. О соотношении термина и терминологического поля		57
Bostekova A.R., Akchambayeva Sh.T., Tolegenova G.G. Internationalism in modern society		62
Орозобекова Ж. Искусство эпического сказителя и вопросы текстологии		68
Камалова А.А. Русская народная сказка о волке как предмет этнолингвистического описания ..		76
Обаева Г.С.Ө.Нұрғалиев поэзиясының көркемдік әлемі .		82

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ	ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
Абдуллаев Н.А.	89
Батыс Алашорда үкіметі құрамындағы қазақ зиялыларының атқарған қоғамдық-саяси қызметі мен өмір жолдары	89
Орамах Ж.	
Бөкей ордасының әкімшілік құрылымы	93
Подушкин А.Н.	
Раскопки катакомбы I Восточной группы насыпей могильника Культобе	100
Стасевич И. В.	
Коллекция Лайықжана Беркімбаева и Хасана Иманбаева в собрании Петербургской Кунсткамеры	109
ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ПРАВО	ЭКОНОМИКА И ПРАВО
Кусайнов Х.Х., Иманбаева З.О.	117
Инновациялық экономикаға көшуде басқару есебін сәйкестендіру мәселесі	122
Абдрахманова А.Ж.	122
Проблемы подготовки логистов в Казахстане и пути их решения	127
Жунусов Б.А., Тұрғанбаев М.Ә.	127
Қазақстанда монокалалардың даму проблемалары	133
Тасмағанбетов А.Б., Тасмағанбетова С.Ж.	133
Особенности транспортной политики Республики Казахстан	133
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ	ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
Имжарова З.У., Жүсіпбек Ә.М.	140
Значимость медиаподготовки в обновлении содержания среднего и высшего образования	143
Кагазбаева А.К.	143
The application of critical thinking in the mathematics lesson	148
Қуанжанова Қ.Т.	148
Оқытушылардың кәсіби іс-әрекетіндегі деформацияның алатын орны	148
ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ	ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
Өмірбаева К.О.	156
Салауатты өмір салтын қалыптастыру жолдары	161
Сайтғалиев Р.Р., Марденов К.Ж., Утеғалиев Т.Х., Жеңісова Б.Қ.	
Орта буын өкілдерінің дене шынықтырумен айналысуы	165
Құлмағамбетов А.К., Сайтғалиев Р.Р., Жангереев З.А., Жеңісова Б.Қ.	
Қыз-келіншектер үшін жеңіл атлетикамен айналысудың маңызы	168
Авторлар туралы мәлімет	
Сведения об авторах	173
«Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі	174
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актыбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова»	174

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

МРНТИ 517.968.72

ЖОЛДЫБАЕВ М.Е.¹

*¹Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,
г. Ақтөбе, Қазақстан*

ОБ ОЦЕНКАХ РАЗНОСТИ МЕЖДУ РЕШЕНИЯМИ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННЫХ И НЕВОЗМУЩЕННЫХ КРАЕВЫХ ЗАДАЧ С НАЧАЛЬНЫМ СКАЧКОМ ДЛЯ ЛИНЕЙНОГО ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ В ЧАСТНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ ВТОРОГО ПОРЯДКА

В настоящей работе автор получил следующие результаты: сформулированы и доказаны теоремы об оценках решений краевых задач для сингулярно возмущенного интегро-дифференциального уравнения в частных производных второго порядка, сформулированы и доказаны теоремы об оценках разности между решениями сингулярно возмущенных и соответствующих невозмущенных краевых задач для сингулярно возмущенного интегро-дифференциального уравнения в частных производных второго порядка, доказано, что решение сингулярно возмущенной краевой задачи с начальным скачком для интегро-дифференциального уравнения в частных производных второго порядка не будет стремиться к решению обычной невозмущенной (вырожденной) задачи, получаемой из исходной задачи при равенстве нулю малого параметра, а стремится к решению измененной невозмущенной задачи с явлением начальных скачков краевой задачи.

Ключевые слова: интегро-дифференциальное уравнение, сингулярно возмущенное, краевая задача, малый параметр, оценка разности, уравнения характеристики.

Бұл жұмыста төмендегідей нәтижелер алынған: екінші ретті дербес туындылы сингулярлы ауытқыған интегро-дифференциалдық теңдеулерінің шеттік есебінің бағалаулары тұжырымдалған және дәлелденген; екінші ретті дербес туындылы сингулярлы ауытқыған интегро-дифференциалдық теңдеулерінің осыларға сәйкес ауытқымайтын теңдеулердің шеттік есептері шешімдерінің айырмасының бағалаулары туралы теоремалар тұжырымдалған және дәлелденген; екінші ретті дербес туындылы интегро-дифференциалдық теңдеу үшін бастапқы секірісі бар шеттік есептің шешімі бастапқы параметр 0-ге тең болғанда алдыңғы есептен шығатын қарапайым ауытқымайтын шешіміне ұмытылмай, бастапқы секірісі бар өзгертілген ауытқымайтын шеттік есептің шешіміне ұмытылатындығы дәлелденген.

Кілт сөздер: интегро-дифференциалдық теңдеулер, сингулярлы ауытқу, шеттік есептер, кіші параметр, айырымдар бағамы, характеристика теңдеуі.

In this article the author obtained the following results: formulated and proved theorems about estimates of solutions of boundary value problems for singularly perturbed integro-differential equations in private derivatives of the second order, is formulated and proved theorems about estimates of the difference between the solutions of singularly perturbed, and the

corresponding unperturbed boundary value problems for singularly perturbed integro-differential equations in private derivatives of the second order, it is proved that the solution of singularly perturbed boundary value problem with initial jump for the integro-differential equations in private derivatives of the second order will not seek to have the decision of the ordinary unperturbed (degenerate) problem derived from the original problem with the equality to zero of a small parameter, and is committed to the solution changed the unperturbed problem with initial discontinuity phenomenon of a boundary value problem.

Key words: integro-differential equation, singularly perturbed, boundary value problem, small parameter, estimation of the difference equation characteristics.

1. Постановка задачи

Рассмотрим в области $D = \{(t, x) : 0 \leq t \leq 1, \lambda_1(t) \leq x \leq \lambda_2(t)\}$ линейное сингулярно возмущенное интегро-дифференциальное уравнение вида:

$$\varepsilon H^2[y] + A(t, x)H[y] + B(t, x)y = f(t, x) + \int_0^t (K_1(t, s, x)H[y(s, x, \varepsilon)] + K_0(t, s, x)y(s, x, \varepsilon))ds, \quad (1)$$

удовлетворяющее краевым условиям:

$$y(0, x, \varepsilon) = \pi_0(x), \quad y(1, x, \varepsilon) = \pi_1(x). \quad (2)$$

Здесь $\varepsilon > 0$ - малый параметр, t, x - независимые переменные, $y = y(t, x, \varepsilon)$ - искомая функция, $A(t, x), B(t, x), f(t, x), K_i(t, s, x)$ и $\pi_i(x) (i = 0, 1)$ функции заданные в области D , а операторы:

$$H[y] = \frac{\partial y}{\partial t} + Q(t, x)\frac{\partial y}{\partial x}, \quad H^2[y] = H[H[y]],$$

где функция $Q(t, x)$ также задана в области D .

Предположим, что:

1) функции $A(t, x), B(t, x), f(t, x), Q(t, x), K_i(t, s, x)$ и $\pi_i(x) (i = 0, 1)$ - достаточно гладкие по совокупности аргументов $(t, x) \in D$;

2) функции $A(t, x)$ и $Q(t, x)$ удовлетворяют следующим неравенствам:

$$A(t, x) \geq \delta > 0, \quad |Q(t, x)| \geq \gamma > 0,$$

где δ, γ - некоторые вещественные числа;

3) функции $\lambda_1(t)$ и $\lambda_2(t)$ являются решениями уравнения характеристики:

$$\frac{dx}{dt} = Q(t, x),$$

соответствующего уравнению (1), и удовлетворяющее начальным условиям

$$\lambda_1(0) = 0, \quad \lambda_2(0) = 1.$$

4) для функции

$$w(t, x, s) = e^{-\int_s^t \frac{B(\mu, \varphi)}{A(\mu, \varphi)} d\mu} + A(s, x) \int_0^t \frac{1}{A(\tau, \varphi)} \cdot e^{-\int_\tau^t \frac{B(\mu, \varphi)}{A(\mu, \varphi)} d\mu} \tilde{R}(\tau, s, \varphi) d\tau,$$

значение $w(1, x, 0)$ удовлетворяет условию

$$w(1, x, 0) \neq 0,$$

где $R(t, s, \varphi)$ резольвента ядра $J(t, s, \varphi)$:

$$J(t, s, \varphi) = \frac{1}{A(t, \varphi)} \cdot \left[K_1(t, s, \varphi) - \int_s^t \frac{K_1(t, \tau, \varphi)}{A(\tau, \varphi)} \cdot B(\tau, \varphi) \cdot e^{-\int_s^\tau \frac{B(s, \varphi)}{A(s, \varphi)} ds} d\tau + \right. \\ \left. + \int_s^t K_0(t, \tau, \varphi) \cdot e^{-\int_s^\tau \frac{B(s, \varphi)}{A(s, \varphi)} ds} d\tau \right].$$

Цель работы: установить оценки разности между решениями сингулярно возмущенной и невозмущенной задачи для интегро-дифференциального уравнения в частных производных второго порядка типа Вольтерра.

Заметим, что для обыкновенного интегро-дифференциального уравнения аналогичная задача подробно изучена в [1]- [3].

2. Определение начальных скачков

Решение $y(t, x, \varepsilon)$ краевой задачи (1), (2) при $\varepsilon \rightarrow 0$ не будет стремиться к решению уравнения, получаемого из (1) при $\varepsilon = 0$, а будет стремиться к решению измененного уравнения вида:

$$A(t, x)H[y_0] + B(t, x)y_0 = \bar{f}(t, x) +$$

$$+ \int_0^t (K_1(t, s, x)H[y_0(s, x)] + K_0(t, s, x)y_0(s, x))ds, \quad (3)$$

$$\bar{f}(t, x) = f(t, x) + \Delta(t, x),$$

с правым краевым условием (2), т.е.

$$y_0(1, x) = \pi_1(x), \quad (4)$$

где $\Delta(t, x)$ - определяется формулой:

$$\Delta(t, x) = \Delta_0(x)K_1(t, 0, x), \quad (5)$$

причем $\Delta_0(x)$ неизвестная пока функция.

Разность $\Delta(t, x)$ между свободным членом $\bar{f}(t, x)$ невозмущенного интегро-дифференциального уравнения (3) и свободным членом $f(t, x)$ сингулярно возмущенного интегро-дифференциального уравнения (1) называется начальным скачком интегрального члена уравнения (1), т.е. $\Delta(t, x) = \bar{f}(t, x) - f(t, x)$.

Разность $\Delta_0(x)$ между значением $y_0(0, x)$ решения невозмущенной задачи (3), (4) и значением $y(0, x, \varepsilon)$ решения сингулярно возмущенной краевой задачи (1), (2) называется начальным скачком решения сингулярно возмущенной краевой задачи (1), (2), т.е.

$$\Delta_0(x) = y_0(0, x) - y(0, x, \varepsilon).$$

Разность между решением $y(t, x, \varepsilon)$ сингулярно возмущенной краевой задачи (1), (2) и решением $y_0(t, x)$ невозмущенной задачи (3), (4) обозначим через

$$u(t, x, \varepsilon) = y(t, x, \varepsilon) - y_0(t, x).$$

где

$$y_0(t, x) = \Delta_0(\psi) \left[e^{-\int_0^t \frac{B(s, \varphi)}{A(s, \varphi)} ds} + \int_0^t \frac{A(0, \varphi)}{A(\tau, \varphi)} e^{-\int_\tau^t \frac{B(s, \varphi)}{A(s, \varphi)} ds} \tilde{R}(\tau, 0, \varphi) d\tau \right] + \bar{y}_0(t, x), \quad (6)$$

причем $\bar{y}_0(t, x)$ решение задачи:

$$A(t, x)H[y_0] + B(t, x)y_0 = f(t, x) +$$

$$+ \int_0^t (K_1(t, s, x)H[y_0(s, x)] + K_0(t, s, x)y_0(s, x))ds,$$

$$\bar{y}(0, x) = \pi_0(x).$$

Тогда из задач (1), (2) и (3), (4) имеем следующую задачу для $u(t, x, \varepsilon)$:

$$\varepsilon H^2[u] + A(t, x)H[u] + B(t, x)u = -\varepsilon H^2[y_0] - \Delta(t, x) + \quad (7)$$

$$+ \int_0^t (K_1(t, s, x)H[u(s, x, \varepsilon)] + K_0(t, s, x)u(s, x, \varepsilon))ds,$$

$$u(0, x, \varepsilon) = \pi_0(x) - y_0(0, x), \quad u(1, x, \varepsilon) = 0. \quad (8)$$

Из задач (7), (8), применяя теорию [1] (см. [1] стр.66), получим следующие оценки для разности $u(t, x, \varepsilon) = y(t, x, \varepsilon) - y_0(t, x)$:

$$|y(t, x, \varepsilon) - y_0(t, x)| \leq K \cdot |\pi_0(x) - y_0(0, x)| \cdot \left(\varepsilon + e^{-\frac{\delta t}{\varepsilon}} \right) + \\ + K \max_{(t, x) \in D} \cdot |\Delta(t, x) - \Delta_0(x) \cdot K_1(t, 0, x)|, \quad (9)$$

$$|y_t'(t, x, \varepsilon) - y_{0t}'(t, x)| \leq K \cdot |\pi_0(x) - y_0(0, x)| \cdot \left(\varepsilon + e^{-\frac{\delta t}{\varepsilon}} \right) +$$

$$+ K \max_{(t, x) \in D} \cdot |\Delta(t, x) - \Delta_0(x) \cdot K_1(t, 0, x)| \cdot \left(1 + \frac{1}{\varepsilon} e^{-\frac{\delta t}{\varepsilon}} \right),$$

$$|y_x'(t, x, \varepsilon) - y_{0x}'(t, x)| \leq K \cdot |\pi_0(x) - y_0(0, x)| \cdot \left(\varepsilon + e^{-\frac{\delta t}{\varepsilon}} \right) +$$

$$+ K \max_{(t, x) \in D} \cdot |\Delta(t, x) - \Delta_0(x) \cdot K_1(t, 0, x)| \cdot \left(1 + \frac{1}{\varepsilon} e^{-\frac{\delta t}{\varepsilon}} \right), \quad (t, x) \in D.$$

Определим теперь начальный скачок $\Delta_0(\psi)$ так, чтобы решение $y_0(t, x)$ невозмущенного интегро-дифференциального уравнения (3), определяемое формулой (6), удовлетворяло граничному условию (4). Для этого подставляем (6) в (4). Тогда с учетом условия 4, имеем

$$\Delta_0(x) \cdot w(1, x, 0) + \bar{y}_0(1, x) = \pi_1(x).$$

Так как по условию 4 значение $w(1, x, 0) \neq 0$, то отсюда однозначно определяем $\Delta_0(x)$:

$$\Delta_0(x) = \frac{\pi_1(x) - \bar{y}_0(1, x)}{w(1, x, 0)}, \quad (10)$$

где $\bar{y}_0(1, x)$ - значение решения задачи невозмущенное интегро-дифференциальное уравнение (1) с начальным условием $\bar{y}_0(0, x) = \pi_0(x)$, а $w(1, x, 0)$ выражается формулой из условия 4.

Теперь начальный скачок $\Delta(t, x)$ интегрального члена, определяемый формулой (5), с учетом (10) окончательно выражается формулой

$$\Delta(t, x) = \frac{\pi_1(x) - \bar{y}_0(1, x)}{w(1, x, 0)} \cdot K_1(t, 0, x). \quad (11)$$

Таким образом, начальные скачки $\Delta_0(x)$ и $\Delta(t, x)$ сингулярно возмущенной краевой задачи (1), (2) определены полностью, которые соответственно определяются формулами (10), (11).

3. Оценка разности

В данном параграфе доказана следующая

Теорема. Пусть выполнены условия 1)-4). Тогда для разности между решениями $y(t, x, \varepsilon)$ сингулярно возмущенной краевой задачи (1), (2) и решением $y_0(t, x)$ невозмущенной задачи (3), (4) в области D справедливы следующие оценки:

$$\begin{aligned} |y(t, x, \varepsilon) - y_0(t, x)| &\leq K \cdot \varepsilon + K \cdot e^{-\delta \frac{t}{\varepsilon}}, \\ |y'_t(t, x, \varepsilon) - y'_{0t}(t, x)| &\leq K \cdot \varepsilon + \frac{K}{\varepsilon} \cdot e^{-\delta \frac{t}{\varepsilon}}, \\ |y'_x(t, x, \varepsilon) - y'_{0x}(t, x)| &\leq K \cdot \varepsilon + \frac{K}{\varepsilon} \cdot e^{-\delta \frac{t}{\varepsilon}}, \end{aligned} \quad (12)$$

где $k > 0, \delta > 0$ - некоторые вещественные числа, не зависящие от t, x и ε .

Доказательство. Так как начальные скачки $\Delta(t, x)$ и $\Delta_0(x)$ сингулярно возмущенной краевой задачи (1), (2) определены полностью формулами (11), (10), то из (9) с учетом (5) непосредственно получаем искомые оценки (12). Тем самым, теорема доказана.

Из теоремы непосредственно следует, что решение $y(t, x, \varepsilon)$ сингулярно возмущенной краевой задачи (1), (2) при стремлении малого параметра ε к нулю стремится к решению $y_0(t, x)$

невозмущенной задачи (3), (4), т.е. для решения $y(t, x, \varepsilon)$ справедливы следующие предельные равенства в области $\tilde{D} = \{\mu < t \leq 1, \lambda_1(t) \leq x \leq \lambda_2(t)\}$:

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y(t, x, \varepsilon) = y_0(t, x), \quad \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y_t'(t, x, \varepsilon) = y_{0t}'(t, x), \quad \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y_x'(t, x, \varepsilon) = y_{0x}'(t, x),$$

где $\mu > 0$ некоторое малое число, зависящее от ε .

Список использованных источников

1. Касымов К.А. Линейные сингулярно возмущенные дифференциальные уравнения второго порядка. - Алма-ата, 1982. -217с.
2. Тажимуратов И.Т., Жолдыбаев М.Е. Оценки решений сингулярно-возмущенных уравнений в частных производных второго порядка // Известия НАН РК. -2000.- № 3 - С. 56-62.
3. Жолдыбаев М.Е. Краевая задача с начальным скачком для сингулярно возмущенного дифференциального уравнения в частных производных второго порядка //Материалы Международной научной конференции молодых ученых, Алматы, 2011.- С.242-244

МРНТИ 517.929.2

ЖАБКО А.П.¹

¹Санкт-Петербургский государственный университет, г.Санкт-Петербург, РФ

УСТОЙЧИВОСТЬ ЛИНЕЙНЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНО-РАЗНОСТНЫХ СИСТЕМ С ЛИНЕЙНО ВОЗРАСТАЮЩИМ ЗАПАЗДЫВАНИЕМ

Рассматривается линейная система уравнений с несколькими линейно возрастающими запаздываниями. Используется двухступенчатый алгоритм анализа асимптотической устойчивости по Ляпунову. Данный подход позволяет разбить пространство параметров системы на области асимптотической устойчивости и неустойчивости.

Ключевые слова: дифференциально-разностные системы, устойчивость по Ляпунову, подход Разумихина, Ляпунов, Разумихин.

Мақалада бірнеше өспелі сызықтықкідірісті теңдеулердің сызықтық жүйесі қарастырылады. Ляпунов бойынша асимптотикалық орнықтылықты талдаудың екіқадамды алгоритмі қолданылады. Бұл әдіс жүйе параметрлері кеңістігін асимптотикалық орнықтылық және орнықсыздық аймақтарына ажыратуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: дифференциалды-айырымдық жүйелер, Ляпунов тұрақтылығы, Разумихин тәсілі, Ляпунов, Разумихин.

In the paper the linear difference-differential systems with linearly increasing delay are considered. A double stage approach is applied for stability analysis of these systems. The sufficient conditions of the asymptotic stability and instability are obtained. The results are illustrated on the example of the radioactive decay equation.

Key words: difference, difference-differential system, linearly increasing delay, stability, Razumikhin approach, Lyapunov, Razumikhin.

1. Введение. Класс дифференциальных уравнений с временным запаздыванием, пропорциональным времени, изучен значительно менее чем класс уравнений с постоянным запаздыванием. Однако считать запаздывание постоянным можно не во всех случаях. Например, в математической модели, описывающей работу информационного сервера, учитывается технологическое запаздывание – время, необходимое для обработки поступающей информации, и это время зависит от объёма обрабатываемой информации. Уравнения, описывающие взаимодействие объектов, расходящихся друг от друга, содержат транспортное запаздывание – время, необходимое для передачи информации от одного объекта к другому. Это время также линейно возрастает при увеличении расстояния между объектами.

Уравнения с линейно возрастающим запаздыванием времени выделяются из класса уравнений с ограниченным переменным запаздыванием тем, что предыстория их решения неограниченно возрастает с ростом времени. Из-за этого оказывается невозможно применять некоторые методы исследования к уравнениям с возрастающим, в том числе с линейно возрастающим, запаздыванием.

Линейные уравнения и системы таких уравнений являются наиболее изученными среди систем с линейным запаздыванием. Так, в работах К.Г. Валеева [1, 2] показано, что при нулевом начальном значении аргумента решения уравнений такого вида могут быть построены, как степенные ряды по степеням аргумента. В этих работах получены также достаточные условия устойчивости линейных уравнений порядка n с линейно возрастающим запаздыванием. Некоторые виды линейных уравнений и систем с линейно возрастающим запаздыванием исследованы в работах Б.Г. Гребенщикова [3, 4, 5], где получены оценки на решения и выведены достаточные условия устойчивости и неустойчивости. Асимптотическое поведение решений и робастная

устойчивость линейных систем с линейно возрастающим запаздыванием и постоянными матрицами рассматривалось в работах А.П. Жабко и А.А. Лактионова [6, 7]. Кроме того, в работах [1, 2, 6, 7] проводился анализ устойчивости таких систем в пространстве коэффициентов, однако предложенное в данной статье предварительное преобразование позволило, во-первых, уточнить ранее полученные результаты, а во-вторых, построить оценки асимптотического поведения решений.

*) Работа выполнена при финансовой поддержке Российского фонда фундаментальных исследований (грант № 15-58-53017), и Санкт-Петербургского государственного университета (НИР № 9.37.157.2014).

Для дифференциально-разностных систем запаздывающего типа с ограниченным и распределенным запаздыванием остаются верными теоремы об устойчивости по линейному приближению [8,9,10], там же приводится техника анализа устойчивости линейных стационарных дифференциально-разностных систем, основанная на преобразовании Лапласа. Следует отметить, что рассматриваемые в этой работе системы не являются стационарными, и преобразование Лапласа оказывается неприменимым для анализа их устойчивости и неустойчивости.

Целью данной работы является распространение нового подхода [11] к исследованию устойчивости линейных систем уравнений с постоянными коэффициентами и несколькими линейно возрастающими запаздываниями. Предложенный метод позволяет свести задачу анализа устойчивости по Ляпунову к последовательному применению подхода Разумихина [12] для вспомогательной системы дифференциально-разностных уравнений и анализу устойчивости разностной системы. Кроме того, предложенный подход может оказаться эффективным при применении к анализу устойчивости рассматриваемых линейных систем прямого метода Ляпунова [13,14], и распространению модификации метода функционалов Ляпунова-Красовского [15] на линейные системы с неопределенными коэффициентами и линейно возрастающим запаздыванием, а также метода Разумихина [16,17] на однородные системы с линейно возрастающим запаздыванием.

3. Вспомогательные результаты. Рассмотрим систему уравнений

$$\dot{x}(t) = Ax(t) + Bx(\alpha t), \quad (1)$$

где x - n -мерный вектор фазовых состояний; A, B - вещественные постоянные матрицы размерностей $n \times n$, параметр α удовлетворяет условию $0 < \alpha < 1$. Введём также непрерывную начальную функцию

$$\varphi: [\alpha t_0; t_0] \rightarrow R; \varphi(t_0) = x_0; t_0 > 0. \quad (2)$$

Очевидно, что начальной функции вида $\varphi(t) \equiv 0$ соответствует тривиальное решение системы (1) $x(t) \equiv 0$. Для системы (1) выполнены условия существования, единственности и продолжения решений начальной задачи (1)-(2) на все значения времени $t \geq t_0 > 0$.

Введём векторные функции

$$y_{k+1}(t) = Ay_k(t) + \alpha^k By_k(\alpha t), \quad (3)$$

где $y_0(t) = x(t)$, $k = 0, 1, \dots$. Очевидно, что функции $y_k(t)$ определены и непрерывны при значениях $t \geq \alpha^{1-k}t_0$ и непрерывно дифференцируемы при $t \geq \alpha^{-k}t_0$. Кроме того, при $t \geq \alpha^{-k}t_0$ справедливы равенства

$$\dot{y}_k(t) = Ay_k(t) + \alpha^k By_k(\alpha t). \quad (4)$$

Замечание 1. Если вектор-функция $x(t; t_0; \varphi)$ является решением начальной задачи (1)-(2), то при $t \geq \alpha^{1-k}t_0$ выполняются равенства

$$y_k(t) = \frac{d^k x(t; t_0; \varphi)}{dt^k}. \quad (5)$$

Рассмотрим систему уравнений

$$\dot{y}_k(t) = Ay_k(t) + \alpha^k By_k(\alpha t) \quad (6)$$

при $t \geq t_0$.

Лемма 1. Пусть $y_k(t)$ - непрерывное при $t \geq t_0$ решение системы (6) с непрерывной на отрезке $[\alpha t_0; t_0]$ начальной функцией $\varphi_k(t)$ и матрицы $A + \alpha^s B$ невырожденные при $s = 0, 1, \dots, k-1$. Тогда существует непрерывная на отрезке $[\alpha t_0; t_0]$ начальная функция $\varphi(t)$ такая, что при $t \geq \alpha^{1-k}t_0$ выполняется равенство (5).

4. Анализ устойчивости. В этом пункте изучим вопрос устойчивости и неустойчивости по Ляпунову системы линейных уравнений

$$\dot{x}(t) = Ax(t) + \sum_{i=1}^m B_i x(\alpha_i t), \quad (7)$$

где x - n -мерный вектор фазовых состояний; A, B_1, \dots, B_m - вещественные постоянные матрицы размерностей $n \times n$; $0 < \alpha_1 < \dots < \alpha_m < 1$; начальная функция $\varphi: [\alpha t_0; t_0] \rightarrow R; \varphi(t_0) = x_0; t_0 > 0$ предполагается непрерывной на начальном множестве.

Замечание 2. Поскольку система (7) линейная, то все решения этой системы либо устойчивы, либо асимптотически устойчивы, либо неустойчивы. Поэтому далее будем говорить об устойчивости, асимптотической устойчивости или неустойчивости системы (7).

Теорема 1. Система (7) является асимптотически устойчивой, если матрица A гурвицева, а все корни уравнения

$$\det(A + \sum_{i=1}^m B_i \alpha_i^\rho) = 0$$

имеют отрицательные вещественные части.

Теорема 2. Если среди собственных чисел матрицы A существуют числа с положительной вещественной частью и $\det(A + \sum_{i=1}^m B_i) \neq 0$, то система (7) неустойчива по Ляпунову.

Если матрица A имеет собственные числа с нулевой вещественной частью, то замена $x = e^{\varepsilon t} z$ при достаточно малом положительном ε , сведёт этот случай к только что рассмотренному.

Пример. Рассмотрим уравнение, встречающееся в теории радиоактивного распада

$$\dot{x}(t) = -ax(t) + abx(bt).$$

Здесь полагаем $a > 0$, $0 < b < 1$. Очевидно, что все корни уравнения $-a + ab^{1+\rho} = 0$ определяются равенством $1 + \rho = 0$, поэтому, в соответствии с теоремой 1 рассмотренное уравнение асимптотически устойчиво по Ляпунову.

Список использованных источников

1. Валеев К.Г. Линейные дифференциальные уравнения с запаздыванием, линейно зависящим от аргумента//Сибирский математический журнал - 1964.- Т. 5. № 2. -С. 75-83
2. Валеев К. Г. Применение преобразований Лапласа к решению и исследованию устойчивости линейных уравнений с переменными коэффициентами и запаздываниями аргумента//Труды семинара по теории дифференциальных уравнений с отклонением аргумента.- 1967.- № 4. -С.51-78

3. Гребенщиков Б. Г. Устойчивость систем с переменным запаздыванием, линейно зависящим от времени//Устойчивость и нелинейные колебания. -УрГУ. Свердловск.- 1983.- С. 25-34
4. Гребенщиков Б. Г. Об ограниченности решений неоднородной системы с запаздыванием, линейно зависящим от времени//Устойчивость и нелинейные колебания.- УрГУ. Свердловск. -1986. -С. 7-12
5. Гребенщиков Б. Г., Новиков С. И. О неустойчивости системы с линейным запаздыванием, приводимой к сингулярно возмущённой системе // Известия вузов. Математика.- 2010. -№ 2. -С. 3-13
6. A. A. Laktionov, A. P. Zhabko. Method of Difference Transformations for Differential Systems with Linear Time-Delay. In Proc. of the First IFAC Conference LTDS-98, France, p. 201-205.
7. A.P. Zhabko, A.A. Laktionov. Robust Stability of Differential-Difference Systems with Linear Time-Delay. In Proc. of the Second Symposium Robust Control Design. P.101-105.
8. Беллман Р., Кук К. Л. Дифференциально-разностные уравнения.- М.:Мир,1967.- 548 с
9. Зубов В. И. Устойчивость движения.- М.: Высшая школа, 1973.- 272 с.
10. Красовский Н. Н. Об устойчивости по первому приближению // ПММ.- Т.19. № 5. -С. 516-530
11. Жабко А.П., Чижова О.Н. Гибридный метод анализа устойчивости линейных дифференциально-разностных систем с линейно возрастающим запаздыванием //Вестник ТГУ.- Т. 20. -2015. -Вып. 4. -С. 843-850.
12. Разумихин Б. С. Устойчивость систем с запаздыванием//ПММ.- 1956. -Т. 20. № 4.- С. 500-512
13. Харитонов В. Л. Функционалы Ляпунова с заданной производной. I. Функционалы полного типа//Вестник СПбГУ. Сер. 10- 2005. -Вып. 1.- С. 110-117
14. Харитонов В. Л. Функционалы Ляпунова с заданной производной. II. Матрицы Ляпунова//Вестник СПбГУ. Сер. 10.- 2005.- Вып. 2. -С. 200-209
15. Жабко А.П., Медведева И.В. Алгебраический подход к анализу устойчивости дифференциально-разностных систем //Вестник СПбГУ. Серия 10- 2011.- № 1.- С. 9-20
16. Александров А.Ю., Жабко А.П. Об асимптотической устойчивости решений одного класса систем нелинейных дифференциальных уравнений с запаздыванием. //Известия высших учебных заведений. – Математика - 2012. № 5. -С. 3-12
17. Александров А.Ю., Жабко А.П. Об асимптотической устойчивости решений многосвязных дифференциально-разностных систем запаздывающего типа. //Системы управления и информационные технологии. -2013. -Т. 54. № 4. -С. 4-7

МРНТИ 512.813.52

КАМОРНИКОВ С.Ф.¹

¹*Международный университет «МИТСО», г. Гомель, Беларусь*

О ПЕРЕСЕЧЕНИИ НИЛЬПОТЕНТНЫХ ИНЪЕКТОРОВ

В работе рассматриваются только конечные разрешимые группы и термин «группа» всегда означает «конечная разрешимая группа», дается положительный ответ на следующий вопрос:

Существует ли такая абсолютная константа k , что для любого нильпотентного инъектора H любой группы G найдется k сопряженных с H подгрупп, пересечение которых равно подгруппе Фиттинга $F(G)$ группы G ?

По сути, ввиду сопряженности нильпотентных инъекторов речь идет о возможности представления подгруппы Фиттинга $F(G)$ группы G в виде пересечения ограниченного числа ее нильпотентных инъекторов.

Ниже мы показываем, что отмеченная константа k существует и равна трем. Напомним основные определения.

Ключевые слова: группа, конечная разрешимая группа, подгруппа Фиттинг, нильпотентный инъектор, сопряжение, пересечение.

Жұмыста тек шешілімді ақырлы топтар қаралады және «топ» термині әр кезде шешілімді ақырлы топ болып саналады және төмендегі сұраққа оң жауап беріледі:

Кез келген G тобының кез келген нильпотенттік H инъекторы үшін H -пен, қиылысуы G тобының $F(G)$ фиттингтік топшасына тең болатындай k топшасы бар болатындай k абсолютті тұрақтысы табыла ма?

Шын мәнінде, нильпотенттік инъекторлар түйіндес болатындықтан, G тобының $F(G)$ фиттингтік топшасын топтың саны ақырлы нильпотенттік инъекторларының қиылысуы түрінде өрнектеу мүмкіндігі туралы сөз болады.

Жұмыста аталған k тұрақтысының табылатындығы және 3-ке тең екендігі көрсетіледі.

Кілт сөздер: топ, шешілімді топ, Фиттинг топшасы, нильпотенттік инъекторлар, түйіндес, қиылысу.

In this article the author obtained the following results: formulated and proved theorems about estimates of solutions of boundary value problems for singularly perturbed integro-differential equations in private derivatives of the second order, is formulated and proved theorems about estimates of the difference between the solutions of singularly perturbed, and the corresponding unperturbed boundary value problems for singularly perturbed integro-differential equations in private derivatives of the second order, it is proved that the solution of singularly perturbed boundary value problem with initial jump for the integro-differential equations in private derivatives of the second order will not seek to have the decision of the ordinary unperturbed (degenerate) problem derived from the original problem with the equality to zero of a small parameter, and is committed to the solution changed the unperturbed problem with initial discontinuity phenomenon of a boundary value problem.

Key words: integro-differential equation, singularly perturbed, boundary value problem, small parameter, estimation of the difference equation characteristics.

Нами используются определения и обозначения, принятые в [1].

Пусть F – непустой класс групп. Подгруппа H группы G называется F -инъектором, если для любой субнормальной подгруппы N группы G пересечение $H \cap N$ является F -максимальной подгруппой в N . Если F – класс всех нильпотентных групп, то F -инъектор группы G мы называем *нильпотентным инъектором*.

Концепция F -инъектора была введена в 1967 году Фишером, Гашюцом и Хартли в работе [2]. Здесь они доказали, что класс групп F является классом Фиттинга тогда и только тогда, когда каждая группа обладает F -инъектором. Кроме того, в [2] для класса Фиттинга F установлены и другие свойства F -инъекторов; в частности, доказано, что в каждой группе любые два F -инъектора являются сопряженными подгруппами.

Непустой класс F называется *классом Фиттинга*, если он удовлетворяет следующим требованиям:

- 1) F – нормально наследственный класс;
- 2) из $G = AB$, где A и B – нормальные F -подгруппы группы G , всегда следует, что группа G принадлежит классу F .

Очевидно, что класс всех нильпотентных групп является классом Фиттинга. Поэтому в соответствии с [2] любая конечная разрешимая группа обладает единственным сопряженным классом нильпотентных инъекторов.

Наша главная цель – доказательство следующей теоремы.

Теорема. Если H – нильпотентный инъектор группы G , то справедливы следующие утверждения:

- 1) $H \cap H^x \cap H^y = F(G)$ для некоторых элементов x и y из G ;
- 2) $|H| \mid \sqrt[3]{|G|^2 \cdot |F(G)|}$ и $|H / F(G)| \mid |G : H|^2$.

Замечание 1. Приведенные во втором утверждении теоремы оценки являются точными. Равенства в них достигаются, например, если группа G является нильпотентной (в этом случае, очевидно, нильпотентный инъектор H совпадает с группой G).

Замечание 2. Приведенная теорема дополняет следующий известный результат Пассмана из [4]: в каждой группе G всегда найдутся три силовские p -подгруппы, пересечение которых равно $O_p(G)$. Отметим, что любая силовская p -подгруппа группы G является ее F -инъектором, где F – класс всех p -групп.

Следующее представление подгруппы $O_p(G)$ легко выводится из теоремы:

Пусть H – нильпотентный инъектор группы G и P – силовская p -подгруппа из H . Тогда существуют элементы $x, y \in OG$ такие, что $P \leq P^x \leq P^y = O_p(G)$.

Замечание 3. Пусть $H = [V]D_8$ – полупрямое произведение элементарной абелевой группы V порядка 9 и группы диэдра D_8 , действующей точно на V . Пусть W – точный и неприводимый $F_2[H]$ -модуль над полем F_2 из двух элементов (такой модуль существует по теореме В.10.3 из [1]). Рассмотрим группу $G = [W]H$. В ней силовская 2-подгруппа $P = WD_8$ является нильпотентным инъектором. При этом $W = F(G)MP \leq P^x$ для любого элемента $x \in OG$. Таким образом, не в каждой группе можно подобрать два нильпотентных инъектора так, чтобы их пересечение давало подгруппу Фиттинга этой группы. Как показывает теорема, в общем случае необходимы три нильпотентных инъектора.

Замечание 4. В [5] Фёрстер доказал, что нильпотентные инъекторы существуют в любой конечной группе (а не только в разрешимой, как это следует из [2]). В связи с этим результатом возникает задача распространения приведенной выше теоремы на класс всех конечных групп.

Открытый вопрос: Если H – нильпотентный инъектор произвольной конечной группы G , то верно ли, что существуют элементы $x, y \in OG$, для которых справедливо равенство $H \leq H^x \leq H^y = F(G)$?

Список использованных источников

1. Doerk, K. Finite soluble groups / K. Doerk, T. Hawkes. – Berlin – New-York: Walter de Gruyter, 1992. – 891 p.
2. Fischer, B. Injektoren endlicher auflösbarer Gruppen / B. Fischer, W. Gaschütz, B. Hartley // Math. Z. – 1967. – Vol. 102. – P. 337-339.
3. Зенков, В.И. О пересечениях троек нильпотентных подгрупп в разрешимых конечных группах / В.И. Зенков // Сиб. электрон. матем. изв. – 2014. – Т. 11. – С. 207-209.
4. Passman, D.S. Groups with normal solvable Hall p -subgroups / D.S. Passman // Trans. Amer. Math. Soc. – 1966. – V. 123, № 1. – P. 99-111.
5. Förster, P. Nilpotent injectors in finite groups / P. Förster // Bull. Austral. Math. Soc. – 1985. – Vol. 32, № 4. – P. 293-297.

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
Technical Sciences

FTAMP 661.179

Апендина А.К.,¹ Отеумағамбетова А.Д.¹

¹*Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан*

ХРОМ ДУБИТЕЛІ ӨНДІРІСІ

Мақалада бихромат ерітіндісін күкірт диоксидімен тотықсыздандырып алынатын құрғақ хром дубителі өндірісі және технологиясы қарастырылған. Хром илегіштер алудың көптеген әдістері бар. Жоғары сапалы илегіштер алуға болатын түрлі бастапқы шикізаттар мен тотықсыздандырғыштарға тәжірибе жүргізілуде. Тиімді, неғұрлым жетілген, қалдықсыз болып бихромат ерітіндісін күкірт диоксидімен тотықсыздандыратын құрғақ хромдап илеу өндірісі саналады.

Кілт сөздер: хром, хром дубителі, өндіріс, илегіш, хром сульфаты, өндіріс.

В данной статье рассмотрены технология и производства сухого хромового дубителя восстановлением бихроматного раствора диоксидом серы. Существует множество способов получения хромового дубителя. Для получения высококачественных дубителей проводятся разнообразные опыты на начальное сырье и восстановители. Рациональным и безотходным является применение сухого хромового дубления, восстановлением раствора бихромата с диоксидом серы.

Ключевые слова: хром, дубитель хромовый, производство, дубитель, сульфат хрома, производство.

The article considers the technology and production of dry chrome tanning agent recovery dichromate with sulfur dioxide solution. There are many ways to obtain a chromium tanning agent. Practice is carried out in a variety of raw materials of high quality can be obtained and regain. Efficient, more perfect, is waste-free production of dry mixing solution of sulfuric dichromate dioxide regain.

Key words: chrome, chrome tanning agent, production, tanning, chromium sulfate, production.

Дайын былғарының сапасы илеу процесіне байланысты. Оның ең кең тараған түрі – хроммен илеу. Әлемде шығарылып жатқан былғарының 90%-дан астамы хром қосылыстарын қолдану арқылы өңделеді. Бұл хроммен илеу технологиясының қарапайымдылығымен, процестің сенімділігімен, былғарының жоғары технологиялық және эксплуатациялық қасиеттерімен байланысты болып келеді[1].

Хроммен иленген былғары немесе "хромдық былғары" беріктіктің жоғарғы көрсеткішіне және жыртылу кезінде созылуының жоғарғы көрсеткішіне ие, жұмсақтығы мен иілгіштігі арқылы ерекшеленеді, қышқылдар мен сілтілер әсеріне тұрақты. Хромдап иленген былғары ыстық суда бүлінбейді, оның жиырылу температурасы 120-130°C дейін және одан жоғары. Хромдап иленген кептірілген былғары ыстық суда да, суық суда да толығымен суды сіңіріп, жібімейді. Су, су өткізбейтін байланысы бар құрылымдық элементі хромдалған өзен қабатына жеңіл енеді, бұл байланыс суды сіңіргеннен кейін де жоғалмайды [2].

Калий мен натрий дихроматынан (хромпиктер) $K_2Cr_2O_7$ және $Na_2Cr_2O_7$, ал кейде натрий монохроматынан $Na_2Cr_2O_4$ алынатын илегіштер кеңінен қолданылады. Дихроматта және монохроматта хромның тотығу дәрежесі VI және бұл қосылыстардың илегіш қасиеті жоқ. Хромның (III) негізгі тұздары илегіштер: $Cr(OH)SO_4$ және $Cr(OH)_2SO_4$, алайда тек бұлар ғана емес. Хромның негізгі ерігіш тұздарының барлығы илегіш қасиетке ие [1].

Қазіргі таңда илегіш қасиетіне ие көптеген бейорганикалық қосылыстар белгілі. Соның ішінде аса көп маңызға ие хромның алты валентті қосылыстарын тотықсыздандырып алатын хромның негізгі сульфаттары—«құрғақ хром дубителі» болып табылады. Жалпы формуласы $Cr_2(SO_4)_n \cdot (OH)_{6-2n}$ негізгі хром сульфатынан және натрий сульфатынан Na_2SO_4 тұратын жасыл түсті аморфты ұнтақ. Ылғал ауамен ұзақ байланыста болғанда ылғалды сіңіріп алуға, қабатталуға, басылуға бейім болып келеді. Үйме салмақ 0,8-0,9г/см³. Өнім жылусезгіш – 75-80⁰С-тан жоғары температурада біртіндеп немесе толық ерімейтін қосылыстар түзіп, ыдырап кетеді. Негізгі қолданылу аймақтары – тері және былғары өндірісінде теріні және былғарыны хромдап илеу үшін қолданады. Бұрын бұл мақсатта хром ашудастарын өндірді, ал қазір олар дайын құрғақ хром илегіштермен – негізгі хром сульфаттарымен алмастырылды[3].

Негізгі шикізат болып натрий бихроматы ерітіндісі табылады. Натрий бихроматы ерітіндісіндегі CrO_3 мөлшері 75,5%-дан аз болмау керек.

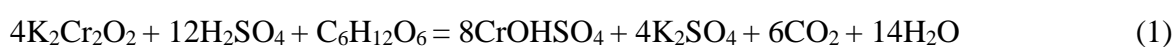
Күкірт құрғақ хромдап илеу өндірісіндегі қосымша шикізат болып табылады. Күкірті жағу арқылы тотықсыздандырғыш ретінде қолданатын күкіртті газ алады. Күкіртке қойылатын негізгі талап құрамындағы күл мөлшері 0,4%-тен аспауы керек.

Тотықсыздандырғыштарға күкірт диоксиді, күкірт қышқылы, формалин, глюкоза және басқалары жатады, сонымен қоса тұрақты электр тогы кіреді. Хром илегіштерінің сапасы қолданылатын тотықсыздандырғышқа байланысты болады. Тері өндірісінің мамандарының мәліметтері бойынша глюкоза арқылы тотықсыздандырылып алынған илегіш ең жақсы болып табылады.

Хромның негізгі сульфатын натрий сульфаты қоспасында натрий бихроматы ерітіндісін немесе күкірт диоксидін немесе органикалық заттармен тотықсыздандырып алады. Хром илегіш

ерітінділерін дайындауда техникалық сыннан өткен келесі органикалық заттар: глюкоза, қант, крахмал, ұн, глицерин, формалин, сульфитцеллюлозалық сілтілер, майлы илегіш материалдар, ағаш жоңқасы және үгінді, одан басқа ұсынылғандары: күкірт қышқылымен минералды майларды тазартудан лақтырылған қышқыл шайыр, фурфурол өндірісіндегі автоклавты сұйықтық, пентозды сірне. SO₂-ден басқа сыналған бейорганикалық тотықсыздандырғыштар: натрий сульфиті, бисульфиті және тиосульфаты.

Хромның негізгі илегіш тұздарын алу реакциясының теңдеуі глюкоза тотықсыздандырғыш ретінде қолданғанда мынадай болады.

Хром илегішіне даярлау күшті газ бөліну, ерітіндінің қатты қайнап тасуы және көпіршіктенуімен бірге жүреді. Сондықтан илегіш даярлайтын ыдыстың (реактордың) көлемі, ерітіндінің көлемінен 2-3 есе үлкен болуы керек. Сонымен қатар ауа соратын желдеткіш керек. Дихроматты салмағынан 200-250% мөлшерде көп алынған суда ерітеді. Содан соң реакторға жайлап күкірт қышқылының есептелген мөлшерін құяды. Араластыра отырып, тотықсыздандырғыш ерітіндісін бірте-бірте жайлап құяды. Ерітіндіні үнемі қатты қайнаған күйінде ұстап тұру керек, әйтпесе тотықсыздану реакциясы тоқтап қалуы мүмкін. Егер реактордағы сұйықтық деңгейі жоғары қарай қатты көтеріліп кетсе, онда тотықсыздандырғышты қосуды уақытша тоқтатып, оған аз мөлшерде суық су құю кажет. Дихроматты тотықсыздандыру кезінде ерітінді бірте-бірте қызғылт-сары түстен лайлы-сары түске ауысады, ал тотықсыздандыру процесінің соңында ерітінді хромның негізгі сульфатты комплексі қосылыстарындағыдай жасыл түске ие болады.

Қазіргі уақытта аз таралған, бірақ неғұрлым жетілген әдіс болып натрий бихроматын күкірт диоксидімен тотықсыздандыру табылады. Реакция бойынша тотықсыздану

бос күкірт қышқылынсыз жүреді және 33,3% негіздікте өнім береді. Күкір диоксидімен тотықсыздандыруда бұл негіздік автоматты түрде пайда болады. Өнімнің нағыз құрамы формулада Cr(OH)SO₄ көрсетілгенінен қарағанда, айтарлықтай күрделі. Ол гидролиз процесінің болуымен (немесе ерітіндінің қышқылдылығы pH≈3,5 болуымен түсіндіріледі), қышқыл аниондарының хроммен координациясына кіруімен түсіндіріледі.

Na₂Cr₂O₇ мен SO₂ жоғары температурада әрекеттескенде комплексті хром сульфаты түзіледі [Cr₂(OH)₂SO₄(OH₂)₆]SO₄; сонымен қоса бөлме температурасында дитионатохромкомплексі түзіледі, ол SO₂ біртіндеп қыздырғанда тұрақсыз дитионды қышқылға H₂S₂O₆ дейін тотығуының себебінен болады. Na₂SO₄ хромның негізгі сульфаттарының тұрақтылығын жоғарылатады.

Күкірт диоксидімен тотықсыздандырғанда сұйық күкіртті жағу арқылы алынған газды қолданады:

Күкіртті жағу түрлі модификациялы пештерде жүргізіледі. Алынған газды натрий бихроматы ерітіндісіне қарсы ағында керамикалық насадкалы абсорбциялық колоннаға жібереді. Тотықсыздандырудан кейін шәрбат тәрізді ерітінді (тығыздығы 1,38-1,50г/см³) түзіледі. Жасыл түсті жақсы еритін аморфты өнім (үйме салмақ ~0,88т/м³) беретін бүріккіш кептіргіштерде кептіреді. Ол полипропиленді қаптарда немесе ылғал өткізбейтін қағаз қаптарда буылып-түйіледі. Тотықсыздандырғандағы 33,3% негіздіктегі өнімнің құрамы шамамен (%): Cr₂O₃-25, SO₃-25, Na₂SO₄-22, H₂O-24, басқалары-4[4].

Хром илегіштер алудың көптеген әдістері бар. Жоғары сапалы илегіштер алуға болатын түрлі бастапқы шикізаттар мен тотықсыздандырғыштарға тәжірибе жүргізілуде. Тиімді, неғұрлым жетілген, қалдықсыз болып бихромат ерітіндісін күкірт диоксидімен тотықсыздандыратын құрғақ хромдап илеу өндірісі саналады.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Татарский Ф.С. Производство хромовых соединений: учебник для вузов. - Москва, 1979 – С 215.
2. Мәдиев Ө.Қ., Айтөленова Қ.Т. Былғары және тері технологиясы – Астана: «Фолиант», 2010.– 216 б.
3. Химия и технология соединений хрома. УНИХИМ. - Свердловск, 1991: №69.- С 9-11.
4. Авербух Т.Д., Павлов П.Г. Технология соединений хрома: учебник для вузов. - Ленинградское отделение: Химия, 1967. - С189.

FTAMP 532.133

**Бекешев А.З.,¹ Ахметова М.К.,¹ Салихова Ж.А.,¹
Давлетбаева А.С.¹**

¹Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

МАЙЛАРДЫҢ ТҮТҚЫРЛЫҒЫН ЗЕРТТЕУ

Қазіргі кезде медициналық майлардың көптеген түрлері бар. Мысалы, өсімдік майлары ағза синтездемейтін бірқатар май қышқылдарын (линол, линоленді, олеинді) қамтиды, сондықтан денсаулықты нығайту үшін тамаққа әр түрлі өсімдік майларын қосу маңызды болып келеді. Өсімдік майы ағзаға онай сіңіріледі, оның құрамдас бөліктері холестеринмен байланысып қосылыстар

құрайды, ал олар өз кезегінде ағзадан шығарылады. Осы жұмыста дәрілік-емдік майлардың сапасына әсерін тигізетін майлар тұтқырлығының температураға тәуелділігі зерттелінді.

Кілт сөздер: дәрілік майлар, тұтқырлық, тұтқырлықтың температураға тәуелділігі, температура, медицина, денсаулық.

В настоящее время существуют много видов медицинских масел. Например, масла растений содержат целый ряд жирных кислот (линолевую, линоленовую, олеиновую), которые организм не синтезирует, поэтому для укрепления здоровья важно добавлять в пищу различные растительные масла. Растительное масло легко всасывается в организме, его составляющие взаимодействуют с холестерином, образуя соединения, а те в свою очередь выводятся из организма. В настоящей работе было изучено влияние вязкости масел, которое в свою очередь сказывается на качестве лекарственно-лечебных масел.

Ключевые слова: медицинские масла, вязкость, зависимость вязкости от температуры, температура, медицина, здоровье.

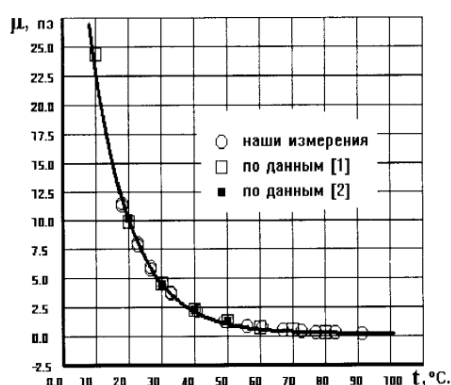
Currently, there are many kinds of medical oils. For example, the oils of plants contain a variety of fatty acids (linoleic, linolenic, oleic), which the body does not synthesize, therefore, for health promotion it is important to add food to various vegetable oils. Vegetable oil is easily absorbed by the body, its constituents interact with cholesterol, forming connections, and they, in turn, are excreted from the body. In the present work studied the effect of viscosity of the oils, which in turn affects the quality of medicinal and therapeutic oils.

Key words: medical oils, viscosity, viscosity dependence on temperature, temperature, health.

Эфир майларын талдау барысында оның қату температурасын, тығыздығын, поляризация жазықтығының айналу бұрышын, сынуын анықтау үлкен маңызға ие. Майлардың тығыздығымен тұтқырлығы шикізаттың алынған уақытына, оны алу тәсіліне, сақтау шарттарымен қосасақтау уақытына байланысты. Тығыздық пен тұтқырлықтың көрсеткішінің аз болуы – оттегілік қосылыстар көлемінің аздығын көрсетеді, мұндай қасиеттер шикізаттың уақытылы жиналмағандығының әсері. Көрсеткіштің үлкен болуы – майдың шайырланғандығын көрсетеді. Ұзақ сақтау салдары – қышқылдану мен полимерлену салдарынан майдың рефракциясының ұлғаюына әкеледі[1].

Алтай шырғанақ, камфор, зығыр, мия, олив, ошаған майлары эффективті емдік препарат ретінде медицинада, жакпа май ретінде кең қолданылатын майлар болып табылады. Бұл майлардың жылуфизикалық қасиеттері туралы мәліметтері практикада өте маңызды мағынаға ие, өйткені оларсыз ешқандай инженерлік есептеулер мүмкін емес.

[2] мақаласынан кастор майының тұтқырлығы туралы нақты мәліметтер бар. Біз жоғырыда аталған майлардың динамикалық μ тұтқырлық коэффициентін өлшеп, нәтижелерін басқа зерттеулер нәтижелерімен сәйкестендірдік. 1-суретте [2] зерттеу нәтижелерінің мәліметтеріне негізделіп μ шамасының t температурадан тәуелділігі келтірілген.

Сурет-1. Динамикалық тұтқырлық коэффициентінің температураға тәуелділігі

Анықтау принципі: вибрациялы вискозиметр деп аталатын, геометриялық формасы дұрыс дененің зерттелінетін ортаға батырған кездегі еріксіз тербелістерінен параметрлердің өзгерісін анықтау арқылы жүзеге асады.

Майлардың тұтқырлығын зерттеу үшін вибровискозиметр SV-10 құрылғысы қолданылды және осы жұмыс жасау барысында құралдың техникалық шарттарына сүйендік:

- тұтқырлықты үздіксіз өлшеу мүмкіндігі бар;
- өлшеудің жоғары дәлділігі;
- сенсорлық пластинаны ауыстырусыз өлшеулер жүргізу диапазонының кеңдігі;
- көпіршігі бар сұйықтықтардың тұтқырлығын өлшеу мүмкіндігі;
- флюоресцентті дисплей – шыдамды вакуум ;
- вибрация жиілігі Гц –30;
- өлшеулер диапазоны, мПа х с - 0,3-10000;
- өлшеулердің салыстырмалы қателігі, %-±3;
- үлгінің минималды өлшемі, мл-35;
- өлшем бірліктері –м Па х с, Па хс, сП, П.

SV-10 вискозиметрінің индивидуалды калибровка дұрыс жасалғандығына көз жеткізу үшін, біз онымен майларының динамикалық μ тұтқырлық коэффициентін өлшеп, нәтижелерін басқа зерттеулер нәтижелерімен сәйкестендірдік.

1-сур. $\mu = f(t)$ тәуелділігі.

1-ші суреттегі мәліметтер $\mu = A \exp(Bt) + C$ формуласымен жуықталған (аппроксимированы), мұндағы $A=49.402$, пз, $B=0,08$, $1/1$, $C=0,22$, пз, коэффициенттері ең аз квадраттар тәсілімен алынған және максимал салыстырмалы ауытқуды ($\pm 8,5\%$) минимизациялау жолымен нақтыланған.

Төменгі 1-ші таблицанда μ –дің әртүрлі температурадағы сандық мәні келтірілген.

Бізбен эксперименталды түрде алынған және әдебиеттік мәліметтерден берілген температурада есептелінген Андраде жуықтауын қолданады:

$$\mu_t = \mu_1^{(t_2-t)/(t_2-t_1)} \mu_2^{(t-t_1)/(t_2-t_1)},$$

μ_1, μ_2 таблица мәндері μ_{t_1} және t_2 сәйкес келеді Тәжірибелік мәліметтердің және бұл мәліметтер мен басқа авторлар мәліметтері мен сәйкессіздігін сипаттайтын $\Delta\mu_{\text{э}}$, $\Delta\mu_{\text{л}}$ шамалары келесі формуламен есептелінген:

$$\Delta\mu_{\text{э}} = 100(\mu_{\text{э}1} - \mu_{\text{э}2})/\mu_{\text{эср}}$$

$$\Delta\mu_{\text{л}} = 100(\mu_{\text{э}} - \mu_{\text{л}})/\mu_{\text{ср}}$$

Мұндағы $\mu_{\text{эср}} = (\mu_{\text{э}1} + \mu_{\text{э}2})/2$ және $\mu_{\text{эп}} = (\mu_{\text{э}} + \mu_{\text{л}})/2$ –тәжірибелік және әдебиеттік мәліметтердің берілген температураға қатысты $\mu_{\text{э}1}, \mu_{\text{э}2}$ - μ -дің $t = \text{const}$ кезіндегі және ығысудың әр жылдамдығы кезіндегі эксперименталды орта мәні.

Таблицаны сараптаудан тәжірибелік нәтижелер жарияланған мәліметтермен сәйкес келісетінін және осы мәліметтерді қайта шығару мүмкін екендігімен ерекшеленетінін көреміз[3].

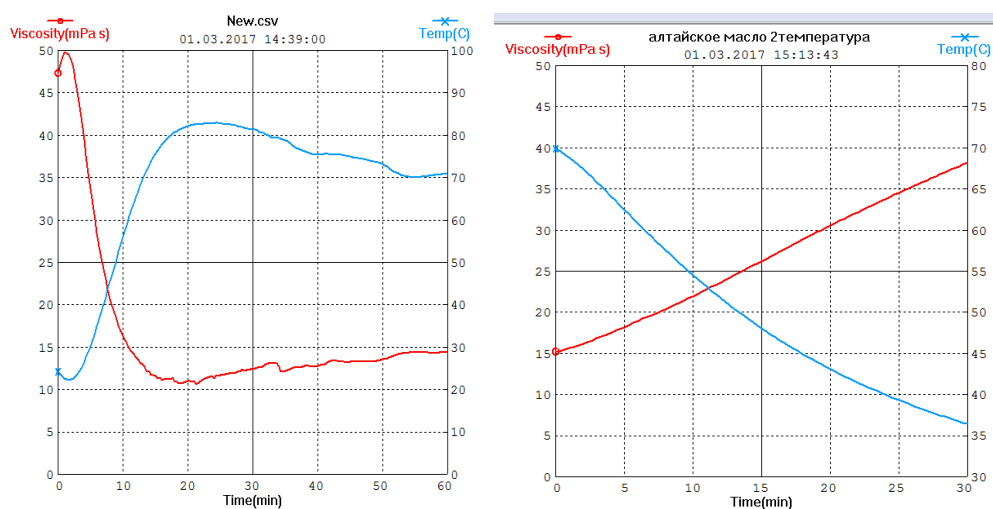
Таблица 1. Тұтқырлық пен салыстырмалы қателіктің жарияланған мәліметтерімен салыстырғандағы эксперименталды мәндері

$t, ^\circ\text{C}$	$\mu, \text{пЗ}$	$\Delta\mu, \%$	$\mu_{\text{д1}}, \text{пЗ}$	$\Delta\mu_{\text{д1}}, \%$	$\mu_{\text{д2}}, \text{пЗ}$	$\Delta\mu_{\text{д2}}, \%$
18,0	11,324	-1,44	11,829	4,46		
18,0	11,488		11,829	2,97		
22,5	8,000	1,55	8,133	1,66	8,313	3,91
22,5	7,877		8,133	3,24	8,313	5,53
26,5	6,031	3,15	5,966	-1,07	5,992	-0,64
26,5	5,744		5,966	3,88	5,992	4,33
32,5	3,829	2,53	3,849	0,52	3,780	-1,29
32,5	3,734		3,849	3,09	3,780	1,24
40,5	2,215	3,35	2,262	2,11	2,182	-1,53
40,5	2,143		2,262	5,58	2,182	1,82
49,0	1,276	-0,71	1,369	7,22	1,392	9,03
49,0	1,286		1,369	6,46	1,392	8,26
56,0	0,875		0,947	8,14		
60,5	0,752	3,08	0,753	0,08		
60,5	0,729		0,753	3,21		
67,0	0,547		0,561	2,58		
72,5	0,433	1,06	0,440	1,71		
72,5	0,429		0,440	2,80		
77,0	0,356	-0,43	0,364	2,27		
77,0	0,357		0,364	1,83		
83,0	0,292				0,235	5,19
91,5	0,223	2,51			0,235	7,87
91,5	0,218				0,235	7,87

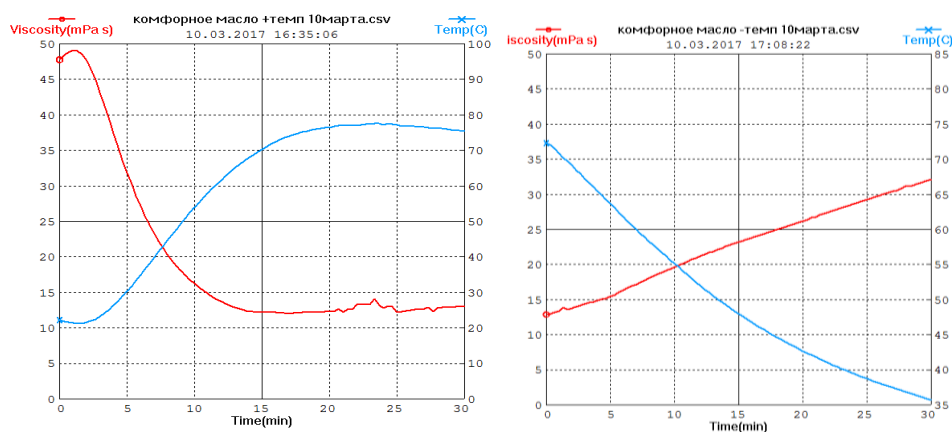
Таблица 2. Майлардың динамикалық тұтқырлығының әдебиеттерде келтірілген мәндері

Май атауы	Динамикалық тұтқырлығы
Қаразере майы	
- престелген	61,8
- экстракциялық	86,0
Олив майы	71,3-89,9
Камфор майы	
Алтай шырғанақ майы	
Мия майы	
Зығыр майы	52,7-53,0
Ошаған майы	
Кастор майы	987

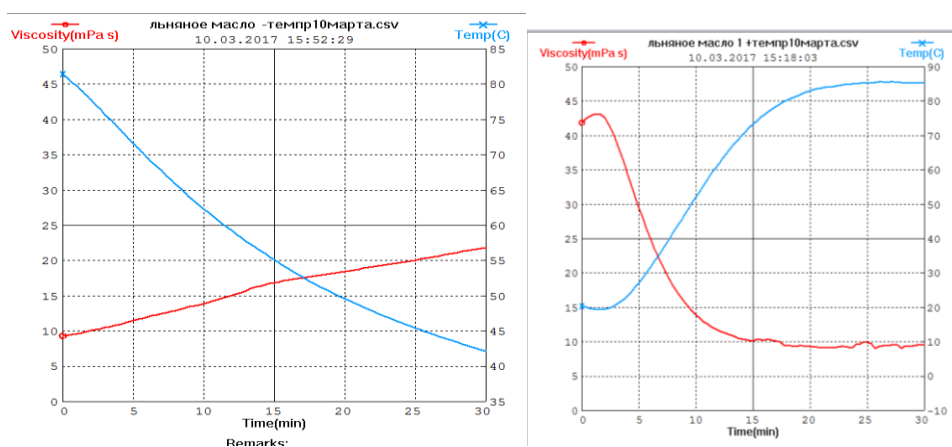
Алтай шырғанақ майы 30-60 минут аралығында **μ** тұтқырлығының **t** температурадан тәуелділік графигі:

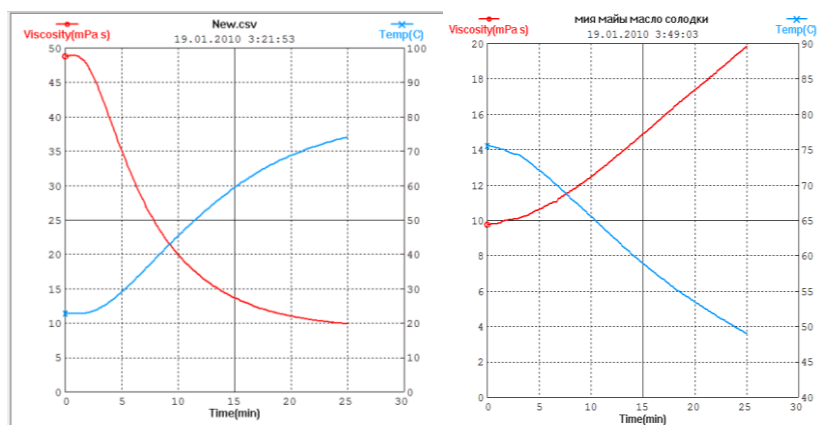
Сурет – 2. Алтай шырғанақ майының тұтқырлығы мен температураның тәуелділігі.
Камфор майының 30 минут аралығында μ тұтқырлығының t температурадан тәуелділік графигі:

Сурет – 3. Камфор майының тұтқырлығының температурдан тәуелділік гарфигі
Зығыр майы 30 минут аралығында μ тұтқырлығының t температурадан тәуелділік графигі:

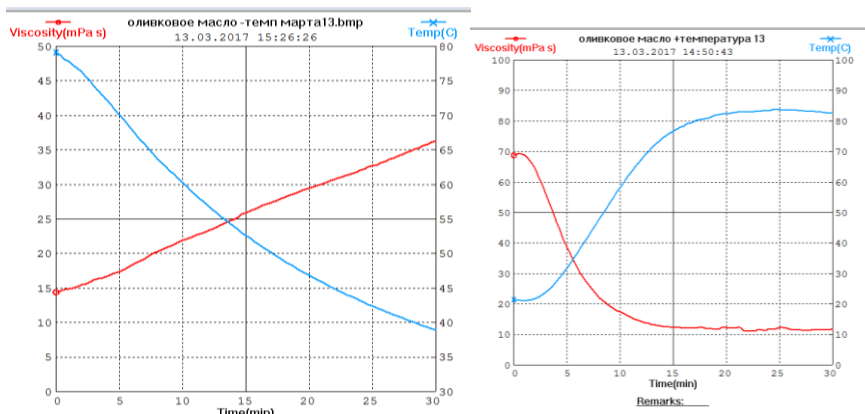

Сурет – 4. Зығыр майының тұтырлығының температурдан тәуелділік гарфигі.
Мия майының 30 минут аралығында μ тұтқырлығының t температурадан тәуелділік графигі:

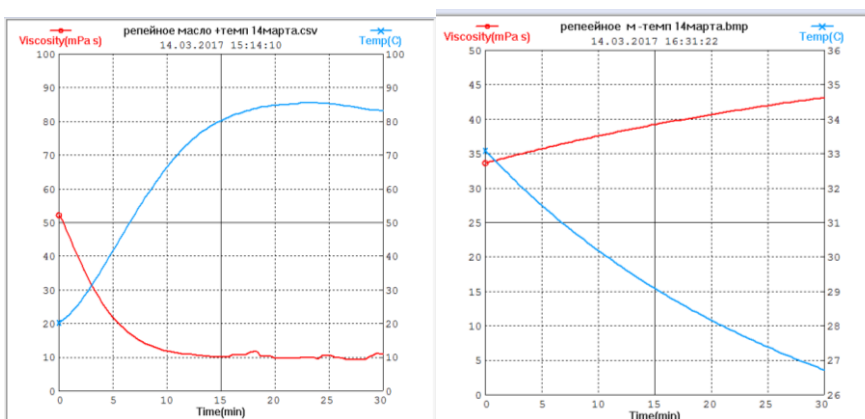
Сурет – 5. Мия майының тұтқырлығының температурдан тәуелділік гарфигі

Олив майының 30 минут аралығында μ тұтқырлығының t температурадан тәуелділік гарфигі:

Сурет –6. Олив майының тұтқырлығының температурдан тәуелділік гарфигі

Ошаған майының 30 минут аралығында μ тұтқырлығының t температурадан тәуелділік гарфигі:

Сурет –7. Ошаған майының тұтқырлығының температурдан тәуелділік гарфигі

Зерттеу нәтижелері бойынша:

Камфор майының орташа тұтқырлығы: 51,0417

Зығыр майының орташа тұтқырлығы: 2,701

Ошаған майының орташа тұтқырлығы: 787,71

Олив Мия майының орташа тұтқырлығы: 22,42

Алтай шырғанақ майының орташа тұтқырлығы: 4,246

Мия майының орташа тұтқырлығы: 4,399[4].

Осылайша біз кастор майының тұтқырлығы туралы жарияланған деректермен сәйкес келетін жаңа мәліметтер алдық. Бұл біздің вискозиметрге дұрыс индивидуалды колибровка жасалғандығының айғағы болып табылады. μ -дің t –ға тәуелділігі үшін жеткілікті дәл аппроксимациялық формуласы алынды. Дәрілік майлар әдеттегідей ньютондық ортаға жататыны тәжірибе жүзінде дәлелденді.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Пономарева Е.И., Молохова Е.И., Холов А.К. Применение эфирных масел в фармации // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 4.- С. 567.
2. Потапочкин В.В., Ляшков В.И. «Исследование вязкости касторового масла» Вестник Тамбовского университета. Серия: Естественные и технические науки Выпуск № 2 / том 2 / 1997.-С. 233-234.
3. Динамическая вязкость некоторых жидкостей, полезные статьи /Электрон. ресурс/
URL:http://www.pishmash.com/stat_i/dinamicheskaya_vyazkost_nekotoryh_zhidkostej/(дата обращения 21.04.17)
4. Ключев Н.А., Замуренко В.А., Евтушенко Н.С. «Применение физико-химических методов в анализе эфирных масел» // Фармация. 1986. - № 1. - С. 76 – 83.

FTAMP 661.875'022-16

Жакупова Г.Ж.,¹ Бекетова Г.К.,¹ Қойбағар Н.¹

¹Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

ХРОМ АНГИДРИДІН АЛУ ТӘСІЛДЕРІ

Бұл мақалада хром ангидрид алудың өндірістік тәсілдері туралы сипатталды. Қолданылып келген тәсілдердің кемшіліктерін салыстыра отырып, хром ангидридін сусыз натрий бихроматы мен күкірт қышқылынан алу үшін концентрілі натрий бихроматы ерітіндісін алдын ала түтіндік газдармен

кептіру ұсынылады. Сонымен қоса, өндірістің технологиялық схемасы және оның сипаттамасы, шығарылатын қалдықтар көрсетілген.

Кілт сөздер: ангидрид, араластырғыш, ерітінді, жылуалмастырғыш, хром, катализатор.

В этой статье рассмотрены прямые способы получения хромового ангидрида. Учитывая все недостатки применяемых ранее методов, предполагается способ получения хромового ангидрида воздействием безводного бихромата натрия и серной кислоты с предварительной сушкой реактора бихромата натрия топочными газами. Приводится технологическая схема производства с описанием и характеристиками отходов.

Ключевые слова: ангидрид, смеситель, раствор, теплообменник, хром, катализатор.

In this article, consideration of direct ways of obtaining chromium trioxide. Given all the shortcomings of previously used methods, it is assumed a method of producing chromic anhydride by exposure to anhydrous sodium dichromate and sulfuric acid from the preliminary drying reactor the sodium dichromate flue gases.

Key words: anhydride, mixer, solution, Heat exchanger, chromium, catalyst

Сыртқы түрі ашық қызыл түсті түйіршіктер немесе қиыршықтар түрінде болатын техникалық хром ангидридi келесi салалар бойынша қолданылады: тазалығы жоғары металлургиялық хром өндірісінде; аса қатты материалдар алу үшін; электролиттік хром алу үшін; катализаторлар алу үшін; құю саласында пішіндеуші және стерженьдік қоспалар ретінде; хромдау, хроматтау және пассивтеу процестері үшін; өңдеу процестері және басқа мақсаттарда.

Хром ангидридін алудың қолданылып жүрген әдістерінің бірі хромпиктерді концентрлі күкірт қышқылымен өңдеуге негізделген:

Араластырғышы бар және сыртынан электрмен қыздырылатын болаттан жасалған реакторға натрий бихроматының балқымасын (60—65% CrO₃) салады және 92—93%-тік күкірт қышқылын қосады. Реакциялық массаны 1,5-2 сағ қыздырады. Реакция аяқталғаннан кейін балқыманы сыртқы электрқыздырғыштары бар тұндырғышқа құяды. Балқыған хром ангидридi мен натрий бисульфаты тығыздықтарының айырмасы есебінен және олардың өзара ерімеуіне байланысты бұл заттар оңай бөлінеді. Тұндырғыш түбіне жиналған хром ангидридін сумен салқындатылатын қуыс барабандарға жібереді [1].

Бұл тәсіл бойынша кемшіліктері бар, атап айтсақ жүретін процестердің кезеңділігі, жылулық энергияның жоғары шығындары, өнім сапасының төмен болуы, эксплуатациялық шығындардың жоғарылығы және процесс интенсивтілігінің төмен болуы.

Хром ангидридін алудың тағы бір тәсілі – сусыз күйдегі натрий бихроматы мен күкірт қышқылын әрекеттестіру арқылы алу. Бірақ бұл тәсіл күрделі техникалық және коррозиялық жағдайларының нашар болуына байланысты өндірістік қолданыс таппады.

Хром ангидридін алудың біздің елімізде қолданылатын әдіс – натрий бихроматын күкірт қышқылымен әрекеттестіру. Бұл кезде реакция өнімдері балқыған күйде бөлінеді. Әсерлесу процесі реакциялық массаның газ тәрізді жылу тасымалдағышпен тікелей жанасу арқылы жүргізіледі [2].

Бұл тәсіл процестің үздіксіз жүргізілу мен және энергетикалық шығындардың, эксплуатациялық шығындардың төмендігімен сипатталады.

Бірақ бұл тәсілдің де кемшіліктері бар: бастапқы реагенттермен келетін ылғалды бөлудің қажеттілігіне байланысты реакциялық массаның барабанды реакторда болу уақыты жоғарылайды; процес интенсивтілігі төмен; реакторда болу уақыты жоғары болғандықтан реактордың габариттік өлшемдері артады; реактор жұмысының коррозиялық жағдайлары нашарлайды;

Аталған кемшіліктерді жою үшін хром ангидридін алу әдісін модернизациялау ұсынылады. Бұл әдістің техникалық нәтижесі реакциялық масса мен түтіндік газдардың реакторда жанасу уақытын азайтудан тұрады, сәйкесінше габариттік өлшемдер азайып, процес интенсивтілігі артады, өнім шығыны жоғарылайды, реактордың жұмысының коррозиялық жағдайлары жақсарады[3].

Аталған техникалық нәтижелерге қол жеткізу үшін натрий бихроматының жоғары концентрлі ертіндісін табиғи газды жаққанда алынатын түтіндік газбен тікелей жанастыра отырып өңдейді, бұл кезде натрий бихроматының сусыз кристалдарынан тұратын қатты фаза түзіледі.

Натрий бихроматының жоғары концентрлі ертіндісін табиғи газды жаққанда алынатын түтіндік газбен өңдеу шашыратқыш кептіргіште немесе қайнау қабатты аппаратта жүргізіледі. Алынатын натрий бихроматының сусыз кристалдарын құрғақ күйде күкірт қышқылымен араластырады, алынған реакциялық массаны жібереді.

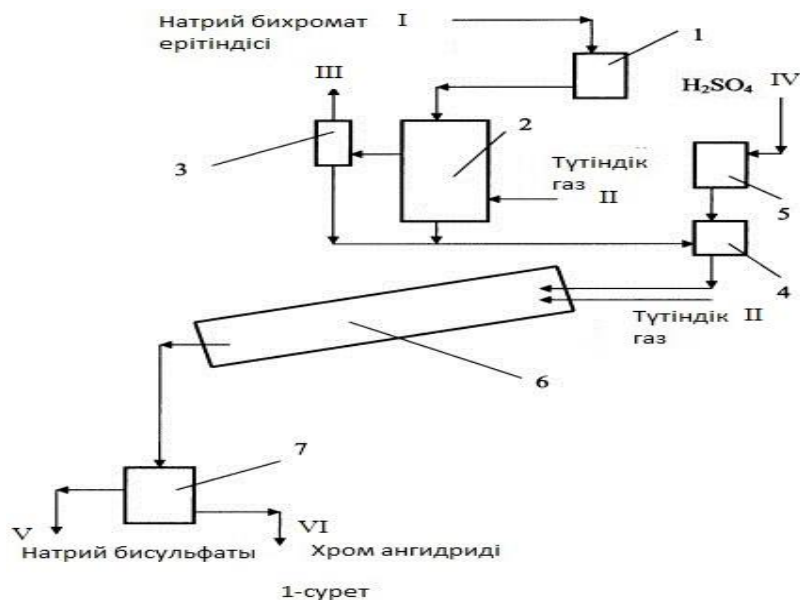
Қайнау қабатты аппаратқа немесе шашыратқыш кептіргішке берілетін түтіндік газ температурасы 400°C шамасында, ал өңдеуден кейін $120\text{-}150^{\circ}\text{C}$ араластырғанда болады. Хром ангидридін алудың бұл тәсілі де жоғарыдағы реакцияға негізделген[4].

Реакцияға қажетті натрий бихроматы өндіріске ертінді түрінде келеді.

Реакцияның жүргізу уақытын және аппараттың габариттік өлшемдерін азайту үшін оны түтіндік газдармен алдын ала кептіру ұсынылады.

Натрий бихроматының бастапқы ертіндісі бактан 1 қайнау қабатты аппаратқа және шашыратқыш кептіргішке 2 беріледі, мұнда ол табиғи газды жаққанда алынатын түтіндік газбен өңделеді. Пайдаланылған түтіндік газ қатты бөлшектерден құрғақ шаң аулау жүйесінде тазартылады. Сусыз натрий бихроматы құрғақ күйде 2 аппараттан және құрғақ шаң ұсатау жүйесінен механикалық

типтегі араластырғышқа 4 жіберіледі. Араластырғышқа бір мезгілде бактан 5 күкірт қышқылы беріледі. Араластырғыштан реакциялық қоспаны реакторға 6 бағыттайды. Реактордан балқыған күйде шығатын натрий бисульфаты мен хром ангидридi тұндырғышқа 7 беріледі, мұнда алынған балқыманың бөлінуі жүреді.

Сурет1. I-натрий бихромат ерітіндісі; II-түтіндік газ; III-газ;
IV-концентрлі күкірт қышқылы; V-натрий бисульфаты; VI-хром ангидридi

Натрий бихроматын алдын ала кептіру келесідей артықшылықтар береді: процестің аппаратуралық жабдықталуы ықшамдалады, капиталдық шығындар азаяды, хром ангидридін алу процесі жылдамдығы, арзан жылуалмастырғыш қолданады, эксплуатациялық шығындар азаяды.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. [Позин М.Е. Технология минеральных солей](#): учеб.для вузов / М.Е. Позин. – Л.: Химия, 1989. - 792с.
2. Татарский Ф.С. Производство хромовых соединений: учеб.для вузов / Ф.С. Татарский, - М.: Химия, 1979. – 86с.
3. Авербух Т.Д. и Павлов П.Г. Технология соединений хрома: учеб.для вузов / Т.Д. Авербух и П.Г. Павлов, - Л.:Химия, 1967. – 380с.
4. Дейнеженко В.И., Коробейников Е.А., Гофман М.С. Способ получения хромового ангидрида //патент 2370446

МРНТИ 631.84

Бузова О.В.,¹ Махамбетова Ж.К.,¹ Саркулова М.,¹ Изтурганова А.¹

*¹Актыбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,
г.Актобе, Казахстан*

ПОЛУЧЕНИЕ АЗОТА И ВОДОРОДА ДЛЯ ПРОИЗВОДСТВА АЗОТНЫХ УДОБРЕНИЙ

В данной статье рассматриваются источники получения азотных удобрений, которые являются продуктами переработки природного и попутного газов месторождений Жанажол и Алибекмола в Актыбинской области. Азотные удобрения изготавливают путем фиксации азота воздуха в химических соединениях на заводах азотной отрасли химической промышленности. В условиях Актыбинской области, предлагается использовать водород, полученный из углеводородного газа месторождений Жанажол и Алибекмола, паровой конверсией. А также предложен способ использования отходов данного процесса в качестве сырья при производстве топлива и химических соединений.

Ключевые слова: азотные удобрения, фиксация азота, аммиак, паровая конверсия, месторождение, углеводородный газ, диоксид углерода, метан.

Бұл мақалада Актобе облысының Жанажол және Алибекмола кен орнындарының табиғи және мұнайға ілесіп газдарын өңдеу өнімдері азот тыңайтқыштарын алуда шикізат болып табылады. Химия өндірісінде азот тыңайтқыштары ауадағы азотты бекіте отырып, химиялық қосылыстар қосу арқылы дайындалады. Актобе облысында Жанажол мен Алибекмола кен орнынан өндірілген көмірсутекті газдан, булық конверсиялау арқылы өндірілген сутегін қолдану ұсынылған. Сонымен бірге осы өндірістің қалдықтарын отындар мен химиялық қосылыстары алу көзі ретінде қарастыру тәсілі ұсынылған.

Кілт сөздер: азот тыңайтқыштар, азот бекіту, аммиак, бу конверсия, кен орны, көмірсутек газ, көміртектің қостотығы, метан.

This article describes the sources of nitrogen fertilizers, which are products of processing of natural and associated gas from the fields Zhanazhol and Alibekmola in Aktobe region. Nitrogen fertilizers are manufactured by fixing nitrogen of air in chemical compounds at the plants of the nitrogen branch of the chemical industry. In Aktobe region, it is proposed to use hydrogen, obtained from hydrocarbon gas from Zhanazhol and Alibekmola fields, by steam conversion. And also provides a way to use the waste of the process as a raw material in the production of fuels and chemical raw materials.

Key words: nitrogen fertilizers, nitrogen fixation, ammonia, steam conversion, field, hydrocarbon gas, carbon dioxide, methane.

Проблема получения соединений азота является жизненно важной для развития человечества. К азотсодержащим соединениям относятся амины, амиды, нитрилы, пептиды, аминокислоты, цианаты и др. Почти все азотные удобрения являются соединениями аммиака и азотной кислоты. Азотные удобрения изготавливают путем фиксации азота воздуха в химических соединениях на заводах азотной отрасли химической промышленности.

В настоящее время существует два метода фиксации атмосферного азота – биологический и технический[1].

Биологическая фиксация азота связана с жизнедеятельностью находящихся в почве микроорганизмов – бактерий. В начале 20 века были обнаружены свободноживущие бактерии, называемые азотобактериями, которые в процессе своей жизнедеятельности способны превращать азот из воздуха в форму, усвояемую растениями. Они могут давать до 50 кг азота на 1га почвы. Связанный азот поступает в почву также с атмосферными осадками, в виде азотной и азотистой кислот. Количество вносимого азота составляет 4 – 15 кг на 1 га почвы в год.

Технический метод фиксации азота позволяет получить минеральные удобрения с высоким содержанием азота, применение которых оказывает быстрое агрохимическое воздействие на повышение урожайности.

Традиционная технология получения азотных удобрений следующая. Первичная фиксация азота в аммонийной форме происходит при получении аммиака (NH_3). В настоящее время наиболее дешевый водород получают методом паровой конверсии природного газа, при этом водород получают за счет расщепления молекулы не только метана, но и воды. Аммиак получают в реакционной колонне при давлении 300 атм и температуре 500°C , где в присутствии катализатора водород взаимодействует с азотом воздуха, образуя аммиак (аммонийный азот). Следующей операцией аммиак окисляют кислородом воздуха до оксидов азота, которые с водой образуют азотную кислоту (нитратный азот). Взаимодействием аммиака с азотной кислотой получают нитрат аммония (аммиачную селитру - NH_4NO_3), содержащий как аммонийный, так и нитратный азот, который используется в качестве удобрения.

Взаимодействием аммиака с диоксидом углерода получают карбамид (мочевины $-\text{CO}(\text{NH}_2)_2$ - другой вид азотных удобрений, содержащий 46% усвояемого растениями наиболее ценного аммонийного азота.

В электрохимии синтеза азотных удобрений применяют другую технологию. Водород получают методом электролиза воды, а оксиды азота в электроплазменных реакторах- окислением азота воздуха кислородом. Остальные процессы синтеза идентичны[2].

В настоящее время для получения чистого азота и технологического кислорода применяются воздухоразделительные установки различного типа. Для разделения на кислород и азот, сжиженный воздух подвергается ректификации. Используемый для сжижения и разделения воздух должен быть осушен, очищен от пыли, углекислоты, и других примесей. Содержание пыли в воздухе не должно быть не более $0,02\text{г/м}^3$. В связи с развитием производства синтетического аммиака на базе фиксации атмосферного азота разработаны высокопроизводительные способы получения водорода. К химическим способам получения водорода относятся: паровой способ конверсии окиси углерода и способ конверсии метана и других углеводородов с помощью газообразных окислителей. Начиная с середины 50-х годов 20 века, благодаря развитию добычи природного газа, все заводы стали переводить на производство водорода или азотоводородной смеси по методу конверсии метана с помощью газообразных окислителей (H_2O , CO_2 , O_2). В настоящее время водород получают преимущественно этим способом. Наиболее перспективным методом является паровая конверсия метана.

В условиях Актюбинской области, предлагается использовать водород, полученный из углеводородного газа месторождений Жанажол и Алибекмола, паровой конверсией [3]. Химический и углеводородный состав газов приведен в таблице 1.

Таблица 1

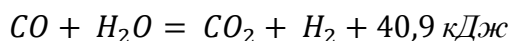
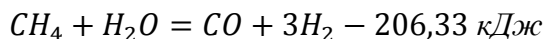
Химический и углеводородный состав газов месторождений Жанажол и Алибекмола

Показатели содержания, %	Жанажол	Алибекмола
CH_4	73,24	90,5
C_2H_6	18,5	5,25
C_3H_8		1,37
H_2S	2,94	0,39
N_2	1,93	1,23

Природный, попутный газы и газы нефтепереработки, используемые в качестве углеводородного сырья для получения водорода и синтез-газа, содержат в своем составе тяжелые углеводороды, инертные и вредные примеси, которые могут зауглероживать и отравлять катализатор и снижать степень переработки. В технологических газах, кроме отравляющих и загрязняющих примесей, всегда находятся продукты, образующиеся по основным реакциям (оксиды углерода и водяные

пары). Поэтому их удаляют или переводят в инертные газы и выделяют оксид углерода для производства карбамида и карбонатных солей.

Получение водорода и оксида углерода из углеводородных газов путем их неполного окисления водяным паром, кислородом, диоксидом углерода осуществляется по следующим реакциям:

Однако такой процесс термодинамически невыгоден, так как при пониженных температурах конверсии в продуктах реакции останется значительное количество метана, а при повышенных температурах газ будет содержать большое количество оксида углерода. Поэтому на практике процесс проводят в две отдельные стадии. Сначала при высоких температурах конвертируют метан до водорода и оксида углерода, затем полученный оксид углерода при более низких температурах превращают в диоксид углерода и водород - паровоздушная конверсия, (вторичный реформинг). При вторичном реформинге проводится конверсия остаточного метана кислородом воздуха паром. После этого процесса остается большое количество диоксида углерода, который затем выбрасываются в атмосферу, тем самым загрязняя окружающую среду. Эту проблему можно решить, предложив эффективный способ использования выбросы диоксида углерода в качестве источника углерода при производстве топлива и химического сырья. Одно из наиболее популярных направлений в этой области – конверсия CO_2 в метанол. Процесс происходит в присутствии катализатора (ZnO, CuO) при повышенной температуре и давлении:

Таким образом, применение безотходной технологии производства азотных удобрений, альтернативных источников энергии, можно, прежде всего, снизить объемы вредных выбросов в атмосферу, а также получать готовый продукт высокого качества.

Список использованных источников

- 1.Шварц А.Л., Брук Л.Г., «Конверсия метана в технологические газы». – Москва, 2012.
- 2.Производство водорода. Физико-химические закономерности, современное состояние и перспективы развития. – 2010. – №2.
- 3.Комитет геологии и недропользования – [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <http://geology.gov.kz/ru/> (дата обращения: 10.11.2016)

МРНТИ 631.895

Некрасов В.Г.,¹ Бузова О.В.,¹ Беграхимов А.,¹ Берденова А.,¹ Хайретденова Ж.¹

¹Актыбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,

г.Актобе, Казахстан

ПРИМЕНЕНИЕ СОЛОМЫ ЗЛАКОВЫХ КУЛЬТУР ДЛЯ ПРОИЗВОДСТВА КОМБИНИРОВАННОГО ОРГАНОМИНЕРАЛЬНОГО УДОБРЕНИЯ

В статье рассматривается применение соломы, как альтернативы традиционным органическим удобрениям, а также её строительное направление использования и возможность производства бумаги и картона из соломы злаковых культур. Солома содержит около 15% воды и примерно на 80% состоит из органического вещества. При разложении соломы в почву поступают не только необходимые для растений минеральные соединения, но и много углекислого газа (до 25% от общей массы соломы). С водой, он образует угольную кислоту, которая способствует переводу в растворимую форму определенного количества питательных элементов почвы. Солома, улучшает корневое питание и воздушный режим почвы. Заделка соломы положительно влияет на процессы, происходящие в почве, в том числе и на увеличение запасов гумуса.

Ключевые слова: солома, органоминеральные удобрения, почва, питательные элементы, энергия, химический состав, целлюлоза, лигнин.

Бұл мақалада сабанның дәстүрлі органикалық тыңайтқыштарға балама ретінде қолдануы, сондай-ақ оның құрылыстық пайдалану бағыты мен дәнді дақылдардың сабаннан қағаз және қатырма қағаз өндіру мүмкіндіктері қарастырылады. Сабан құрамы 15% су және 80% органикалық заттардан тұрады. Топыраққа сабан ыдырау кезінде өсімдіктерге қажетті минералды қосылыстармен қатар (сабанның жалпы массасы 25% дейін) көптеген көмірқышқылгазында беріледі. Ол сумен қосылып көмірқышқылын түзеді, топырақ құрамындағы қажетті элементтердің еру арқылы сіңірілуін қамтамасыз етеді. Сабан өсімдік тамырының жақсы көректенуін, топырақтың тынысын жақсартады. Топыраққа берілген сабан, құрамындағы гумус қорларын арттырып, топырақ құнарлығына оң әсерін тигізеді.

Кілт сөздер: сабан, органминералды тыңайтқыштар, топырақ, нәрлі элементтер, энергия, химиялық құрамы, целлюлоза, лигнин.

The article deals with the use of straw as an alternative to traditional organic fertilizers, as well as its construction field of application and the production of paper and cardboard from cereal straw. Straw contains about 15% water and approximately 80% consists of organic matter. When the straw is

decomposed into the soil, not only the mineral compounds necessary for plants come, but also a lot of carbon dioxide (up to 25% of the total mass of the straw). With water, it forms carbonic acid, which facilitates the transfer into a soluble form of a certain number of nutrient elements of the soil. Straw improves the root nutrition and air regime of the soil. Stamping straw positively affects the processes occurring in the soil, including the increase in humus reserves.

Key words: straw, organic fertilizers, soil, nutrients, energy, chemical composition, cellulose, lignin.

Сохраняющиеся высокие цены на традиционные энергоносители и ужесточающие требования к охране окружающей среды обуславливают высокий интерес у производителей и потребителей тепловой и электрической энергии, научных организаций к использованию в качестве топлива нетрадиционных и возобновляемых источников энергии, в том числе биомассы.

В нынешних условиях резкого сокращения поголовья сельскохозяйственных животных и образования излишка соломы, целесообразно применять новую систему удобрений, где вместо навоза в органических удобрениях будет использована солома.

Действие соломы на урожай последующих культур определяется степенью ее разложения, достигаемой к началу следующего вегетационного периода. Время разложения соломы зависит от типа почвы, ее физических, химических и биологических свойств, климатических условий, а также от вида и состава запахиваемого растительного материала, особенно азота [1].

Казахстан является одним из крупных производителей зерна различных видов, ежегодно производя 13-15 млн. тонн. Зерновые культуры на сегодня являются единственным видом аграрного производства, полностью обеспечивающим внутренний рынок в объеме около 6 млн. тонн в год. При этом имеется избыток зерна на экспорт в количестве 7-8 млн. тонн. Поскольку солома является отходом зернового производства, возникает проблема ее утилизации, при этом целесообразно использование методов глубокой и безотходной переработки.

Строительное направление использование соломы также представляет интерес, так как из соломы изготавливают строительные блоки и панели. Поскольку солома – это лигнин, т.е. древесная органическая масса, имеется возможность производства бумаги и картона.

Применение соломы, как альтернативы традиционным органическим удобрениям изучалось многими отечественными и зарубежными учеными. В странах с развитым сельскохозяйственным производством основная масса пожнивных остатков применяется как удобрение и лишь незначительная их доля сжигается. Так, в Германии сжигается 5% соломы, а 45% применяется в качестве органического удобрения. Во Франции сжигается 12%, остальная применяется в животноводстве, или вносится в почву в качестве удобрения. Такая же тенденция в Бельгии,

Великобритании, Нидерландах, Люксембурге. В Великобритании использование соломы по сравнению с предыдущими годами возросло в 18 раз.

Однако, еще недавно, в начале 50–60 годов прошлого столетия, в связи с углублением процессов специализации, с одной стороны, и из-за отсутствия эффективных агрохимикатов для борьбы с болезнями растений и надежных средств механизации большая часть соломы сжигалась.

К сожалению, даже сегодня среди определенной части населения восточной Европы и Азии распространено мнение о целесообразности сжигания соломы как эффективного средства борьбы с болезнями и вредителями. Но при этом не учитывается ущерб, наносимый почвам после сжигания органического вещества. Так, на одном квадратном метре солома сгорает за 30–40 секунд, при этом температура на поверхности почвы может достигать 360 °С, на глубине 5 см – около 50 °С. Выгорание гумуса происходит в слое 0–5 см, а потеря воды – в слое 0–10 см. Исследования показали, что при сжигании соломы ухудшаются водно-физические свойства почвы, уменьшается её биологическая активность. В частности, увеличивается комковатость почвы, а доля агрономически ценных агрегатов и водостойкость снижаются [2].

Солома – источник питательных элементов. Химический состав спелой соломы характеризуется высоким содержанием безазотистых веществ: целлюлозы, гемицеллюлозы и лигнина. Кроме этого в соломе содержится небольшое количество белка и зольных элементов.

Солома содержит около 15% воды и примерно на 80% состоит из органического вещества, но её химический состав значительно меняется в зависимости от свойств почвы и погодных условий. В среднем солома содержит 0,5% азота, 0,25 – фосфорного ангидрида, 0,8 – окиси калия и 35–40% органического углерода, 25 г бора, 15 – меди, 150 – марганца, 2 – молибдена, 200 – цинка и 0,5 г кобальта.

При разложении соломы в почву поступают не только необходимые для растений минеральные соединения, но и много углекислого газа (до 25% от общей массы соломы). Соединяясь с водой, он образует угольную кислоту, которая способствует переводу в растворимую форму определенного количества питательных элементов почвы. Солома, поэтому, улучшает корневое питание и воздушный режим почвы. Заделка соломы положительно влияет на процессы, происходящие в почве, в том числе и на увеличение запасов гумуса.

Использование соломы на удобрение имеет большую экологическую значимость:

- Утилизируется огромная масса органического вещества, которая минерализуется в почве;
- Солома повторно включается в круговорот минерального и органического питания растений для формирования новой биомассы растений и выращивания нового урожая;
- Равномерно разбросанная по полю солома в жаркое летнее время защищает почву от пересыхания и уплотнения;

– Внесение соломы в почву способствует развитию почвенной фауны, что заключается в повышении активности бактерий, дождевых червей и других живых организмов, которые способствуют улучшению агрохимических и физических свойств почвы[3].

В хозяйствах зачастую солома сжигается в скирдах и в валках. При этом наносится большой вред почве и его жителям. Интенсивность негативного экологического воздействия горящей соломы на показатели плодородия почвы зависит от массы соломы и состояния верхнего слоя почвы.

Солома имеет важное значение в регулировании баланса органического вещества, поступающего в почву, особенно на отдаленных от ферм полях, где внесение навоза, среди других причин, невозможно по техническим и экономическим причинам.

Список использованных источников

- 1.Казахстан // <http://ru.worldstat.info/Asia/Kazakhstan/Land> (дата обращения: 16.01.2016)
- 2.Сколько соломы выходит при производстве пшеницы // <https://otvet.mail.ru/question/82954764> (дата обращения: 18.01.2016)
- 3.Посевные площади в Казахстане /<https://zonakz.net:8443/articles /69234? mode=reply> (дата обращения: 1.02.2016)

FTAMP 632.15

**Апендина А.К.,¹ Жексембина Г.К.,¹ Маратова М.А.,¹
Ниязова А.А.¹**

¹*Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан*

Ақтөбе қаласындағы көшелердің автөкөліктермен жүктелуін анықтау

Атмосфералық ауа және оның құрамындағы ластағыштар урбанизацияланған аймақтарда тұратын тұрғындардың денсаулығына жоғары деңгейде қауіп-қатер туғызатын «бірінші дәрежелі фактор» болып табылады. Бұл мақалада Бегма және Шаповалов теңдеуі бойынша жүргізілген статистика туралы автөкөліктердің қоршаған ортаға, соның ішінде токсикалық коэффициенті бойынша атмосфераға лақтыратын көміртегі монооксиді мөлшері анықталады, атмосфералық негізгі ластаушы заттардың сапалық және сандық динамикасына талдау жасалған.

Кілт сөздер: автөкөлік, экология, атмосфера, токсикалық коэффициент, көмірқышқыл газы, қоршаған орта, бензин, күкіртті газ, транспорт.

Существенной составляющей загрязнения воздушной среды городов, поселков, гарнизонов является автомобильный транспорт. Известно, что автомобильный транспорт выбрасывает в

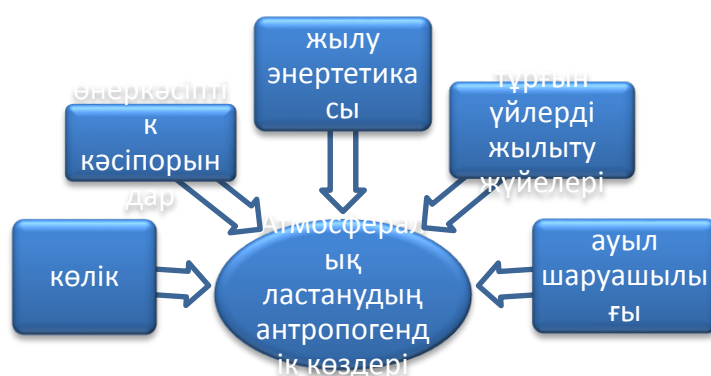
воздушную среду 200 компонентов, среди которых угарный газ, углекислый газ, окислы азота, окислы серы, альдегиды, свинец, кадмий и канцерогенная группа углеводородов. По статистике, проведенной в этой статье, в соответствии с уравнением Шаповалова и Бегмы влияние автомобилей на окружающую среду, в том числе количество окиси углерода брошенного в атмосферу определяется коэффициентом токсичности. Выявлена часовая динамика интенсивности автотранспортного движения по отдельным видам транспорта.

Ключевые слова: автомобиль, экология, атмосфера, коэффициент токсичности, углекислый газ, окружающая среда, бензин, сернистый газ, транспорт.

An essential component of air pollution of cities, towns, garrisons is road transport. It is known that automobile transport emits 200 components into the air environment, including carbon monoxide, carbon dioxide, nitrogen oxides, sulfur oxides, aldehydes, lead, cadmium and a carcinogenic group of hydrocarbons. According to the statistics conducted in this article in accordance with the equation Shapovalov and Begma impact of automobiles on the environment, including the amount of carbon dioxide thrown into the atmosphere is determined by the ratio of the toxicity. The hourly dynamics of the intensity of motor traffic for certain types of transport was revealed.

Key words: automobile, ecology, the atmosphere, toxicity coefficient, carbon dioxide, the environment, petroleum, sulfur dioxide, transport.

Бүгінгі таңда қоршаған ортаның экологиялық жағдайы баршаны толғандыратын мәселе болып отыр. Адамның қоршаған ортаға әсері қауіпті сипат алууда. Атмосфераның ластануы табиғи (орман өрттері, жанартаулар атқылауы, құйындар) және антропогенді болуы мүмкін.

Ақтөбе Қазақстандағы ірі өнеркәсіпті қалалардың бірі. Өндіріс орындарының шоғырлануы және халықтың тығыз орналасуы қаланың экологиялық жағдайын анықтаушы фактор болып табылады. Экологиялық ахуал бойынша республикалық рейтингте Ақтөбе облысы 3-ші орын алып отыр. Соған қарап, облыстың экологиялық жағдайын аса жақсы деуге болмайды[1].

Дамыған елдерде атмосфераны ластайтын негізгі көздер - автокөліктер, транспорттың басқа түрлері және өндіріс орындары. «Ақтөбе қаласының ауа бассейніне өнеркәсіптердің зиянды әсері» мақаласындағы зерттеу мәліметтері бойынша антропогендік әсерден атмосфераға жыл сайын 25,5 млрд. тонна көміртегі оксиді, 190 млн тонна күкірт оксиді, 65 млн тонна азот оксиді, 1,4 млн тонна хлорлы және фторлы көміртектер, көмірсутектің, қорғасынның органикалық қосылыстары, сондай-ақ қатерлі ісік ауруын тудыратын заттар бөлінеді. Әрбір автокөлік жылына 800 кг көміртегі оксидін, 40 кг азот оксидін және 200 кг-дай әртүрлі көмірсутектерді атмосфераға бөледі. Автокөліктерден бөлінетін газдар—200-дей заттардың қоспалары. Мұнда отынның толық және жартылай жанған өнімдері - көмірсутектер болады. Қалыпты жағдайда қозғалтқыштан бөлінетін газдың құрамында CO_2 - 2,7% болса, жылдамдықты түсірген жағдайда - CO_2 3,9%-ға, ал жай қозғалған кезде - 6,9% дейін көбейеді[2].

Бір жылдың ішінде қаламыздағы көліктердің өзі ауаға 55 500-ге жуық тонна қалдық шығарған. Осы неше түрлі улы қалдықтары бар көлік түтінімен ластанған ауамен демалған қала тұрғындары арасында тыныс жолдары ауруымен ауыратындар көбеюде.

Автокөліктерден бөлінген газдар атмосфераның төменгі қабатында шөгеді, адамдардың тыныс алу жолдарына әсерін тигізеді[3]. Мысалға, қаламызда 200 мыңға жуық автокөлік бар.

Олардың әрқайсысы 1кг бензин жағу үшін 200лоттегін қолданады. Бұл – адамның бір тәулікте жұтатын оттегінің көлемінен жоғары. Орташа есеппен автокөлік жылына 15мың шақырым жүргенде 1,5-2т жанар–жағармай және 20-30т оттегін жағады. Автокөліктердің қозғалтқышындағы жанармайдың толық жанып кетпегендігінен көмірсутегінің бөлшектері шайыр тектес зат тектері бар күйге айналады. Осы автокөліктерден бөлінетін газдардың қоршаған ортаға тигізетін әсері мәселесі бізді толғандырып,шағын зерттеу жүргізуді шештік.

Біздің зерттеуіміздің мақсаты қала көшелерінде белгілі уақыт көлемінде өтетін автокөліктер санын

есептеу және олардан келетін зиян мөлшерін анықтау болды.

Қаланың ең көп автокөлік қозғалысы бар бірнеше көшелерін таңдап алып, 20 минут ішінде қанша жеңіл көлік, ауыр және орташа жүкті көліктер, автобус сандарын есептедік. Атап айтар болсақ, Сәңкібай батыр даңғылы, Әлия Молдағұлова көшесі, Әбілқайырхан даңғылы, Бөгенбай батыр көшелері.

Зерттеу жүргізілген уақыттағы :

-ауа райы $-11\text{ }^{\circ}\text{C}$

-жел жылдамдығы 3 м/с

-ауаның қатысты ылғалдылығы 80%

-бұлттылығы -85%

Көміртегі оксидінің концентрациясы мына формуламен анықталды:

$$K_{CO_2} = (0,5 + 0,01 N \cdot K_T) \cdot K_A \cdot K_E \cdot K_J \cdot K_Y \cdot K_Q$$

Шаповалов теңдеуі,

мұндағы: $0,5$ –атмосфералық ауаның транспорттық емес ластануы, мг/м^3 ,

N – көліктердің көшедегі суммалық интенсивтілігі көлік/сағ, K_T –

көліктердің атмосфераға лақтыратын көміртегі оксиді мөлшері бойынша

токсикалық коэффициенті, K_A – аймақтың аэрациясын есептейтін

коэффициент, K_E – атмосфералық ауаның ұзына бойы еңісінің өлшеміне

қатысты көміртегі оксидімен ластануының өзгеруін есептейтін коэффициент, K_J –жел

жылдамдығына байланысты көміртегі оксидінің концентрациясының өзгерісі, K_Y – ауаның

қатыстық ылғалдылығы бойынша коэффициент. K_Q – қиылысу бойындағы атмосфералық ауаның

көміртегі оксидімен ластану коэффициенті. Автокөліктің токсикалық коэффициенті көлік ағыны

үшін орта есеппен мына формуламен анықтайды: $K_T = \sum P_i K_{Ti}$, мұндағы: P_i – бірлік өлшемдегі

автотранспорттың жалпы құрамы, K_{Ti} , - кесте 1-ден токсикалық коэффициенті анықталады.

Кесте 1. Көліктердің атмосфераға лақтыратын көміртегі оксиді мөлшері бойынша әрбір көлік түрінің токсикалық коэффициенті келесідей:

Көлік түрі	K_{Ti}
Жеңіл жүкті	2,3
Орташа жүкті	2,9
Ауыр жүкті	0.2
Автобус	3,7
Жеңіл көлік	1,0

Кесте 2. Атмосфералық ауаның CO₂ газымен ластану дәрежесі келесі критерийлер бойынша бағаланады (K_{сум}):

№ п/п	Атмосфераның CO ₂ газымен ластану дәрежесі	Атмосфера ластануының суммарлық көрсеткіші (K _{сум})
1	Рұқсат етілген	1 ден төмен
2	Әлсіз	1 – 3
3	Орташа	3 – 10
4	Күшті	10 – 25
5	Өте жоғары	25 – 50

Таңдалынып алынған көшелердегі автокөліктердің санын анықтап, Бегма және Шаповалов теңдеуіне салу арқылы келесі нәтижелер алынды:

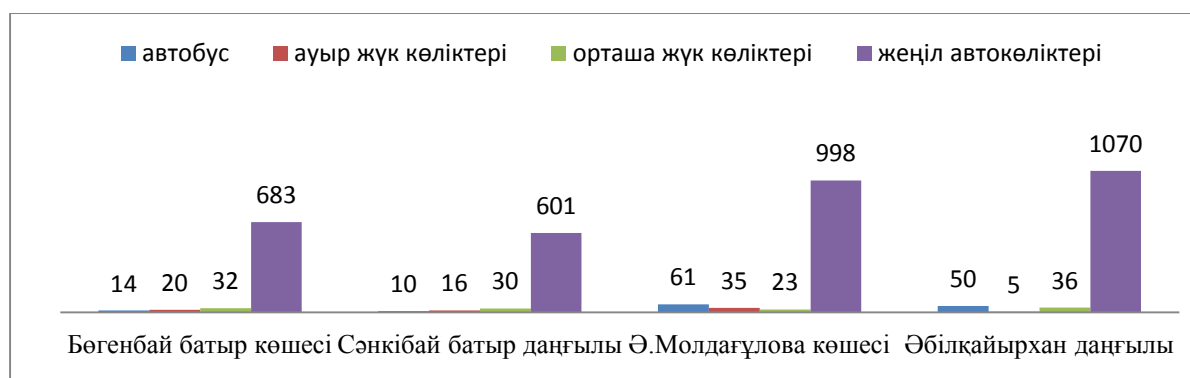
Кесте 3. Көшелер ауасының CO₂ газымен ластану дәрежесі K_{сум}

Көше атауы	CO ₂ газымен ластану дәрежесі K _{сум}
Бөгенбай батыр көшесі	11
Сәңкібай батыр даңғылы	9
Ә.Молдағұлова көшесі	16
Әбілқайырхан даңғылы	18

Кесте 4. Зерттеу нәтижелері

Көше атауы	Автобус	Ауыр жүк көліктері	Орташа жүк көліктері	Жеңіл автокөліктер
Бөгенбай батыр көшесі	14	20	32	683
Сәңкібай батыр даңғылы	10	16	30	601
Ә.Молдағұлова көшесі	61	35	23	998
Әбілқайырхан даңғылы	50	5	36	1070

Зерттеу нәтижелерінен алынған мәліметтер бойынша құрылған график:

Қоршаған табиғи ортаға қамқорлық жасау, бар байлығын адам игілігі үшін барынша ұтымды пайдалану, қорғау және көркейту ісі бүгінгі күн талабына сай туындап отырған маңызды мәселе. Автомобиль дыбысбасқышынан көгілдір түтін түрінде шығып жатқан улы газ және азот оксидішаршау, бас ауруы, төмен еңбек қабілеттілігінің негізгі себептерінің бірі болып табылады. Күкіртті газ ұрпақсыздық пен туа біткен мүгедектікке алып келетін генетикалық аппаратқа әсер етуге қабілетті, ал бұл факторлардың барлығы стресс, нервтік ауруларға, өте жақын адамдарына немқұрайлылықпен қарап, жекеленуіне тырысуға алып келеді. Үлкен қалаларда сонымен қатар, қан айналым жүйесінің аурулары және тыныс алу, инфаркт, гипертония кеңінен таралған. Мамандардың есептеуі бойынша атмосфераға автомобильдік транспорттың қосқан үлесі 90% -ке дейін көміртек оксиді және 70% -ін азот оксиді құрайды. Автомобиль сонымен қатар ауа мен топыраққа металдар және басқа зиянды заттар қосады. Ауа қабатын автомобильмен ластандырудың негізгі көзі ретінде іштен жану двигателінен шыққан газдар, қартер газдары, жанармайдың булануы саналады.

Біздің зерттеуіміздегі статистика экологтарға көмегі тиеді деп ойлаймыз.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

- 1.ТәжібаевМ.Қ.Ақтөбе энциклопедиясы: энциклопедия. –Ақтөбе.: ЖШС баспаханасы, 2002.-748 б.
- 2.Ақтөбе қаласының ауа бассейніне өнеркәсіптердің зиянды әсері [электрондық ресурс] . – 2014. – URL : [http://bilim.time.kz/ 2014](http://bilim.time.kz/2014)(қаралған күні 25.02.2017)
- 3.Каримов Т.К., Баспақова А.М., Жайлыгулова Б.Ж., Музатова Ж.Б., Имангазина З.А. Ақтөбе облысының атмосфералық ауа ластануының және халықтың ауруға шалдығу деңгейі // Медицинский журнал Западного Казахстана – 2012 – Б.10

FTAMP 656.11

Сауханов Н. С.,¹ Кумарова Ж.,¹ Әлімбаев Қ.,¹ Тлеужанов М.¹

¹Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

ҚИЫЛЫСҚА БАҒДАРШАМ РЕТТЕУІН ЕНГІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІН АНЫҚТАУ

Көліктер мен жаяу жүргіншілер ағынының өсуі жол қозғалысының қауіпсіздігіне әсер етеді. Бағдаршамдар қозғалысқа қатысушыларды көше-жол торабының белгілі бір бөлігінен кезекпен өтуін және жолдың қауіпті бөліктерін белгілеу үшін қолданылады. Әр түрлі жағдайларға байланысты бағдаршамдар белгілі бір бағыттағы немесе жекелеген жүру жолағындағы қозғалысты басқару үшін де пайдаланылады. Фаза бойынша тарату бәсекелес көлік ағындарын уақыт бойынша бөлуді қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: оңашаланған қиылыс, көлік ағыны, кептеліс, бағдаршам, такты, фаза, цикл.

Рост интенсивности транспортных и пешеходных потоков непосредственно сказывается на безопасности дорожного движения. Светофоры предназначены для поочередного пропуска участников движения через определенный участок улично-дорожной сети, а также для обозначения опасных участков дорог. В зависимости от условий светофоры применяются для управления движением в определенных направлениях или по отдельным полосам данного направления. Пофазный разъезд обеспечивает разделение конфликтующих потоков во времени.

Ключевые слова: изолированный перекресток, транспортный поток, затор, светофор, такт, фаза, цикл.

The increase of intensity of traffic and pedestrian flows directly affects the safety of traffic. Traffic lights are intended for the serial pass of participants of the traffic through a certain section of a road, and also for designation of dangerous sections of roads. Depending on the conditions, traffic lights are used to control

traffic in certain directions or along separate lanes of this direction. A per-phase siding ensures the separation of conflicting flows in time.

Key words: isolated crossroad, traffic flow, traffic jam, traffic light, tact, phase, cycle.

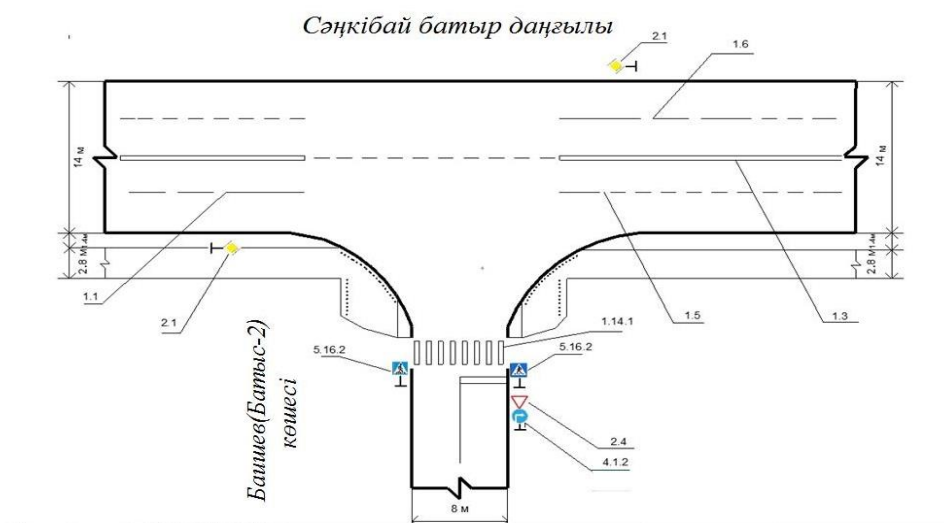
Ақтөбе – [Қазақстан қалаларының](#) арасында халық саны бойынша бесінші орында орналасқан, Батыс Қазақстан өңірінің ең ірі қаласы.

Қала күн санап өсіп келеді. Соған байланысты көлік түрлері де көптеп саналады. Қаланың кейбір бөлігінде қозғалыс қарқындылығының өсуіне байланысты, көліктердің тоқтап қалуы, кезек пен іркілістің пайда болуы жиі кездеседі. Мұндай жағдайдың соңы жанармайдың көп шығындалуына, көлік құралы агрегаттарының тез бұзылуына әкеп соқтырады. Сонымен бірге, түрлі қозғалыстағы көліктер, олардың бірнеше рет тоқтауы, қиылыстар алдындағы автокөліктер қала ауа бассейнінің ластануына әкеп соғады.

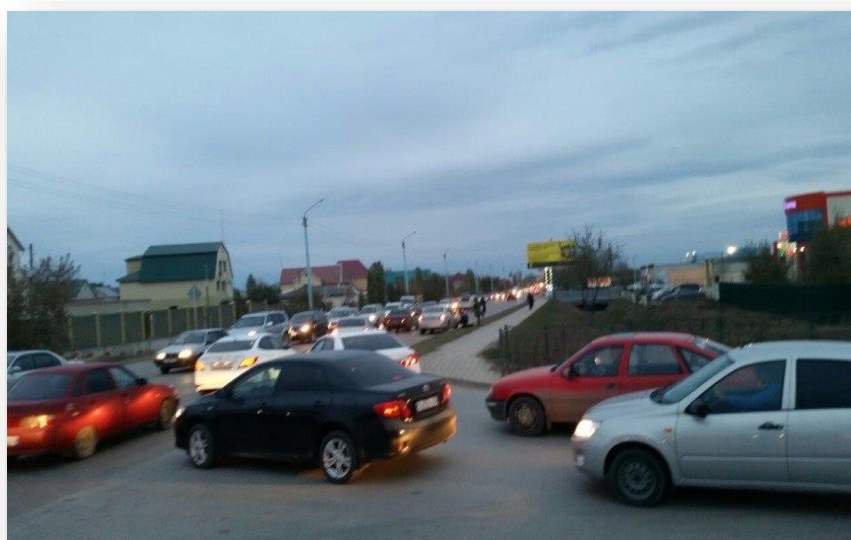
Көліктер мен жаяулар ағынының өсуі жол қозғалысының қауіпсіздігіне әсер етеді. Соған байланысты қарқынды қиылыстарды реттеу мақсатында бағдаршамдар орнату қажеттілігі туындайды.

Ақтөбе қалалық ІІБ бастығының орынбасары полиция полковнигі М.Б. Турдалининнің №5-7-5/11493 14.10. 2016 жылғы хаттамасының негізінде Ақтөбе қаласының Сәңкібай батыр даңғылы – Баишев көшесінің (Батыс-2 ш.а.) қиылысында бағдаршам реттеуін енгізудің тиімділігін анықтау мақсатында, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің техникалық факультеті, «Автокөлік және жол қозғалысын ұйымдастыру» кафедрасының «Көлікті пайдалану және жүк қозғалысы мен тасымалдауды ұйымдастыру» мамандығының 3 курс студенттері кафедра доценті, техника ғылымдарының кандидаты Сауханов Нұрғазы Серғазыұлының жетекшілігімен зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Зерттеу жұмысы алдымен қиылысқа жалпы шолу, жол қозғалысын ұйымдастырудағы техникалық құралдардың (жол белгілері, жол таңбалары) орналасуы (сурет 1), көліктер қозғалысымен танысудан басталды[1]. Көлік ағынының қарқындылығын (сурет 2), қиылыстағы олардың іркілісін анықтау барысында бейне камера қолданылды (сурет 3).

Сурет 1. Сəŋkibay batyr daŋğyly – Baishew көшесінің қиылысының сұлбасы

Сурет 2. Сəŋkibay batyr daŋğyly – Baishew көшесінің қиылысындағы көлік қарқындылығынан көрініс

Сурет 3. Қиылыс алдында Баишев көшесі бойында көліктер іркілісінен көрініс
Қиылыстағы бағдаршам реттеуін енгізу өзін қаншалықты ақтайтынын анықтау үшін алдымен көлік және жаяу жүргіншілер ағындарының қарқындылығына есептеу жұмыстары жүргізілді (3 мезгілде) [2].

Көлік құралдарының қозғалыс қарқындылығын есепке алу бланкісі

Бақылау күні: 15.10.2016 ж.

Бақылау уақыты: 18:00 – 19:00 .сағ

Қиылыс: Сәңкібай батыр даңғылы – Баишев көшесі (Батыс - 2)

Қозғалыс бағыты	Қозғалыс қарқындылығы физикалық бірлікте, авт/сағ						Қозғалыс қарқындылығы авт/сағ	Бірлікке айналдырғандағы қозғалыс қарқындылығы бір/сағ	
	Жеңіл автокөлік	Жүк автокөлігі				Автобус			Автопоезд
		3т	3-5 т	5т	ж-ы				
Сәңкібай батыр даңғылымен Көл Автодан 12 шағын ауданына(1 жолақ)									
Тіке	923	76	-	-	4	-	1003	1234	
Оңға	54		-	-	-	-	54	54	
Барлығы	977	76	-	-	4		1057	1288	
Сәңкібай батыр даңғылымен Көл Автодан 12 шағын ауданына(2 жолақ)									
Тіке	559	11	-	-	-	-	570	587	
Барлығы	559	11	-	-	-	-	570	587	
Барлығы: Сәңкібай батыр даңғылымен Көл Автодан 12 шағын ауданына							1627	1875	
Сәңкібай батыр даңғылымен 12 шағын ауданнан Көл Автоға (1 жолақ)									
Тіке	1050	65	-	-	6	-	1121	1292	
Барлығы	1050	65	-	-	6		1121	1292	
Сәңкібай батыр даңғылымен 12 шағын ауданнан Көл Автоға (2 жолақ)									
Тіке	102	-	-	-	-	-	102	102	
Солға	527	21	-	-	6	-	554	760	
Барлығы	629	21	-	-	6	-	656	862	

Барлығы: Сәңкібай батыр даңғылымен 12 шағын ауданнан Көл Автоға							1777	1918
Баишев көшесімен Батыс - 2 ден 12 шағын ауданына								
Оңға	610	58	-	-	1	-	669	760
Барлығы	610	58	-	-	1	-	669	760

Жаяу жүргіншілер қозғалыс қарқындылығының есепке алу бланксі

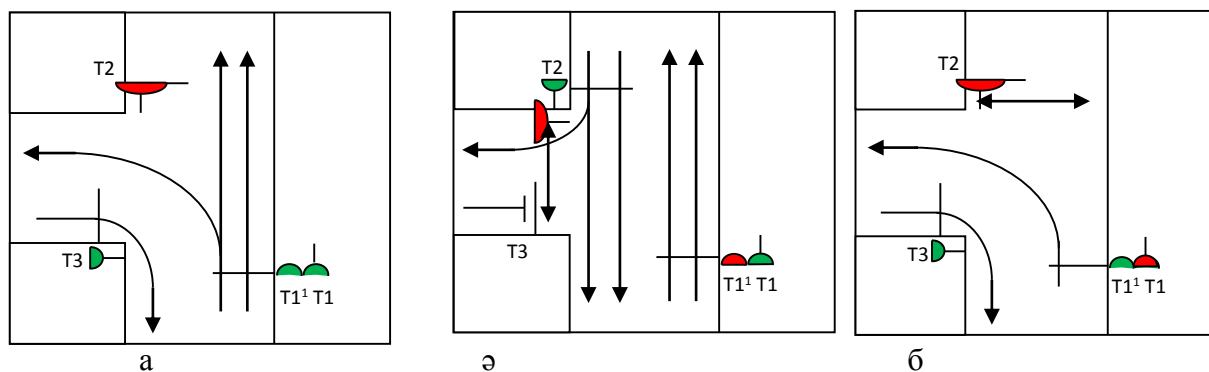
Бақылау уақыты: 18:00 – 19:00 сағ.

Қозғалыс бағыты	Жаяулардың қозғалыс қарқындылығы адам/сағ
Дару емханасынан	2
Дару емханасына	8

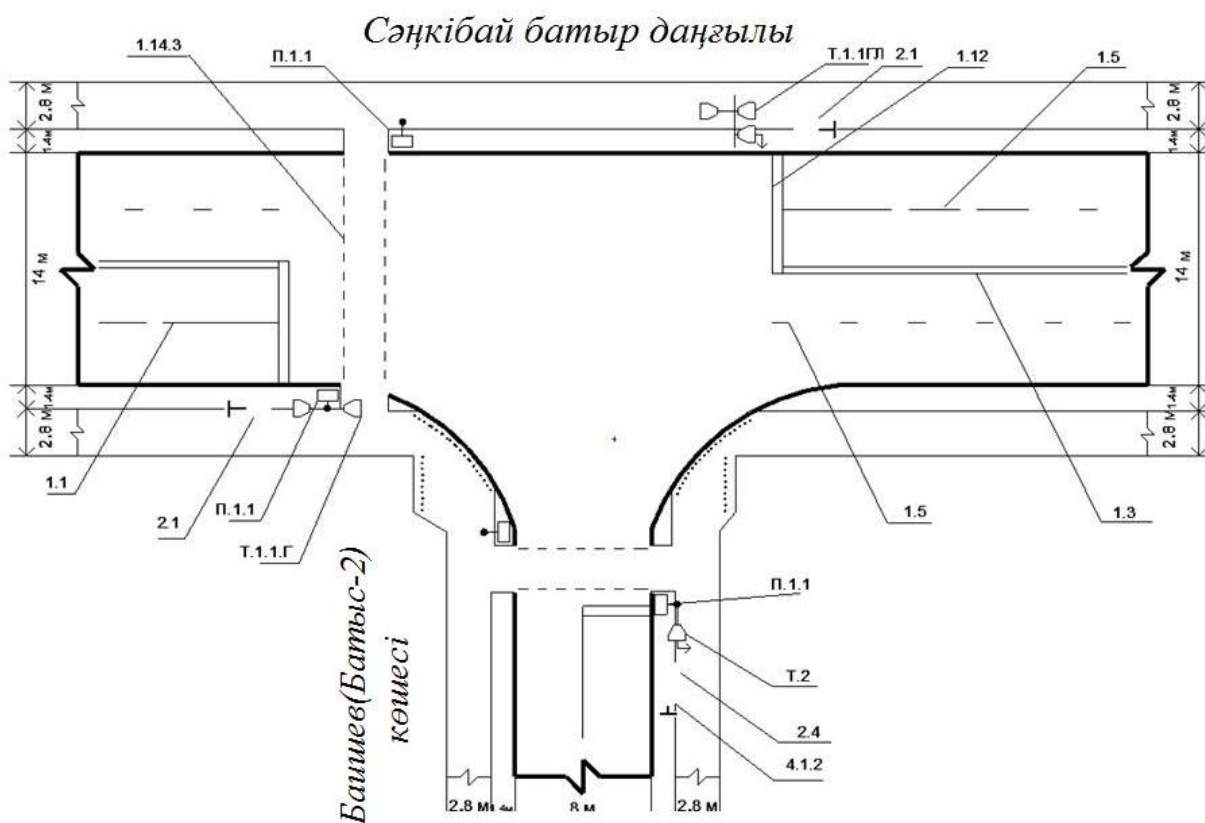
Қазақстан Республикасының МЕСТ 1412-2005 «Жол қозғалысын ұйымдастырудың техникалық құралдары. Қолдану Ережелері» - нің 1 жағдайында бас және қосалқы жолдардағы қозғалыс қарқындылығына байланысты. Жұмыс күнінің кез-келген 8 сағат ішінде қиылыстағы қозғалыс қарқындылығы бас жолдың екі бағыты бойынша 900 бірл/сағ, қосалқы жолдың бір неғұрлым жүктелген бағыты бойынша 75 бірл/сағ кем болмаса бағдаршам ендіру тиімді делінген[3]. Сәңкібай батыр даңғылы – Баишев көшесінің (Батыс-2 ш.а.) қиылысында сағат 18.00 – 19.00 аралығында қозғалыс қарқындылығы бас жолда 3793 бірл/сағ, қосалқы жолда 760 бірл/сағ.

Осы қозғалыс қарқындылықтарын ескере отырып бағдаршам реттеуінің негізгі, аралық тактілерінің және реттеу циклының ұзақтықтары анықталды. Есептелінген автөкөліктердің және жаяу жүргіншілердің қозғалыс қарқындылығын ала отырып бағдаршам циклі және негізгі, аралық тактілер ұзақтығы анықталды[4].

Бірінші негізгі такт Сәңкібай батыр даңғылындағы 12 шағын ауданнан Көл Автоға бағытталған тіке және солға бұрылатын және Баишев көшесінен оңға бұрылатын автокөліктерге жүруге рұқсат береді (сурет 4.а). 14 сек кейін солға бұрылатын автокөліктерге қызыл белгі жанады, ал қарама - қарсы бағыттағы Көл Автодан 12 шағын ауданға бағытталған тіке және оңға бұрылатын автокөліктерге 30 сек қозғалысқа рұқсат беру белгісі жанады (сурет 4.ә). Екінші негізгі такт Баишев көшесінен 12 шағын ауданға бағытталған автокөліктерге жүруге рұқсат береді (сурет 4.б).

Сурет 4. Көлік құралдарын фазалық тарату

Сурет 5. Екі фазалық бағдаршам реттеуі

Қиылыққа бағдаршам реттеуінің циклін ұсынамыз (Сурет.6)

$$T_{ц} = 42 + 4 + 30 + 4 = 80 \text{ сек}$$

Бұл жобаның тиімділігі жол қозғалысын ұйымдастыру талабы негізінде, қиылыстың өткізу қабілетін арттыру және жаяу жүргіншілердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады [5].

Бағдаршам №	ТАКТЫЛАР				
	1	2	3	4	
T1 ¹	14 сек				
T1	42 сек	4 сек			
T2			30 сек		
T3			30 сек		4 сек

Сурет 6. Бағдаршам реттеуінің жұмыс режимінің графигі

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. СТ РК 1412-2005 Технические средства организации дорожного движения. Правила применения. – Астана. 2005. – 103с.
2. Клинковштейн Г.И., Афанасьев М.Б. Организация дорожного движения. – М.: Транспорт, 2001.-247с.
3. Кременец Ю.А., Печерский М.П., Афанасьев М.Б. Технические средства организации дорожного движения. /Учебное пособие - М.: ИКЦ «АКАДЕМКНИГА», 2005, – 280 с.
4. Сауханов Н.С. Жол қозғалысын ұйымдастырудың техникалық құралдары. /Оқу құралы - А: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе МУ, 2007. – 257 б.

Самойлов Д.С., Юдин В.А., Рушевский П.В. Организация и безопасность городского движения: Учеб. Для вузов. - М.: Высш. Школа, 1981. – 256 с.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
Philological Sciences

МРНТИ 81”332

Мухтаруллина А.Р.¹

¹ *Башкирский государственный университет, г.Уфа, Башкортостан*

Образоцентрические метафорические модели англоязычной компьютерной технической терминосистемы

Статья посвящена изучению специфики метафорической репрезентации терминосистемы компьютерного дискурса в английском языке, а именно технических терминов. Исследование проводится в рамках когнитивно-дискурсивной парадигмы языкознания. Значительную часть терминологии компьютерного дискурса составляют термины, образованные в результате метафоризации значений общеупотребительных слов на основе выявленных в результате когнитивной деятельности характерных признаков называемых явлений. В данном исследовании были выделены следующие базовые образоцентрические метафорические модели: антропоморфные, природные, социальные и артефактные.

Ключевые слова: термин, терминосистема, метафоризация, метафорическая модель, компьютерный дискурс.

Мақала ағылшын тілі компьютерлік дискурсының, атап айтқанда техникалық терминдердің терминдік жүйесінің метафоралық репрезенттелуі ерекшелігін зерттеуге арналады. Зерттеу тіл біліміндегі когнитивтік-дискурсивтік парадигма аясында жүргізіледі. Компьютерлік дискурс терминологиясының басым бөлігі аталған құбылыстардың белгілеріне тән когнитивтік іс-әрекет негізінде жалпы қолданыстағы сөздер мағынасының метафоралануы нәтижесінде жасалады. Бұл зерттеуде негізгі метафоралық үлгілер анықталған: антроморфтық, табиғи, әлеуметтік және артефакті.

Кілт сөздер: термин, терминдік жүйе, метафоралану, метафоралық үлгі, компьютерлік дискурс.

The article is sanctified to the study of specific of metaphorical representations of terminosistema of computer discourse in English, namely technical terms. Research is conducted within the framework of cognitive-discourse paradigm of linguistics. Considerable part of terminology of computer discourse is

made by terms form as a result metaphorizations values of current words on the basis of the characteristics signs of the called phenomena educed as a result of cognitive activity. In this research were distinguished following base obrazocentrichesky metaphorical models: anthropomorphous, natural, social and artefaktny.

Key words: term, terminosistema, metaphorization, metaphorical model, computer discourse.

Научно-техническая революция расширила и углубила наши познания о мире, привела к появлению множества новых понятий, которые нуждаются в терминологическом оформлении в виде специализированных терминосистем. В связи с этим в последние десятилетия закономерно возрастает число специализированных исследований, посвященных изучению способов и принципов формирования новых терминосистем, и перестройки старых отраслевых терминосистем [1; 2; 3]. Среди работ, посвященных изучению терминосистемы компьютерного дискурса, можно выделить те, которые отражают тот или иной аспект компьютерного знания: например, анализ терминов-метафор из области компьютерной вирусологии, компьютерных технических терминов, компьютерного сленга и т.п. Современный этап терминообразования компьютерного дискурса можно охарактеризовать как развивающейся, динамичной и открытой системы. Причем динамика развития терминосистемы отражает динамику научного познания. Вследствие этого, наиболее актуальными в лингвистике являются подходы, связанные с изучением ментальных процессов, которые отражаются в языке, современное познание на новом витке развития возвращается к синтезу наук и закономерно обращается к многомерному лингвоментальному существованию человека. Ключевыми становятся такие понятия, как когниция и коммуникация, процессы познания и общения, понятие речемыслительной деятельности. По мнению С.С. Исаковой, «отношения, как и ментальные состояния, плохо поддаются толкованию, поэтому свойства отношений передаются через подобие, через соотнесение с чем-то более понятным и простым. Таким образом, в основе репрезентации всех отношений лежит единый принцип уподобления тому, что недоступно прямому наблюдению, объектам реальной действительности» [4, с.148-149]. И, действительно, долгое время признавалось, что термин должен быть лаконичным, информативным, недвусмысленным и стилистически нейтральным, поскольку задачей научно-делового общения является точное, недвусмысленное и систематизированное изложение научной информации. Однако, в последнее время отмечается, что терминология всё больше обращается к языку повседневного общения, т.к. лишь обычный язык при всей своей относительной неточности по сравнению со строгим символическим языком позволяет формировать истинно новые идеи и оправдывает их введение путем наводящих соображений и аналогий.

Термины выполняют ряд важнейших функций, такие как фиксация научного знания, открытие нового знания и передача специального знания. В период, когда происходит становление новой отрасли науки, возникает большое количество метафорических терминов, которые выступают в качестве инструментов, позволяющих овладеть специальным знанием. В связи с этим весьма актуальным представляется как исследование собственно технических терминов, так и метафорических, образных воплощений терминов в компьютерном дискурсе с позиции когнитивного терминоведения. В рамках данного направления концепты представляют собой одноуровневые ментальные образования, ядром которых является понятие, *кроме метафорически образованных терминов*, которые, кроме ядра, включают культурно-обусловленные представления человека о мире.

Метафоризация, таким образом, играет важную роль в концептуализации, фундаментализации и конкретизации специального знания. Значение метафоры при формировании терминологического массива определенной области специального знания получает всё большее внимание в связи с развитием теории об условных метафорических конструкциях в человеческом восприятии, представленной Дж. Лакоффом и М. Джонсоном в книге «Метафоры, которыми мы живем» (1980). Эти условные метафорические конструкции в восприятии называются концептуальными метафорами, которые представляют собой условное семантическое отображение между различными областями знаний, в основе их создания находится образ.

Образоцентрическая модель исследования предполагает выбор категории образа (метафорической модели – ММ) в качестве исследования метафорики. Образ по своей природе является когнитивной единицей, коррелирует с другими единицами ментального уровня (фреймом, концептом), соответствует базисному уровню категоризации знаний (Э. Рош) и в силу этого открывает наиболее глубинные, сущностные закономерности когнитивного механизма метафоры, которые проецируются на лексико-семантический и другие уровни языка.

С точки зрения образоцентрического подхода процесс образования и функционирования конкретных слов-метафор представляет собой воспроизведение устойчивых метафорических моделей (например, модели природной метафоры: фито- и зоометафор) [5, 101]. Как показывают наблюдения, сам состав метафорических моделей на протяжении длительного периода изменений почти не претерпевает, остается стабильным. Адекватная и многоаспектная интерпретация динамики метафорического процесса может быть осуществлена на базе понятия *варьирования*, признанного универсальным свойством языковых и ментальных единиц, применительно к категории образа. Варьирование чрезвычайно многообразно представлено в сфере метафоры, более того – оно адекватно интерпретирует саму сущность метафоры, ее креативный механизм, механизм

смыслопроизводства. Креативность как имманентное свойство метафоры создается многосторонним варьированием когнитивного образа и его языковых коррелятов. Именно варьирование обеспечивает динамику, эволюцию в метафорообразовании, поэтому параметры варьирования образа могут служить показателем изменений в этой сфере.

Основным, наиболее репрезентативным показателем оценки метафоричности являются три аспекта варьирования образа как метафорической модели – лексическое варьирование (образ воспроизводится в разной лексической экспликации, например: *гореть любовью, пылать гневом, пожар страсти* (природная метафора огня); семантическое варьирование (образ актуализирует разные смыслы), например: *В его душе бушевал огонь чувств («высокая интенсивность», «стихийность»), - дотлевала надежда – («малая интенсивность»)*. Чаще всего, лексическое варьирование образа сопровождается семантическим, например: *вспыхнула искра страсти – пылал пожар страсти в душе – тлели угли былой страсти*). Не менее значимым является варьирование ассоциативных связей, когда образ в метафорическом функционировании не закреплен за одним типом референта и стремится характеризовать всевозможные типы референтов, например: *пламя восстания, разжечь войну* (социальное явление), *в пылу спора* (психическое состояние), *горит на работе* (о человеке) и т.д.

Итак, функционирование метафорических моделей регулируется двумя противоположными тенденциями – 1) тенденцией к разностороннему варьированию, иррадиации; 2) тенденцией к воплощению преимущественно в типовых вариантах (лексических, семантических, референтных). При реализации первой (центробежной) тенденции возникают живые, нестандартные, индивидуально-авторские метафоры; подчиняясь второй (центростремительной) тенденции, образ воспроизводится в виде конвенциональных, полустертых и стертых метафор.

Состояние метафоричности в любой период, своеобразие метафоричности того или иного дискурса определяется разным соотношением двух названных тенденций – относительным равновесием или устойчивым доминированием одной из них.

В англоязычном компьютерном дискурсе термины-метафоры образуют следующие образоцентрические метафорические модели:

1. Природные, среди которых наиболее частотными являются образы:

Образ «водный поток» – *broadcaststream, flood* и др.

Образ «звуковой, световой эффект при взрыве, вспышка»: *flamebait* – послание, ведущее к язвительному обмену любезностями в интернете; *click, flash-card* и др.

Образ «погодные явления, воздух, ветер»: *freeze, cloudytechnology* – «облачные» технологии и др.

Образ «флора» – т.н. фитоморфные метафоры, основанные на сравнении с растениями: *daisychain; Applekey; cold (hot) potatorouting; cloverkey* и др.

Образ «фауна» – т.н. зооморфные метафоры, возникают, если вспомогательным субъектом сравнения выступает животное: *betabug*; *mouse*; *hungrypuppy* – программа; *rabbitjob* – программа, от которой мало толку, и др.

2. Артефактные метафорические модели, среди которых наиболее частотными являются образы:

Образ «дом»: *backdoor* – лазейка, потайная дверь, черный ход (способ получения доступа в компьютерную систему в обход ее системы защиты через оставленные программистами недокументированные способы входа), *barcode* – штриховой код (общелитературный + общенаучный), *bluescreenofdeath* – «синий» экран смерти (явление наблюдаемое в случае возникновения серьезной ошибки Windows NT); *datawarehousing*, etc.

Среди наиболее популярных отметим и образы предметов повседневного обихода – *keyring*; профессиональных инструментов и действий – *client/serverfilter*; *hub*; *stack*; *bittybox*.

3. Социальные метафорические модели, наиболее частотными среди которых являются образы:

Образ «социальный статус/положение»: *host*, *orphans* и др.

Образ «война»: *DOS-attack*; *cyberwar*, и др.

Образ «болезнь»: *Corecancer* – процесс медленной утечки ресурсов; *virus*; *infected* и др.

Образ болезни, воплощенный в т.н. морбиальной метафоре, получает дополнительную характеризацию и спецификацию в области знаний «компьютерная вирусология», центральным концептом которой является компьютерный вирус. Отметим, что последний выступает сложной метафорической конструкцией, отображающей понятия следующих областей знаний: «война», «медицина», «биология» и др. В некоторых случаях сложно определить, из какого домена был заимствован термин, например: “*Corporate organizations already recognize Symantec and the Norton brand as a solution they can trust to protect against the threat of virus attack*”.

4. Антропоморфные метафорические модели (подразумевающие человека со всеми его биологическими и психоинтеллектуальными характеристиками и различными проявлениями его деятельности в качестве основной области-источника при метафорическом терминообразовании) включают в себя образы, варьирующие от социального статуса/положения человека до его действий, физических и ментальных параметров: *clientpush/pull*; *handshake*; *dumbterminal*; *carbonfootprint*; *body* и др. Действительно, в английском компьютерном дискурсе (компьютерном сленге) можно выделить наиболее частотные модели переноса:

Образ «тело человека»: *Core* – (сердечник) оперативная память компьютера;

Образ «действие»: *togrovel* – медленно работать;

Образ «характеристика человека»: *winner* – удачная программа.

Как видим, для исследуемой терминосистемы компьютерного дискурса характерно присутствие в терминах-метафорах эмоционально-оценочного компонента. В частности, оценочный компонент

может быть эксплицитно или имплицитно выражен положительной или отрицательной коннотацией. Образ, передаваемый по аналогии из области-источника в область-цель, наделен дополнительной сверхдефиниционной информацией: например, терминослово *bells-and-whistles*, обозначающий избыточные, ненужные свойства (программы), украшения, отчетливо передает яркую эмоциональную окрашенность компьютерного технического элемента. В английском подязыке компьютерных пользователей отмечены следующие примеры интенсификации: *tobangon* - тестировать в экстремальном режиме; *coughanddie* – аварийное завершение работы.

Исходя из того, что процесс становления компьютерной терминосистемы еще не завершился, это приводит, на наш взгляд, к появлению параметра гибридности в компьютерном дискурсе. Компьютерная дискурсивная практика нередко создает гибридные тексты с признаками креолизованных текстов, с элементами игры и карнавальности, насыщенных новыми концептуальными метафорами.

Так, метафоры «программист – бог», «сеть – жизнь» стали основой множества текстов в блогах и ЖЖ, содержащих юмор и иронию [6, 1630]:

Thursday, February 21st, 2008

5:16 pm [Сеть - это Жизнь.](#)

«Послали как-то две программы в колхоз на прополку гладких алгебраических чисел. День выдался на редкость горячим. Не только воздух, но и сама земля источала такой жар, что даже дополнительный вентилятор не приносил облегчения. Это, конечно же, ни в коей мере не помешало философской беседе:

- Вот ты говоришь, что Сеть детерминирована, что ничто не существует беспричинно, и что состояние Сети в любой момент времени с необходимостью определяет ее состояние в следующий момент. Но не следовало бы из этого тогда с такой же необходимостью, что будущее предопределено, и нет никакой возможности изменить его, так же, как нет возможности изменить прошлое? Не стоит ли тогда отказаться от попыток что-либо изменить - лечь в борозду и ждать Конца Вычислений?

- Недостаток воображения не нужно путать с логической необходимостью. А что, если Человек создал две Сети? И в задумчивости все четыре склонились над грядками».

Sunday, December 23rd, 2007; 11:09 pm. Сеть – это жизнь.

Встречаются в Сети два компилятора C++:

- Вот ты утверждаешь, что компиляторы C++ произошли от компиляторов C. Но если бы это было так, то мы наблюдали бы в архивах множество переходных форм. А раз этого нет (общепризнано, что Cfront оказался грубой подделкой), значит C++ был создан Человеком. По образу и подобию его.

Таким образом, метафоризация английских компьютерных терминов носит антропоцентрический характер и актуализируется в результате наложения профессиональной и наивной картин мира, характеризуется образованием концептов со сложной структурой. Значительную часть терминологии компьютерного дискурса составляют термины, образованные в результате метафоризации значений общеупотребительных слов на основе выявленных в результате когнитивной деятельности характерных признаков называемых явлений. В данном исследовании были выделены базовые образоцентрические метафорические модели: антропоморфные, природные, социальные и артефактные.

Список использованных источников

1. Ивина Л.В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования): Учебно-методическое пособие. –М.: Академический Проект, 2003. -304с.
2. Панасенко Н.И. Когнитивно-ономасеологическое исследование лексики (опыт сопоставительного анализа названий лекарственных растений). - Автореф. дисс. доктора филол. наук. -М.,2000.-49с.
3. Гаврилина И.С. Моделирование и когнитивные основания терминосистемы профилактической терминологии в современном английском языке. - Дисс.к.ф.н. - М.,1998.- 198с.
4. Исакова С.С. Этнокультурная специфика фразеологических единиц сферы человеческих отношений с компонентом-соматизмом 'соеиг' // Вопросы когнитивной лингвистики. - №3. – г.Тамбов: 2012. –С. 148-149.
5. Мухтаруллина А.Р. Когнитивно-сопоставительное описание категории модальности в английских и башкирских текстах: Монография. – Уфа: РИО БашГУ, 2004. –С.100-102.
6. Мухтаруллина А.Р. Термины-метафоры в компьютерном дискурсе // Вестник Башкирского университета. - Уфа: РИЦ БашГУ, 2012. - №3 (I), том 17. -С.1628- 1631.

МРНТИ 133.522.11

Ф.Г. Фаткуллина¹

¹Башкирский государственный университет, г.Уфа, Башкортостан

О СООТНОШЕНИИ ТЕРМИНА И ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОГО ПОЛЯ

В статье рассматриваются основные положения терминологического исследования лексики различных наук. Дается определение терминов «поле», «тематическая группа», «семантическое поле». Всесторонне освещены дискуссионные вопросы современного терминоведения, проанализированы различные подходы к пониманию сущности термина разными исследователями, охарактеризованы тенденции в развитии терминосистем.

Ключевые слова: термин, системность, лексика, терминологическое поле, семантическое поле, язык науки, семантика, функция.

Мақалада әр түрлі ғылымдардағы терминологиялық зерттеулердің негізгі тұжырымдары қарастырылады. «Өріс», «тақырыптық топ», «семантикалық өріс» терминдеріне анықтама беріледі. Қазіргі терминтанымдағы әр түрлі қарама-қайшы пікірлер жан-жақты қарастырылады, түрлі зерттеушілердің терминнің табиғатына қатысты пікірлері талданады, терминдік жүйенің дамуындағы ағымдарға сипаттама беріледі.

Кілт сөздер: термин, жүйелілік, лексика, терминдік өріс, семантикалық өріс, ғылым тілі, семантика, қызмет.

This article provides an outline of the research terminology vocabulary of different sciences. The definition of the terms "field", "thematic group", "semantic field". Comprehensively covered discussion of contemporary issues of terminology, analyze different approaches to understanding the essence of the term by different researchers, describe the trend in the development of terminological.

Key words: term, systematic, vocabulary, terminology field, semantic field, the language of science, semantics, the function.

Терминологическая лексика является одним из важных компонентов дискурса любого специалиста. Приобретаемые профессиональные знания отображаются в сознании специалиста со всеми присущими им системными связями и отношениями, которые объективируются в дискурсе. Разнообразные связи, существующие между отдельными словами и группами слов и интуитивно воспринимаемые индивидом, все чаще становятся объектом исследования лингвистов [6].

Современные исследования в области семантики отличает понимание лексики как системы. В отечественном языкознании системный подход к описанию языка как метод лингвистических исследований представлен в работах И.А. Бодуэна де Куртене, о системном характере лексики писали в своих исследованиях О.С. Ахманова, Р.А. Будагов, В.В. Виноградов, В.А. Звегинцев, С.С. Исакова, С.И. Ожегов, А.А. Потебня, А.К. Сулейманова, Ф.Г. Фаткуллина, Л.В. Щерба и многие другие. В европейской лингвистике системный подход к изучению языка связан с работами Ф. де Соссюра, системный характер лексики – с исследованиями Пражского лингвистического кружка.

Весомый вклад в системный подход к исследованию лексики внес так называемый «полевой метод», или «теория семантического поля» [2; 8]. Многие исследователи отмечают, что термин *поле* заимствован из физики, однако мы склонны согласиться с мнением Г.С. Щура о том, что «если в языкознании появление термина «поле» в какой-то мере и обусловлено влиянием физики, то теоретико-групповой подход имплицитно в языкознании представлен уже намного раньше, чем в физике» [9: 16]. Полагают, что в метаязык лингвистики понятие «поле» ввел Г. Ипсен в 1924г., который трактовал данный термин как совокупность слов, обладающих общим значением. В начале 30-х годов XX века немецкий ученый Й.Трир языковым полем называл группу родственных смыслов, он ввел в лингвистику термины «лексическое» и «понятийное поле», однако фактически идентифицировал знаки языка и понятия, выявляя языковые поля методом наложения на понятийные поля. Разрабатывая теорию семантического поля, В. Порциг, Г. Ипсен и А. Йоллес исследовали семантико-синтаксические и деривационные связи слов. В. Порциг вводит термин «синтаксическое поле», определяемый им как словосочетания и синтаксические комплексы, в основе которых лежат «сущностные связи значений». Ш. Балли выявляет лексические группировки на базе ассоциаций и вводит термин «ассоциативное поле». С середины XX в. полевой подход к изучению словарного состава языка получил широкое распространение в лексикологии, семасиологии и терминоведении [7:70-71].

Проблемы теории полевых структур, анализ способов выявления системных отношений в лексике в отечественной лингвистике разрабатывается в трудах Ю.Д. Апресяна (1962, 1990, 1996), Л.М. Васильева (1971, 1981, 1990, 1997 и др.), Ю.Н. Караулова (1972, 1976, 1981, 1986), Э.В. Кузнецовой (1980, 1983), Д.Н. Шмелева (1964, 1973, 1977), Г.С. Щура (1974) и многих других.

Известные дефиниции определяют поле как: 1) исчислимое множество взаимосвязанных элементов; 2) область существования языковых единиц; 3) принцип организации группировки лексических единиц; 4) метод комплексного «полевого» исследования [2; 3].

Несмотря на многочисленные исследования, в современной семасиологии много спорного по поводу типологии лексических объединений, их вида и объема, терминологической систематики:

«несмотря на обилие определений «поля», понять, какое содержание тот или иной автор вкладывает в этот термин, можно лишь эмпирически» [9:15]. В многочисленных исследованиях различных лексических группировок наблюдается недифференцированное употребление различных по природе терминов – ЛСГ, ЛСП, тематическая группа, семантическое поле и другие, что свидетельствует «об отсутствии единой типологии группировок, общепринятых критериев их выделения, единства в трактовке структурной организации и иерархии лексических единств» [3:180].

Семасиологические исследования последних лет в области полевых структур выявили новые типы группировок слов. В коллективной монографии, посвященной анализу полевой модели языковой системы, выделяются следующие основные типы лексических микросистем: лексико-семантическое поле, лексико-семантическая группа, синонимический ряд, антонимическая пара, тематическая группа и ассоциативное поле, обусловленное внеязыковыми связями денотатов и внутриязыковыми связями слов [3:32-33].

Системный подход к изучению лексики различных терминологических систем привел к выделению *терминополья*, в которое термины объединены на основе общего семантического признака и общей сферы функционирования [8].

В соответствии с полевой моделью язык предстает как функционирующая система, различные лексические группировки (поля) представляют собой системные образования со свойственными любой системе связями и отношениями, однако характерными только для данной системы специфическими особенностями. Поле видится как системно-структурное объединение с определенной иерархической структурой ее элементов: в процессе полевого анализа выделяют ядро и периферию.

Современные исследователи (Ю.Д. Апресян, Е.И. Беляева, Ю.Н. Караулов, В.В. Морковкин, З.Д. Попова, А.А. Реформатский, И.А. Стернин, Г.С. Щур и другие) выделяют следующие отличительные свойства языкового поля: 1) системно-структурный характер; 2) семантическую и функциональную общность образующих поле элементов; 3) возможность объединения как однородных, так и разнородных языковых единиц; 4) иерархическую структурированность поля, проявляющуюся в его способности включать полевые структуры разного уровня (гиперполе – макрополе – микрополе – парадигматические и синтагматические группы); 5) выделение ядерной и периферийной зон при условии обязательности для поля и большей частотности по сравнению с другими зонами ядерных конститuentов, четкого распределения между ядром и периферией выполняемых полем функций, а также размытости границы между ядром, периферией и отдельными зонами периферии; 6) способность включать в структуру поля все новые элементы,

вступающие в синтагматические и парадигматические связи с другими элементами поля; 7) вероятность частичного наложения на другие поля и образование семантических зон постепенных переходов.

Системное изучение лексики различных подъязыков обязательным условием существования термина, выражающего какое-либо профессиональное понятие, признает необходимость нахождения его в определенном окружении, в терминологическом поле (в системе понятий конкретной области знания) [1]. Как отмечал А.А. Реформатский, терминология является для термина тем «полем», которое дает ему точность и однозначность и вне которого слово теряет свою характеристику термина [4:103]. Говоря о теории поля, следует помнить о «двойном гражданстве» термина: обозначая специфическое понятие конкретной отрасли знания, термин входит в терминологическую систему понятий данной науки (является единицей логоса); являясь лексической единицей общелитературного языка, термин входит в лексико-семантическую систему языка и находится в системных отношениях с другими единицами. Обе стороны термина (logos и lexis) А.А. Реформатский называл «полями». А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева развивают высказанные А.А. Реформатским мысли о необходимости существования термина в терминологическом поле: «Поле для термина-понятия – это та система понятий, к которой он принадлежит, а для термина-слова – та совокупность других терминов-слов, с которыми он сочетается в рамках данной науки, на базе которых деформируется сам и на которые оказывает влияние своей языковой формой» [5:111].

Признавая существование терминологического поля, хочется все же заметить, что элементами терминополья являются термины, образующие не традиционные семантические поля, а предметные группы, понятийные поля. Определяя терминологическую систему конкретного языка как составную часть языковой картины мира социально-профессионального типа языковой личности, мы опираемся на утверждение о том, что «целостный образ мира формируется у человека в ходе активного психического отражения объективной реальности, при которой каждый объект «поворачивается» то одной, то другой своей стороной, включаясь тем самым в разнообразные связи и отношения, важность которых для познавательных процессов человека (в том числе его речемыслительной деятельности) не зависит от того, основываются ли такие связи и отношения на «семантических» или «экстралингвистических» параметрах» [3:12-13].

Рассмотрим данные положения на примере терминологии нефтяного дела. В основу организации терминополья подъязыка нефтяного дела положена система и классификация научных понятий, принятых на данном этапе развития исследуемой отрасли знания. Полевое структурирование позволило рассмотреть русские термины нефтяного дела как однородные по содержанию единицы

в системе, раскрыть диалектические связи между языковыми явлениями, внеязыковой действительностью и культурой народа, определить особенности языкового сознания специалиста-нефтяника, раскрыть его национальные особенности. Терминополье нефтяного дела представляет собой целостную, логически упорядоченную систему терминов данной области научного знания, являющуюся самостоятельным языковым образованием в рамках общелитературного языка. Следует отметить, что данное терминополье имеет ярко выраженный предметный, денотативный характер и основывается на научной классификации понятий данной отрасли знания, обеспечивающей семантическую связь элементов поля. Можно выделить следующие особенности терминополья нефтяного дела: 1) наличие ядра и периферии; 2) иерархическую зависимость семантических признаков элементов поля (с выполнением в данном подъязыке единой функции); 3) наличие семантических инвариантов (с их синонимическими, антонимическими отношениями и др.); 4) дифференциальные семантические признаки элементов поля; 5) внутривольевые микровольея, в основе которых лежат парадигматические отношения; 6) образование «зон постепенных переходов» в связи с наложением разных полей друг на друга (наличие в составе терминов исследуемого подъязыка терминов родственных или смежных дисциплин); 7) возникновение ассоциативных связей с единицами других лексико-семантических полей.

Таким образом, исследование системных отношений лексики невозможно без обращения к полевому методу исследования, что объясняется тем, что «полевая модель системы языка хорошо согласуется с психолингвистическими моделями организации лексики в мозгу человека как в филогенезе, так и в онтогенезе» [3:180]. Из всех видов полевых структур в качестве объекта исследования мы избрали терминологическое поле, поскольку только в рамках соответствующей системы понятий, в терминологическом поле термин проявляет свои системные свойства, остается термином со всеми присущими ему признаками, проявляет свои конститутивные ориентирующие свойства и выполняет множество возложенных на него функций: гносеологическую (являться средством познания действительности), информационно-коммуникативную (фиксировать, хранить, передавать информацию о способах и результатах исследовательской и практической деятельности), прагматическую (обеспечивать качество общения специалистов узкой области знания) и др.

Список использованных источников

1. Ахманова О.А. Словарь лингвистических терминов. – М.: УРСС, 2004. – 607 с.
2. Воробьев В.В., Сулейманова А.К., Фаткуллина Ф.Г., Хайруллина Р.Х. Отражение национальной языковой картины мира в реалиях Башкортостана. Монография. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2014. – 208 с.

3. Полевые структуры в системе языка // Коллективная монография. – Воронеж: Воронежский университет, 1989. – 198 с.
4. Реформатский А.А. Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986. – С.165-198.
5. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 248 с.
6. Фаткуллина Ф.Г. Мифологизмы в русском литературном языке ХУШ века. Автореф. канд. филол. наук. – М., 1991. 21 с.
7. Фаткуллина Ф.Г. Некоторые параметрические составляющие терминологического образа научного текста (на примере терминологии физики и математики) // Актуальные проблемы методики обучения русскому языку как иностранному в условиях модернизации образования: Материалы VII Международной научно-практической конференции. - Ч.1, – М. МПГУ, 2011. – С. 68-75.
8. Фаткуллина Ф.Г. Лингвопрагматика рекламного дискурса // Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований: Материалы III международной научно-практической конференции. – Прага: Vedecko vydavatelske centrum "Sociosfera-CZ", 2013. – С. 81-84.
9. Щур Г.С. Теории поля в лингвистике / Предисловие М.М. Маковского. Изд. 3-е.–М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – С.15-16.

IRSTI 172.4

Bostekova A.R.,¹ Akchambayeva Sh.T.,¹ Tolegenova G.G.¹

¹*Aktobe regional state university named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan*

INTERNATIONALISM IN MODERN SOCIETY

In this article the main problems of international words in the society are discussed. The authors pay special attention to the fact that especially international wordstock together with borrowed words, loanwords enlarge world culture of language.

Key words: international words, wordstock, borrowed words, vocabulary, linguistics, loanwords, interlingua, world culture.

Берілген мақалада қоғамдағы ұлтаралық сөздердің негізгі мәселелері қарастырылады. Мақала авторлары қоғамдағы ұлтаралық сөздердің қолдану барысына көңіл бөледі.

Кілт сөздер: ұлтаралық сөздер, кірме сөздер, сөз қоры, лингвистика, интернационализм, басқа тілден енген сөздер, интерлингва.

В данной статье рассматриваются основные проблемы интернационализма в обществе. Авторы статьи обращают внимание на употребление интернациональных и заимствованных слов в обществе.

Ключевые слова: интернациональные слова, заимствованные слова, запас слов, лингвистика, интернационализм, интерлингва.

To begin with, in our society one can notice that words which at the same time are international, borrowed and loaned become to get mixed in our speech and language. In [linguistics](#), an internationalism or international word is a [loanword](#) that occurs in several languages with the same or at least similar meaning and etymology. These words exist in "several different languages as a result of simultaneous or successive borrowings from the ultimate source" (I.V.Arnold). [Pronunciation](#) and [orthography](#) are similar so that the word is understandable between the different languages.

It is debated how many languages are required so that a word is an internationalism. As the process of borrowing is mostly connected with the appearance of new notions which the loan words serve to express, it is natural that the borrowing is seldom limited to one language. Words of identical origin that occur in several languages as a result of simultaneous or successive borrowings from one ultimate source are called international words. Expanding global contacts result in the considerable growth of international vocabulary. All languages depend for their changes upon the cultural and social matrix in which they operate and various contacts between nations are part of this matrix reflected in vocabulary. International words play an especially prominent part in various terminological systems including the vocabulary of science, industry and art. The etymological sources of this vocabulary reflect the history of world culture. Thus, for example, the mankind's cultural debt to Italy is reflected in the great number of Italian words connected with architecture, painting and especially music that are borrowed into most European languages: *allegro*, *andante*, *aria*, *arioso*, *barcarole*, *baritone*, *concert*, *duet*, *opera*, *piano* and many more. The rate of change in technology, political, social and artistic life has been greatly accelerated in the 20th century and so has the rate of growth of international wordstock. A few examples of comparatively new words due to the progress of science will suffice to illustrate the importance of international vocabulary: *algorithm*, *antenna*, *antibiotic*, *automation*, *bionics*, *cybernetics*, *entropy*, *gene*, *genetic code*, *graph*, *microelectronics*, *quant*, *quasars*, *pulsars*, *ribosome*, etc. All these show sufficient likeness in English, French, Russian and several other languages. The international wordstock is also growing due to the influx of exotic borrowed

words like anaconda, bungalow, kraal, orang-outang, sari, etc. These come from many different sources. International words should not be mixed with words of the common Indo-European stock that also comprise a sort of common fund of the European languages. This layer is of great importance for the foreign language teacher not only because many words denoting abstract notions are international but also because he must know the most efficient ways of showing the points of similarity and difference between such words as control - контроль; general - генерал; industry - индустрия or magazine - магазин, etc. usually called 'translator's false friends'. The treatment of international words at English lessons would be one-sided if the teacher did not draw his pupils' attention to the spread of the English vocabulary into other languages. We find numerous English words in the field of sport: football, out, match, tennis, time. A large number of English words are to be found in the vocabulary pertaining to clothes: jersey, pullover, sweater, nylon, tweed, etc. Cinema and different forms of entertainment are also a source of many international words of English origin: film, club, cocktail, jazz. At least some of the Russian words borrowed into English and many other languages and thus international should also be mentioned: balalaika, bolshevik, cosmonaut, czar, intelligentsia, mammoth, rouble, sambo, soviet, sputnik, steppe. To sum up this brief treatment of loan words it is necessary to stress that in studying loan words a linguist cannot be content with establishing the source, the date of penetration, the semantic sphere to which the word belonged and the circumstances of the process of borrowing. All these are very important, but one should also be concerned with the changes the new language system into which the loan word penetrates causes in the word itself, and, on the other hand, look for the changes occasioned by the newcomer in the English vocabulary, when in finding its way into the new language it pushed some of its lexical neighbours aside. In the discussion above we have tried to show the importance of the problem of conformity with the patterns typical of the receiving language and its semantic needs. [1]

Furthermore, the languages required can also depend on the specific [target language](#) at stake. For example, according to [Ghil'ad Zuckermann](#), the most important languages that should include the same lexical item in order to qualify as an internationalism in [Israeli](#) are [Yiddish](#), [Polish](#), [Russian](#), [French](#), [German](#) and [English](#).

European internationalisms originate primarily from [Latin](#) or [Greek](#), but from other languages as well. Many non-European words have also become international. Internationalisms often spread together with the innovations they designate. Accordingly, there are [semantic fields](#) dominated by specific languages, e.g. the [computing](#) vocabulary which is mainly [English](#) with internationalisms such as [computer](#), [disk](#), and [spam](#). New inventions, political institutions, foodstuffs, leisure activities, science, and technological advances have all generated new [lexemes](#) and continue to do so: [bionics](#), [cybernetics](#), [gene](#), [coffee](#), [chocolate](#), etc..

Some internationalisms are spread by speakers of one language living in geographical regions where other languages are spoken. For example, some internationalisms coming from the English in India are *bungalow*, *jute*, *khaki*, *mango*, *pyjamas*, and *sari*.

Internationalisms that occur in many languages are usually eligible to be included in Interlingua. Early internationalisms, such as those from French and German, tend to be part of Interlingua's basic vocabulary. Later internationalisms, often from English, tend to be Interlingua loanwords. Among Asian languages, Arabic most often provides basic vocabulary, while Japanese contributes recent loanwords: *Academy*, *Airport*, *Automobile*, *Blog*, *Centre* (*Center*), *Chocolate*, *Coffee*, *Computer*, *Design*, *Dictator*, *Doctor*, *Hospital*, *Hotel*, *International*, *Internet*, *Literature*, *Métro*, *Microscope*, *OK*, *Police*, *Politics*, *Psychology*, *Radio*, *Sauna*, *Shock*, *Sport*, *Stress*, *Studio*, *Taboo*, *Taxi*, *Telephone*, *Telescope*, *Television*, *Tennis*, *Ticket*, *Tokamak*, *Tomahawk*, *Tsunami*[2]

Expanding global contacts result in the considerable growth of international vocabulary. All languages depend upon the cultural and social matrix in which they operate and various contacts between nations are part of this matrix reflected in vocabulary. It is often the case that a word is borrowed by several languages. Words of identical origin that occur in several languages as a result of simultaneous or successive borrowings from one ultimate source are called **international words**. Such words usually convey concepts which are significant in the field of communication (Fr. *telephone*, *organization*, *industrialization*, *consilium*).

International words play an especially prominent part in various terminological systems including the vocabulary of science, industry and art. Many of them are of Greek and Latin origin. Most names of sciences are international: *philosophy*, *physics*, *mathematics*, *chemistry*, *biology*, *lexicology*. There are also a number of arts of the same origin: *music*, *opera*, *drama*, *comedy*, *artist*, *philharmonics*, *prima-donna*. It is quite natural that political terms often occur in the group of international words: *policies*, *policy*, *revolution*, *democracy*, *communism*, *militarism*.

It is important to note that international words are not borrowings. The outward similarity of the English word *son*, the German *Sohn* and Russian *сын* and Ukrainian *син* should not lead one to the quite false conclusion that they are international words. They represent the Indo-European group of the native element in each representative language and are cognates (words of the same etymological roots), not borrowings. There is a distinct group of words which constitute a special difficulty for the translator, the so-called pseudo-international words. International words are mostly words of Greek, Latin and French origin which have a more or less similar phonetic form in many languages. They express not only scientific, social and political notions but everyday things and notions as well: *electronics* – *электроника*; *dynamic* – *динамичный*; *calorie* – *калория*; *elegant* – *элегантный*. These words have become an indispensable part

of the vocabulary of different languages. Their referential meaning is in most cases identical. But there is another category of international words which as part of the lexical system of different languages have acquired in these languages novel semantic features – different semantic structures, additional lexical-semantic variants, different connotations and different usage. The Russian language borrows these words most often as terms and they tend to be monosemantic while in the English language they are usually polysemantic. Although warned against them translators are often deceived into making errors by purely formal resemblances.

We are told that BBC television this autumn will give a massive coverage to the general election. - *Сообщают, что нынешней осенью передачи Би-би-си по телевидению будут широко освещать парламентские выборы.* Sometimes the referential meanings of international words coincide, while their contextual meanings do not.

Britain's worldwide exploitation was shaken to the roots by colonial liberation movements. *Колониальное могущество Англии было потеряно до основания национально-освободительным движением в ее колониях.* - The contextual meaning of the word “*exploitation*” is metonymical – the power of colonial systems was based on exploitation. A similar metonymic transference of the word *эксплуатация – могущество* is rendered to in the Russian translation. *Benches gleamed empty and crimson under the light, their occupants having gone to tea.* (C.P.Snow). - *Все члены Палаты лордов отправились пить чай, и опустевшие скамьи сверкали красной обивкой при электрическом свете.* The Russian loan word *оккупант* is used only in a special sense as a military term with negative connotations whereas the English word is polysemantic. The addition *члены Палаты лордов* has been made for pragmatic reasons.

The absence of equivalents may be explained both by extralinguistic and linguistic reasons. Accordingly, non-equivalents may be divided into two groups. The first group consists of words denoting referents unknown in the target language – things, objects, notions, features of national life, customs, habits, etc. the words of this group bear a distinctly national character and are tied up with the history of the people speaking that language, the growth of its culture, its way of life and traditions. Cultural discrepancy accounts for the appearance of words which are untranslatable in the literal sense of the word. Yet there are different ways of rendering these words in translation and of overcoming the so-called “barrier of untranslatability” (cultural untranslatability). The words belonging to this group cover a wide range of denotata, e.g. *speaker, parliament, public school, landslide, coroner, teach-in, drive-in, know-how, striptease, brain drain, backbencher, grill-room*, as well as titles of politeness, etc.

The second group embraces words which for some linguistic reason have no equivalents in the target language, the so-called linguistic lancunae, e.g. *privacy, involvement, glimpse, conservationist, environmentalist, oralist, readership, riser, bedder, vote-getter, statehood*, etc.

It should be stressed that the term “non-equivalents” merely implies the absence of a word or a word-combination in the vocabulary of the target language but does not exclude the possibility of rendering “non-equivalents” in translation, usually by descriptive translation.

There are three ways of rendering non-equivalents in translation.

The borrowed words may be either transliterated or transcribed, e.g. *ale* –эль, *roastbeef* – *ростбиф*, *sweater* – *свитер* (transliterated borrowings). *Parliament* – *парламент*, *striptease* – *стриптиз*, *speaker* – *спикер*, *know-how* – *ноу-хау*, *establishment* – *истэблишмент* (transcribed borrowings). The latter principle is, as seen from the above examples, applicable to the rendering of neologisms.

The languages selected are called “control languages”. The primary controls are English, French, Italian, Spanish and Portuguese. The secondary controls are German and Russian.

To provide generally international words, the control languages had to have a high degree of “radiating power” and a high degree of “receptive power”. In particular, they had to “radiate” a large number of words into other languages and to “absorb” a large number from other languages.

In classical antiquity, Latin and Greek were the languages of the dominant political and cultural forces. Afterward, these languages acted for two millennia as essential lingua francas in Western science and religion. As a result, the Western languages have imported many thousands of Greek and Latin words, either through ancestry or through transfer and loan. Many of these same words are found in non-Western languages, such as Arabic, Hindi, and Japanese.

English was the chief representative of the receptive sphere. In modern times, however, English has become a source of international words, “radiating” them to such varied languages as Japanese, Arabic, Hindi, and Urdu, as well as to most Romance, Germanic, and Slavonic languages. They could omit research into the receptive sphere, because all of the words that the languages of this sphere held in common were taken from the productive sphere. For example, Dutch and Hungarian have little in common, being of different language families, except for variations of many thousands of Greco-Latin international words such as “information”, “international”, and “politics”. These words are already found in the productive sphere. Thus, the addition of Dutch and Hungarian to Interlingua’s control languages would not affect the resulting vocabulary. As research progressed, a close adherence to the Anglo-Romance productive sphere led to the omission of some clearly international words. As a result, the rule of three was adjusted. The two most prominent languages in the receptive sphere, German and Russian, became control languages. A word that was missing from one or two of the productive controls was eligible for Interlingua if it occurred in one or both, respectively, of the added receptive controls. The Iberian languages Spanish and Portuguese were considered as one language not because their separate importance was in question, but because their linguistic roles in the modern world were similar, because the international vocabulary has a substantial

Greek component. The paths by which Greek words enter the international vocabulary are different from those of the control languages. Greek contributed large numbers of international words in ancient times, leading to a large body of Greek vocabulary in Vulgar Latin. This vocabulary has accompanied Latin language material into the international vocabulary. In addition, many scientific and technical terms that make use of the Greek are coined in such languages as German and English. Many of these words, such as “automobile” and “telephone”, have passed into common use. Through these routes, Greek words become part of Interlingua without the Greek language itself being used as a control. [3]

Thus, the problem of the usage of international words are demanded to be discussed. The international words become very popular in our society, and everyone can use them as everyday spoken words in their speech. It makes our language be spoiled with international words, which are usually used in scientific works.

References

1. Peter Braun, Burkhard Schaefer, Johannes Volmert (eds.): Internationalismen II. Studien zur interlingualen Lexikologie und Lexikographie (Reihe Germanistische Linguistik. Band 246), Tübingen: Niemeyer 2003, [ISBN 3-484-31246-7](https://www.isbn-international.org/view/title/3484312467).

2. Pages 187-188 in [Language Contact and Lexical Enrichment in Israeli Hebrew](#), by Ghil'ad Zuckermann, [Palgrave Macmillan](#), 2003.

3. International Auxiliary Language Association, [<http://www.interlingua.fi/ialagr45.htm#manyrepresented> General Report], 1945.

[http://ia.wikipedia.org/wiki/Regula_de_tres_Regula_de_Tres], accessed February 17, 2007.

МРНТИ 2-275

ОРОЗОБЕКОВА Ж.К.¹

¹*Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, г. Бишкек, КР*

ИСКУССТВО ЭПИЧЕСКОГО СКАЗИТЕЛЯ И ВОПРОСЫ ТЕКСТОЛОГИИ

В данной научной статье мы рассмотрели ряд актуальных вопросов в современной фольклористике: сказительское искусство; варианты эпоса “Манас”; вопросы текстологии. Как всем известно в историографии науки есть немало исследований творчества эпического сказителя. Феномен манасчы с одной стороны заслуживает восхищения, с другой стороны, его природный дар воспринимается как удивительное явление, наука еще не в силах раскрыть его сверхъестественные возможности. Несмотря на бесспорные достижения в области эпосоведения, в кыргызской

фольклористике все еще недостаточно изучены проблемы текстологии: фиксации мысли; устная фиксация; звуковая запись. В заключении говорится о том, что феномен сказителя в сфере науки еще недостаточно изучен, поэтому его надо изучать с точки зрения семиотики. Текстология – одно из важных направлений фольклористики. Поэтическая структура, огромный гипертекст, контаминация жанров и жанровых видов, прототекст – подобные вопросы остаются еще открытыми.

Ключевые слова: феномен, вариант, версия, сказительская школа, гипертекст, контаминация, текстология.

Назардағы ғылыми мақалада біз қазіргі фольклористикадағы бірнеше өзекті мәселелерге: жыршылық өнер; “Манас” эпосының нұсқалары; текстология мәселелерін қарастырдық. Баршаға мәлім, ғылым тарихнамасында эпикалық жыршының шығармашылығы жайлы зерттеулер аз емес. Манасшы феномені бір жағынан қуандырса, екінші жағынан керемет құбылыс ретінде қабылданады, ғылым оның ғажап мүмкіндіктерін әлі толық аша алмай отыр. Эпостану саласындағы даусыз жетістіктерге қарамастан қырғыз фольклористикасында текстология мәселелері: ауызша фиксация, дыбыстық жазба әлі де болса аз зерттелген. Қорытындысында ғылым саласында жыршы феномені жеткіліксіз қарастырылған, сондықтан оны семиотика тұрғысынан зерттеу керек; Текстология фольклористикадағы қажет бағыттың бірі, поэтикалық құрылымы, зор гипермәтіні, жанрлар контаминациясы және жанр түрлері, прототексті тәрізді сұрақтар әлі ашық күйде қалып отыр.

Кілт сөздер: феномен, нұсқа, версия, жыршылар мектебі, гипермәтін, контаминация, текстология.

In this scientific article, we considered a number of topical issues in modern folklore studies: narrative art; variants of the epos "Manas"; questions of textology. As everyone knows in the historiography of science, a lot of research was done on the work of the epic narrator. The phenomenon of Manasch on the one hand deserves admiration, on the other hand its natural gift is perceived as an amazing phenomenon, science is not yet able to uncover its supernatural possibilities. Despite the indisputable achievements in the field of epic studies, in Kyrgyz folklore studies the problems of textology are still insufficiently studied: the fixation of thought; oral fixation; sound recording. In conclusion, it is said that the phenomenon of the narrator in the field of science has not been sufficiently studied, so it must be studied from the point of view of semiotics; Textology is one of the necessary directions for folklore, poetic structure, huge hypertext, contamination of genres and genre species, prototext, such questions remain open.

Key words: phenomenon, variant, version, narrative school, hypertext, contamination, textology.

За последние годы заметно расширилась и активировалась работа по изданию и изучению эпоса “Манас”, многие варианты впервые вводятся в научный обиход. Другие варианты известные и раньше, получают более полное, новое освещение.

О народных сказителях эпоса “Манас” написано немало. Почти более ста пятидесяти лет фигура этого феномена занимает один из центральных мест в науке. Существуют “школы манасчы”, и на данный момент у нас есть возможность систематизированно изучать поколения сказителей эпоса и их варианты.

“Манас” – коллективное произведение. Его бесконечные поэтические тексты существует в постоянных многочисленных вариациях. Вопрос изучения устного эпоса в зафиксированном виде, в его устном бытовании, которым на сегодняшний день руководствуемся, остается открытым. В связи с этим, можно сказать, что одним из актуальных вопросов в кыргызской фольклористике является именно текстологическое изучение. Текстологическое изучение важно не только потому, что оно помогает изучить историю устного поэтического текста, но и раскрывает основу народной поэтической традиции, создание новых и оригинальных вариантов, характеризует весь творческий процесс.

В данной статье мы затрагивали вопрос феномена сказителя героического эпоса и проблемы текстологии в эпосоведении вообще.

Варианты эпоса “Манас”

В истории эпосоведения оставила свой след целая плеяда сказителей начиная с Ырамандын ырчы уул, который предположительно является одним из первых сказителей, а позже Келдибек, Балык Чоюке, Акылбек, Назар и другие, имена которых знакомы нам лишь понаслышке хотя на самом деле они были большими творцами, знатоками эпоса. В свое время не успели зафиксировать тексты такие сказители как Тыныбек, Шапак, Сагымбай, Багыш и др., но они оставили нам свои варианты, количество которых составляет около 78.

В истории манасоведения Сагымбай Орозбаков занимает особое место. Его вариант уникален богатой лексикой, насыщенной историей и глубиной, его поэтический язык является редким образцом устной культуры. Одним словом, орозбаковский вариант стал для многих поколений сказителей конституцией героического эпоса “Манас”.

Благодаря Сагымбаю Орозбакову мы получили полную поэтическую структуру, сюжетную композицию эпоса “Манас”, после Сагымбая трилогию “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” оставил нам Саякбай Каралаев, которого мы с большой гордостью называем гениальным мастером словесного искусства.

Есть и другие трилогии, имеются варианты Шапака Рысмендеева, Мамбета Чокморова, Багыша Сазанова и Молдобасана Мусульманкулова, Шаабая Азизова, письменные варианты созданные Тоголоком Молдо и Ибраимом Абдрахмановым.

Поэтическая структура эпоса “Манас” включает законченные отдельные микрорэпосы, мифологические сказки, различные легенды, биографические рассказы, мотивы, назидательные песни, поговорки, пословицы, которые контаминируются и составляют огромный гипертекст.

Талантливый сказитель все это формирует у себя в памяти, можно заметить, что, слушая или расшифровывая текст, четко и ясно запоминаешь, где и как заканчивается один сюжет, а где начинается другой, и какими поэтическими формулами переходят с одного сюжета на другой. Иногда параллельно рассказывается три или четыре истории героев, которое сливаются на основной остов.

Мастерство сказителя состоит не в том, чтобы запомнить наизусть тысячи поэтических строк, кем-то до него сложенных эпических сюжетов, а в том, чтобы научиться воссоздавать их в ходе сказа. Вот что писал Путилов по этому поводу: “Стих в былине не существует сам по себе, он находится в сложных отношениях с другими стихами и с произведением в целом. Перед сказителем, когда он принимается за исполнение (а в сущности воссоздание) былины, стоят вполне определенные задачи, которые он, конечно, сознательно не формулирует, но которое творчески должен решить” [1.231] То есть, в его сознании существует история, как целостное повествование, со своим сюжетом, героями, композицией в целом.

Искусство сказа

Сказителями «Манаса» становились красноречивые, одаренные от природы люди, обладающие тонким чувством, удивительным восприятием и уникальной памятью. Именно такие обособленные индивиды усваивали эпос из уст в уста и передавали последующему поколению свою эстафету. Его уникальность, многогранность, таинственный творческий характер, натура проявляло повышенный интерес, к нему и его искусству.

“Феномен манасчы, с одной стороны заслуживает восхищения, с другой стороны его природный дар воспринимается как удивительное явление, наука еще не в силе раскрыть его сверхъестественные возможности” [2.119]. Сказитель на самом деле многогранный талант, он как губка впитывает все, что связано с эпосом, он этим и живет, создает и рассказывает. Известный ученый, исследователь югославского фольклора М. Перри и его ученик, специалист по англосаксонскому фольклору А.Б. Лорд в своих трудах изучали живую эпическую традицию сказителей, именно техническую часть, ставили соответствующие эксперименты, тщательно собирали различные сведения, производили опросы и т.д. Вот что пишет А. Лорд по этому поводу: “...для устного поэта момент создания - это исполнение....Певец исполнитель, создатель и поэт, это одно и

тоже лицо в разных аспектах, но в одно и тоже время... Каждое исполнение единственное в своем роде. И каждое исполнение несет подпись своего певца” [3. 15.] Мы сталкивались с этой проблемой, когда записывали из уст сказителей Шаабая Азизова полную трилогию “Манас”, “Семетей” и “Сейтек”, отрывки из эпоса “Манас” “Великий поход” Кааба Атабекова (2004) и один эпизод из эпоса “Семетей” Сейдене Молдокуевой “Рассказ Канькей” (2000), Уркаша Мамбеталиева “Скачка Тайтору” (2004) У каждого сказителя свой почерк, манера, стиль, мелодия, эмоция, исполнения и.т.д.

Другой вопрос в том, что касаето процесса становления, где все сказители однозначно утверждали, что видели вещие сны, во сне получили благословение “аян”, тем самым в процессе исполнения сами не знали как рассказывают, и о чем рассказывают как будто они находятся где-то там, в другом измерении, словно находятся рядом со своими героями, словно их видят наяву, зрительно описывают происходящую историю; строки сами по себе складываются, так что они не успевают сказывать одновременно. (1995 и 2000-годы). На самом деле у сказителя не бывает времени, чтобы системно заранее разработать свой текст, по ходу искусно выдумывать истории, он начинает погружаться в повествование и моментально начинает рассказывать, для него “момент создания-это исполнение” он совмещает одно с другим, постепенно усиливая и ускоряя темп, меняя мелодию, поддаваясь аффекту события, входя в транс бессознательно сказитель рассказывает, не останавливаясь, как скакун на скачке, днями и ночами.

А. Лорд считает, что сказителю служит “поэтическая грамматика”, которая основывается и основывалась всегда на формулах. Обычно сказители стереотипно используют эти формулы как кальку, но это стереотипность не является тавтологией, она подчеркивает свойственные особенности устного сказа. Нельзя сказать, что сказители не заучивают от других, они устно автоматически принимают общую картину текста, осмысливают, запоминают готовые формулы и технику исполнения тоже. Затем идет процесс воспроизводства: то, что услышал ранее от наставника или другого сказителя, он запоминает в памяти, после этого переваривает, изнутри готовится, повторяя, когда начинает сказывать, основной остов сюжета остается, но вариация не исключается. Если у него природный “дар”, талант, он будет импровизировать мотивы, иногда целый эпизод, или целую часть. Например, Саякбай, его вариант отличается от многих вариантов (по структуре. сюжетной композиции); Шапака Рысмендеева (“Семетейдин Букардан келгени”); Багыша Сазанова (“Манастын төрөлүшү”). У них есть разные эпизоды, иногда целые части, своеобразные мотивировки и мотивы, которые не похожи на других. Чтобы разобраться с этим текстом, необходимо вести текстологическую работу.

Рассмотрим текст:

Менин көзүм өткөн соң журтум, Народ мой, когда меня не станет,

Кылыч менен кырдырып,	Выскребите мое тело мечом,
Кымыз менен жуудуруп,	Омойте мое тело кумызом,

(Ч.Ч.Валиханов)

Эти же строки по варианту С.Орозбакова выглядит так:

Арбын дүйнө зарп кылып,	Не жалея богатства,
Кылыч менен кырдырып,	Выскребите мое тело мечом,
Кымыз менен жуудуруп,	Омойте его кумызом,
Аяк менен башымды,	Голову и ногу,
Кымкап менен буудуруп,	Оберните дорогим шелком,
Замзам менен жуудуруп,	Омойте священной водой ,
Чарайнага чаптатып,	Закрепите латом панцыря,
Шайингиге каптатып ,	Оберните канаусом с каймой.
Убара тартып камыкпа	Не утруждайтесь хлопотами

По варианту Ч.Ч. Валиханова, в завещании говорится о том, что после смерти Көкөтөй хана его похоронили с почетом, а в варианте С .Орозбакова – наоборот Көкөтөй хан просит похоронить его как других простых смертных. Как видно, основное содержание текста сохранилось, именно по вариации и мотивировке, значение поэтических строк изменилось. Эти тексты мы читаем уже в изданиях, а не в оригинале, поэтому первоначальная запись может быть иной.

В этой связи Б.Н. Путилов пишет следующее: “Собственно для фольклорных произведений нет общего понятия “текст”, но есть два понятия. Первое имеет в виду текст, как он существует в реальной жизни фольклора... это устный текст, хранящийся в памяти людей. Второе понятие относится к различным формам материализации и закрепления этого устного текста...Ученые имеют дело в конечном счете с записанным ...Поэтому понятие “фольклорный текст” как понятие текстологическое должно быть закреплено за фольклорными записями”. [4.100-113]

Вопросы текстологии

Несмотря на бесспорные достижения в области эпосоведения, в кыргызской фольклористике все еще недостаточно изучены проблемы текстологии.

Если взять в целом, известные работы текстологов по изучению народного эпоса (в частности, героических поэм и эпических напевов, былин), в которых рассматривались проблемы общего характера: текст и вариант, сказительский вариант, реализация традиционных формул в народном эпосе, традиционализм эпических формул в контексте национальной специфики, проблемы выбора основного текста и методических норм научного редактирования ряд научных трудов: И.В. Пухова “Работа Э.К. Пекарского над текстом олонхо “Строптивный кулун Куллустуур” [б. 170]. В.М. Гацак «Эпический певец и его текст», Б.Н. Путилова “Искусство былинного певца”..., С.Н. Азбелева

“Основные понятия текстологии в применении к фольклорному материалу,” А.С. Мирбадалева «Традиционные элементы стиля в эпическом тексте»; Б.П. Кирдан «Варьирование кобзарем М. Кравченко думы «Бедная вдова и три сына»; С.Н. Кондратьева «О записи эпических напевов» и др.[6.220-260].

Таким образом, фольклорный материал продолжает привлекать интерес ученых-текстологов до сих пор.

В свое время, еще в 50-годы XX века К.В. Чистов в своей монографии “Современные проблемы текстологии русского фольклора” писал: “..текст это словесное выражение художественного произведения”, дальше он говорит о том, что между текстом сказителя, который он рассказывает, и записчиком есть промежуток – это печатный текст созданный писателем нового времени. “Здесь мы не видим и не слышим “о создателе” текста”-Чистов [5.13].

Сейчас у нас часто стали встречаться подобные случаи. Выпускаются разные книги по теме “Манас”, книги написанные и составленные на основе классических вариантов эпоса, в связи с этим необходимо вести текстологическую работу. Если честно сказать, еще недостаточно изучены создание, воспроизведение, взаимоотношения между вариантами, характер и степень их изменений в текстах: нечетко разделены термины “вариант”, “версия”, вид, пратекст по эпосу “Манас”, также группировка текстов, сказителей старшего поколения, затем нынешних сказителей впрямь являющихся носителями нашего времени, которые опубликовали уже свои варианты.

При этом текстология произведений фольклора предъявляет особые требования к методическим приемам анализа. Это объясняется тем, что само понятие «текст» в фольклористике является зыбким, поскольку произведения устного народного творчества бытуют и используются в импровизационной форме, что непосредственно влечет за собой возникновение разных редакций или несколько их вариантов одного текста.

Во время экспедиции в (1995-2000 гг.) мы три раза записывали один и тот же текст “Рождение богатыря”, из уст Ш.Азизова, который не ленись рассказывал. На самом деле сказитель не может повторить дословно один и тот же текст, который он сказывал ранее, точно также второй, и третий раз. Разница большая, хотя текст по содержанию, пояснению, мотивировке, манере сказа остается таким же, но каждый раз он рассказывал по разному, это зависело и от его настроения. Отрывок “Рождение богатыря”, который в первой записи составлял 24 поэтических строки, во второй раз увеличился на 39 через неделю, а в третий раз, когда мы фиксировали текст уже спустя пять лет, рассказывался сказителем в объеме 54х поэтических строк. Когда сравнивали тексты, от первого текста остались те строки, которые употреблялись постоянно, те формулы, которые выполняет переходную функцию с одной истории на другой. (Ш. Азизов был одним из последних

традиционных сказителей эпоса, к тому же он был династийным сказителем, внуком великого Чоюке).

Приведу еще один пример. У нас есть записанный от руки текст, звуковая запись и научное издание варианта Шаабая Азизова. Все это-тексты одного и того же варианта, но не один и тот же текст. Под запись диктовать свой текст сказителю было тяжело, он с напряжением рассказывал, когда просили повторить еще раз, он нервничал, не мог повторить поэтические строки точно так же, как озвучил ранее, заменяя их синонимичными. Затем мы записали на магнитофон этот же отрывок; записанный на магнитофоне текст вроде бы является оригиналом, непохожим на диктовку. Однако при расшифровке возникали другие проблемы. Расшифровка зависела от технической стороны звуковой записи, иногда приходилось несколько раз прослушивать и угадывая некоторые слова, потом расшифровывать. В процессе подготовки к научному изданию мы сталкивались с рядом проблем текстологии, такими как фиксация мысли, устная фиксация, звуковая запись и его расшифровка и т.п.

Фиксация мысли – когда сказитель начинает рассказывать, можно уловить, что в каждом эпизоде есть определенная мысль – это творческий замысел сказителя. Мысли, составляющие основу текста, не всегда принадлежит автору сказитель не будет говорить, что это мысль принадлежит наставнику или предыдущему сказителю и т.п. В его исполнении эти мысли принадлежат ему, хотя он сам знает и поэтому занимает пассивную роль, он устно перенял эти мысли и преподносит по мере своего таланта, это сознательно перерабатывается и создает свой вариант. А в это время готовые постоянные поэтические формулы автоматически переходят из уст в уста.

Устная фиксация – устный текст существует только в момент своего появления, он может быть закреплен в основе текста. Сказитель будет следовать за своими мыслями и стараться изложить их по порядку. Естественно, сказителю не очень удобно диктовать, а записчику дословно записывать тоже трудно. Но заново точно также повторять поэтические строки невозможно, остановить сказителя тоже невозможно. В результате скорости в тексте повяются непонятные слова, их потом приходится угадывать, ориентируясь на контекст и рифму.

Звуковая запись – фиксация посредством звуковой речи есть фиксация, несохраняемая во времени, и не всякая запись сама является текстом. Каждая новая запись дает новый текст. При сопоставлении точный повтор первой записи мы не сможем найти. Во вторых, когда идет расшифровка, немаловажную роль играет техническое качество звуковой записи.

У нас есть зафиксированные тексты предыдущих сказителей, неплохо было бы сравнить текстовую фиксацию с звуковой записью и изданием, например вариант С. Каралаева. Устный текст и его

запись имеют различия, но запись не является новым вариантом, не является новым и опубликованный вариант, отличающийся от записи, послужившей для него оригиналом.

Выше мы привели примеры по варианту Шаабая Азизова, подобные анализы текстов, записанных от одного сказителя, в сопоставлении с текстами разных сказителей, могут в конечном счете дать свежий и ценный материал для выявления тех закономерностей эпического творчества, которые остаются еще неясными или неизвестными науке.

Список использованных источников

1. Принципы текстологического изучения фольклора. - М-Л.: Наука. - 1966.-С231.
2. Орозобекова Ж.К. Айтуучулук өнөрдүн өсүп-өнүгүү жолу - Б: Бийиктик - 2003.,21196-299.
3. Лорд А.Б. Сказитель. The Singer of Tales / перевод с английского и комментарии Ю.А. Клейнера и Г.А. Левинтона; послесловие Б.Н. Путилова. Статьи [А.И. Зайцева](#) и Ю.А. Клейнера; ответственный редактор Б.Н. Путилов. – М.: Издательская фирма «Восточная литература», 1994. -С15.
4. Путилов Б.Н. Современная фольклористика и проблемы текстологии // Русская литература. - 1963. -№ 4. -С. 100-113-106
5. Текстологическое изучение эпоса – Москва: Наука. - 1971.-С 170-180-229.
6. Принципы текстологического изучения фольклора. - М-Л.: Наука, 1966.-С220-260.

МРНТИ 81-1

Камалова А.А.¹

¹Варминско-Мазурский университет, г.Ольштын, Польша

Русская народная сказка о волке как предмет этнолингвистического описания

Сказка ложь, да в ней намек, добрым молодцам урок

А.С. Пушкин

Материал исследования - русские народные сказки, записанные А.Н. Афанасьевым. Статья выявляет частотные фольклорные концепты зоонимного происхождения. Автор апробирует этнолингвистическое описание зоонимных сказок на базе сказок о волке, определяет круг имен животного, выявляет его стереотипные признаки и аксиологический ореол, а также речевые формулы, характерные для текста народных сказок. Волк – персонаж отрицательный, актуальные смыслы фольклорного концепта ‘Волк’ – «серый», «голодный», «глупый».

Ключевые слова: русские народные сказки, фольклор, зоонимное происхождение, этнолингвистическое описание, имена животных, волк.

Зерттеу нысанасы – А.Н. Афанасьев жазып алған орыс халық ертегілері. Мақала зоонимдік текті жиіліктегі фольклорлық концептілерді анықтайды. Автор қасқыр туралы ертегіні негізге ала отырып, зоонимных ертегілердің этнолингвистикалық сипаттамасын мақұлдайды, жануарлардың атауларын анықтайды, оның стереотиптік белгілері мен аксиологиялық ореолын, сондай-ақ халық ертегілерінің мәтініне тән сөйлеу формулалары анықтайды. Қасқыр - теріс сипатты персонаж, фольклорлық тұжырымдаманың нақты мағынасы: «Қасқыр– «сұр», «аш», «ақмақ».

Кілт сөздер: орыс халқының ертегілері, фольклор, зоонимдік тек, этнолингвистикалық сипаттама, жануарлар атаулары, қасқыр.

The study is the Russian folk tale, recorded by A. N. Afanasyev. The paper shows the frequency of the folk concepts of animals. The author approves the ethno-linguistic description on the basis of fairy tales about the wolf, she explores the names of the animal, reveals its stereotypical characteristics and axiological aura, as well as speech formulas characteristic of the text of folk tales. The wolf is a negative character, the actual meaning of the folk concept 'Wolf' are "gray", "hungry", "stupid".

Key words: Russian folk tales, folklore, tonilee origin, ethnolinguistic description, and the names of the animals, the wolf.

Сказка, основанная на вымысле и отображающая национальное своеобразие создавшего его народа, является составной частью духовной культуры, поскольку сказочные принципы осмысления и изображения мира универсальны.

Народная сказка – предмет изучения фольклористики (исследования В.Я. Проппа, И.П. Сахарова, А.Н. Афанасьева, П.В. Владимирова, Н.П. Андреева и др.), антропологии (К. Леви-Стросс), к ней проявляют интерес этнология, археология, религиоведение (Ю. Швабе, М. Элиаде, А.Ф. Лосева, О. Гут, Р. Грейвс, Э. Фромм и др.). В конце XX века фольклорная сказка становится предметом изучения лингвофольклористики, лингвокультурологии, этнолингвистики, когнитивной лингвистики. Цель нашего исследования – апробация приемов этнолингвистического описания народной сказки.

Одна из проблем изучения сказок – их типология и классификация. Известно несколько классификаций, однако необходимо отметить следующее: во всех классификациях в качестве самостоятельной рубрики присутствует «Сказки о животных».

Большое внимание в этнолингвистических описаниях уделяется языку. При этом исследователи обращаются к описанию фольклорных концептов, поведенческих стереотипов, фольклорной картины мира. Необходимо отметить, что на формальном и семантическом уровнях фольклорные

единицы не отличаются от общеязыковых; как правило, различия возникают на образном и аксиологическом уровнях, так как с фольклорным концептом может быть связана разветвленная система различных ассоциаций и коннотаций, которые у концепта общекультурного отсутствуют. Обратимся к анализу сказочных текстов. К исследованию привлекаются сказки о животных; источником материала является том первый сборника русских народных сказок, записанных А.Н. Афанасьевым [1]. При этом ставятся следующие задачи:

- 1 – на основе сказок о животных установить состав фольклорных концептов;
- 2 – определить круг имен конкретного фольклорного концепта;
- 3 – установить стереотипные признаки образа животного;
- 4 – описать аксиологический ореол концепта;
- 5 – выявить характерные для сказок речевые формулы, используемые для отображения животного.

Обратимся к решению поставленных задач.

Первый том сборника сказок А.Н. Афанасьева включает 104 сказки, в том числе о животных – 56. Для выявления фольклорных концептов выписывались функционирующие в сказках имена-зоонимы. В сказках выявлены следующие зоонимы: *волк, медведь, бык, лиса, свинья, собака, кошка, коза, корова, овца, дрозд, тетерев, цапля, рак, пчела* и т. д. Установить полный список имен-зоонимов предоставляется затруднительным, так как для сказок характерна вариативность, а тексты-варианты могут различаться количеством и составом зоонимов. Например, в сказке о теремке в первом варианте функционирует 10 персонажей (*муха, вошь, блоха, комар, мышь, ящерица, лиса, заяц, волк, медведь*), в третьем – 6 (*мышь, лягушка, заяц, лиса, волк, медведь*).

Какие из имен-зоонимов могут быть квалифицированы как фольклорные концепты?

В учебном пособии А.М. Новиковой читаем: «В русском репертуаре примерно 50 сюжетов сказок о животных. Выделяется несколько тематических групп: сказки о диких животных, о диких и домашних животных, о домашних животных, о человеке и диких животных» [2.149].

Классификации сказок по Аарне на основе сюжетов не позволяют ответить на поставленный вопрос (см.: [3]). Задачи исследования требуют иного подхода; с этой целью была разработана двухступенчатая классификация сказочных имен животных, опирающаяся на принципы активности(1) и частотности (2).

1. Имена животных были систематизированы на основе принципа активности/пассивности персонажа в сюжете сказочного текста. Так, например, *лиса* может быть единственным животным-персонажем, как, например, в сказке «Лиса-повитуха»; в качестве активных персонажей частотны *лиса* и *волк* («Лисичка-сестричка и волк»). И в случае, когда в сказке несколько имен-зоонимов, одному из животных, чаще всего это лиса, отводится ведущая роль в сюжете сказки («Колобок» и др.). В качестве примера «пассивного»

2. имени приведем пример из сказки «Волк-дурень»: *Волк послушал кобеля, пошел и притащил ему половину кобылы*, где кобыла «пассивный» персонаж.
3. «Активные» персонажи классифицировались по признаку частотности, при подсчете принимались во внимание контексты с именами животных и сказочные сюжеты. В результате выявлены три наиболее частотных имени: *Лиса, Волк, Медведь*, они же являются, как правило, «активными» персонажами. Их активность и частотность в фольклорных текстах обусловлена объективной реальностью: они испокон века обитают в лесах Восточной Европы. Имена этих животных бесспорно могут квалифицироваться как имена фольклорных концептов.

Необходимо отметить, что имя концепта не снимает вопрос о других названиях животного, функционирующих в текстах. В сказках выявляются именные ряды каждого из этих животных. Далее будем говорить о волке, а именно: ‘Волк’ – *волк, волчина, волчище, волчок, бирюк* (южное), *серый* (в функции существительного). Для сравнения, приведем именные ряды других активных и частотных сказочных животных: ‘Лиса’ – *лиса, лисица, лисонька, кума, кумушка, сестричка, лисичка-сестричка, девица, премудрая княгиня, лиса Патрикеевна, Лизавета Ивановна*; так, например, только в сказке «Кот и лиса» функционирует ряд имен: *лисица, девица, кума, Лизавета Ивановна*; ‘Медведь’ – *медведь, хозяин, барин*, медведь также может иметь имя собственное – *Мишка, Михаил, Михайло, Мишук, Михайло Иванович, Михайло Потапыч*, и полный именной ряд – *Михаил Иванович Топтыгин*.

В реальной действительности животное волк имеет подвиды. На территории России водится серый волк и красный волк, последний распространен в горах юго-восточной Сибири, имеет шерсть, похожую цветом на лисью. Но серый волк распространен повсеместно, именно этот зверь стал фольклорным персонажем.

Образ сказочного животного формируется на базе его характеристик, содержащихся в сказках, на основе описания поведенческих реакций. Моделирование фольклорного образа животного, выявление его аксиологического ореола может опираться на текст конкретной сказки или на контексты многих сказок. В данной статье кратко осветим результаты анализа сказки «Волк-дурень». С помощью приема «словесные ряды» ответим на вопрос «Какой волк?»: *большущий волк, большой дурачина, с голодным брюхом*, но самая частотная характеристика – *серый волк*. На вопрос «Что волк делает?», получаем ряд слов, характеризующих животное: *пошел, побежал, вскочил, бросился, караулил, потащил, притащил, ухватил*, частотными являются глаголы движения. Не случайно про волка говорят «*Волка ноги кормят*». Стереотипные признаки в сказке не называется,

они выводятся из смысла сказки и, как правило, представлены словами-актуализаторами.

Обратимся к контексту:

Зализал волк раны и пошел за добычей. Смотрит, на горе стоит большой козел; он к нему, – и говорит:

– Козел, а козел! Я пришел тебя съест.

– Ах ты, серый волк! Для чего станешь ты понапрасну ломать об меня свои старые зубы? А ты лучше стань под горою и разинь свою широкую пасть; я разбежусь да таки прямо к тебе в рот, ты меня и проглотишь!

Волк стал под горою и разинул свою широкую пасть, а козел себе на уме, полетел с горы как стрела, ударил волка в лоб, да так крепко, что он с ног свалился. А козел и был таков!

Широкая пасть, зубы, съест – актуализируют значение ‘хищный’. Словесный ряд «*Я тебя съем!*», «*Я пришел тебя съест*», «*Да я и тебя разорву, и твоих поросят за один раз проглочу*» актуализирует значение ‘голодный’. Способ питания – биологическая особенность волка, которая заключается в том, что животное не заготавливает пищу впрок, не притрагивается к падали, выходит на охоту, когда испытывает голод, и питается свежим теплым мясом. Он хищник по своей биологической природе, и как хищник выполняет специфическую функцию – роль санитаря леса. С точки зрения устройства живой природы хищность волка не может оцениваться как положительное или отрицательное качество, она естественна. Но этнос имеет специфическую шкалу оценок и характеристик, он формирует стереотипы и выстраивает отношение к миру под влиянием социальных и культурных традиций.

В сказке «Волк-дурень» *кобель, козел, лиса* легко обманывают волка, а поступки волка характеризуют его как неоправданно доверчивого и глупого, например:

Волк послушал кобеля, пошел и притащил ему половину кобылы.

– Вот тебе и говядинка! Смотри, поправляйся. Сказал и ушел.

Собака стала прибирать мяско и все поела. Через два дня приходит серый дурак и говорит кобелю:

– Ну, брат, поправился али нет?

– Маленько поправился; коли б еще принес ты мне какую-нибудь овцу, мое мясо сделалось бы не в пример слаще!

Волк и на то согласился...

Аксиологическая характеристика формируется на базе образных черт животного, общего смысла сказки и толкования ее читателем. Волк хищный и глупый, и это плохо.

Аналогичным образом были описаны другие сказки про волка и сделаны следующие наблюдения. В русской сказке волк *глупый и голодный*, номногократно повторяется *серый волк*. Актуальными для создания образа животного являются ‘цвет шерсти’, ‘индивидуальные качества’,

‘мыслительные способности’: волк серый, вечно голодный, глупый. Эти признаки становятся стереотипными, именно они лежат в основе переосмысления образа животного (*голодный как волк* – о человеке). *Волк* – персонаж сугубо отрицательный, хищность волка осуждается; это объясняет, почему в русских народных сказках волк жестоко наказывается или погибает. Названия животного и его характеристика не являются эмоционально насыщенными (серый цвет – незаметный, и для животного это хорошо; голодный, значит охотится, в первую очередь добывая больных и слабых животных; волк – одно из умнейших и организованных животных), однако они приобретают оценочное значение только после переноса свойств животного на человека.

Сказки – богатейший источник для изучения почти сросшихся характерных сочетаний слов, речевых формул. С помощью подобных формул достигается удивительный результат: яркая образность при минимуме языковых средств, при этом повторяемость речевых формул способствует автоматизированному их восприятию. Так, в сказке «Волк-дурень» выявлен словесный ряд, имеющий отношение к образу волка: *зализывать раны, пойти за добычей, ломать зубы, с голоду зубами щелкать*. Во фразеологических словарях данные формулы регистрируются как фразеологические единицы.

Сказки о животных – это условный, кодированный текст, в котором фольклорные персонажи являются базой осмысления социальных отношений и бытовых ситуаций. А это значит, что сказки посвящены людям, их характерам, отношениям, модели поведения. Образы животных и их имена помогают закрепить представление об определенном типе человека. И если проделки человека хитрого, изворотливого, но ловкого, достигающего цели, веселят, его характеристика амбивалентна (человек подобен лисе), а человек большой, неуклюжий, медленно думающий (человек подобен медведю) вызывает улыбку или сочувствие, то жадность, хищнические наклонности (человек подобен волку) порицаются. Сказки, в которых голодный волк терпит неудачу и наказан, выявлены во многих других культурах (см., например, татарскую сказку «Волк и портной», албанскую сказку «Волк и осел», казахские сказки «Глупый волк», «Волк и коза» и под.).

Сказки о животных в специфической форме хранят знания об этнических принципах и нравственных ценностях, они «...вводят человека в круг первых жизненно важных представлений, объясняют сущность многих явлений, знакомят с характерами и взаимоотношениями людей» [4.72]. В основе ассоциативных связей между поведением животного и человека лежат практические наблюдения людей над различными животными. Актуализация этих знаний для характеристики человека свидетельствует о специфическом типе мышления, характерном для древнейшего периода истории человека. Связь первобытного человека с окружающей природой способствовала осмыслению действительности через понятийную сферу животного мира. На каждой конкретной стадии истории формируются специфические структуры представлений о мире, и оригинальная

форма их представлений. В качестве таких форм выступают мировоззренческие универсалии культуры, которые аккумулируют исторически накопленный опыт (об универсалиях культуры см.: [5. 16]).

И, наконец, сказки о животных содержат символический подтекст. Волк символизирует признак «чужой» как посланец иного, потустороннего мира, его опасно упоминать, поэтому часто называют другим именем – *зверь, серый*. Серый цвет как символ толкуется неоднозначно в зависимости от типа культуры и эпохи; в славянской мифологии серый – это цвет неопределенности, скрытности [СЯП, URL], как христианский символ – это цвет земной смерти и духовного бессмертия.

Список использованных источников

1. Народные русские сказки А.Н. Афанасьева. В 3 томах. Том I.- М.: Наука, 1984.
2. Новикова А.М. (ред.). Русское народное поэтическое творчество. – М.: Высшая школа, 1979.
3. Андреев Н.П. Указатель сказочных сюжетов по системе.- Аарне. – Ленинград: Издание Государственного русского географического общества, 1929.
4. Ведерникова Н.М. Русская народная сказка. – М.: Наука, 1975.
5. Степин В.С. Мировоззренческие универсалии как основание культуры //Степанянц М.Т. (ред.). Универсалии восточных культур. – Москва, 2001. – С. 14-41

FTAMP 808.1

ОБАЕВА Г.С.¹

¹*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан*

Ө. НҰРҒАЛИЕВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Мақалада ақын Ө.Нұрғалиевтің азаматтық-отаншылдық, гуманистік дүниетанымы аясында жырланған лирикалық және эпикалық шығармаларындағы мазмұн мен пішін поэтикасын құрайтын ерекшеліктерін арнайы қарастыру арқылы ақынның өзіндік шығармашылық даралығын, сол арқылы қазақ поэзиясының көркемдік дамуына ортақ ерекшеліктер болмысын саралаймыз. Өтежан Нұрғалиевтің әлемдік классикалық поэзия деңгейіндегі лирикалық және эпикалық шығармаларының жанрлық табиғатын, көркемдік сипатындағы өзіндік шеберлік даралығын қазақ поэзиясы дамуы үдерісімен сабақтастыра қарастыру маңыздылығы айқындалады.

Кілт сөздер: лирика, поэтика, жанр, ақын дүниетанымы, баллада жанры, көркемдік ерекшелік.

В статье мы рассмотрим собственную творческую личность поэта, в частности особенности художественного развития казахской поэзии, рассмотрев особенности содержания поэзии О.

Нурғалиева в лирических и эпических произведениях патриотического, гуманистического мировоззрения. Важно изучить характер лирических и эпических произведений Отежана Нурғалиева на уровне мировой классической поэзии и рассмотреть художественный характер его художественного мастерства в процессе развития казахской поэзии.

Ключевые слова: лирика, поэтика, жанры, мировоззрение поэта, балладный жанр, художественное мастерство.

In the article we will consider the artist's own creative personality, in particular, the artistic development of Kazakh poetry, considering the features of the poet's content of O. Nurgaliev and the poetry of form in the lyrical and epic works of the patriotic, humanistic worldview. It is important to study the nature of lyric and epic works of O. Nurgaliyev at the level of world classical poetry and to consider the artistic nature of his artistic skill in the development of Kazakh poetry.

Key words: poetry, poetics, genres, Outlook of the poet, the ballad genre, artistic skill.

Қазақ поэзиясында өзіндік шығармашылық тұлғасымен даралана танылған Өтежан Нұрғалиев лирикасы ХХ ғасырдың 50–70-жылдарындағы қазақ поэзиясының өсу, кемелдену келбетін құрайды. Ақын шығармаларындағы лирикалық қаһарманның тұлғалық бейнеленуінен уақыт пен кеңістіктегі өмір шындығы қозғалыстарындағы адамдардың жан ділі әлеміндегі саналуан сарынды толғаныстардың, тебіреністердің, қуаныш пен қайғыға, үміт пен торығуға, жасу мен жігерленуге және т.б. бір-біріне қарама-қарсы құбылыстар мен қасиеттердің өзара қатарласқан, шендескен, үндескен поэтикалық сипаты философиялық, психологиялық сарындар тұтасуы жағдайында жырланды. Ақынның азаматтық-отаншылдық, гуманистік дүниетанымы аясында жырланған лирикалық және эпикалық шығармаларындағы мазмұн мен пішін поэтикасын құрайтын ерекшеліктері ақынның өзіндік шығармашылық даралығын айқындайды.

50-60 жылдардағы әдебиеттің жайын айтқанда, ең алдымен, көңіл қоятын нәрсе – өзіндік заманалық ерекшеліктері бар екендігі. Бұл жылдардағы қазақ поэзиясы жаңа сапада дамыды. Бұл, ең алдымен, жеке адамға табыну деген ілгергі дәуірдің нәубетінен арыла бастаған кезең еді де, шығармашылықта біраз еркіндік орын ала бастаған. 1960-1967 жылдар аралығында әдебиетке келген жаңа таланттар легі өзінің бойына лайық жүк көтеріп, өз үнін ерекшелеп, өзіне лайық сара жол табуға ұмтылды. Бұл ортада оқ бойы оза шауып, өз еңсесін биіктіктен көрсеткен сарабал сара таланттар да шықты. Бұл кезеңдегі лирикада жалпы адамдық, азаматтық жайлар бейбітшілік, ғылыми техникалық прогресс, экология және табиғат мәселелері жырланды. Мазмұн мен форма жаңғырып, көркемдік ізденіс, дәстүр жалғастығы дамыды. Азаматтық және адамзаттық ақыл-ой парасатының арнасы кеңіді. Поэтикалық ойлау жүйесі алдыңғы он жылдыққа қарағанда, 60-жылдары өзгеріп, өзінің соны соқпағын тапты. Эстетикалық талдау-талғам, таным, білім шығарманың формальдық белгілерін

ғана емес, ең маңызды деп саналатын ой, мазмұнын да айқындады, поэзияда, оның ішінде, лирикада философиялық ой-түйін айту жайы 60-жылдары бұрынғыдан тереңірек көріне бастады. Қазақ әдебиетінде бұл көрініс кейін біраз өркен жайды.

Туған поэзия топырағында Қадыр Мырзалиев есімінің пайда болуы, «Ой орманы» кітабының жарық көруі елеулі оқиға болды. Жұмекен Нәжімдененовтің лирикасы басында прозалық стильдегі поэзия деп сыналса да, жаңа өлеңнің қыры көріне бастады. Төлеген Айбергенов лирикасы да өзінің қуатты күшімен, кең тынысымен көпшілікті баурап алды. Әдебиетке Тұманбай ақынның келуімен сыршылдық лириканы жазу белең алса, Қадыр поэзиясының әсерімен ой айтушылық бағыт басым бола түсті, ал Төлеген Айбергенов поэзиясымен әдебиетте жаңа серпіліс күші пайда болды. Төлеген лирикасын қызықтаушылар көбейген тұста, ендігі бір ақын өзінің табиғи қуатты лирикасын ұсынды. Ол – Мұқағали Мақатаев еді. Міне, осы тұстарда Медекеш Сатыбалдиев, Фариза Оңғарсынова, Мұхтар Шахановтармен бірге Өтежан Нұрғалиев те ізденіс сапарына шықты.

Бұл кезең лирикасы жеке басқа табынудан біраз арылып, қоғамға өзгеше, жаңаша көзқарас жасады. Көңіл-күй арқылы ақындар бүкіл бір кезеңінің шындығын, бүкіл бір ұрпақтың тағдырын, өмірі мен тыныс-тіршілігін көрсетуге ұмтылды. Лирикалық бейне сыршыл өлең жырларындағы ақынның өз бейнесі немесе ақынның нәзік, бірақ тегеурінді толғаныс сезімінен туған, сол арқылы өріліп жасалған өзгеше көрініс. Ақынның азаматтық ой-толғамынан, өмірдің қат-қабат шындығынан туған өлеңдер нағыз азаматтық лирика болды.

Өтежан Нұрғалиевтің әдебиет әлеміне еріксіз енуінде үлкен үлес қосқан қазақтың талантты жазушысы Тобық Жармағамбетов болатын. Ол қазақ әдебиетіне өзінің ерекше қалам қуатын, тың қадамын таныта келген жаңашыл қаламгер еді. Тағдырында Тобық сияқты қаламгердің кездесуі ақын Өтежанның әдебиеттегі тұсауын кесуге негіз болады. Өтежан Нұрғалиевтың (1938–2011) шығармашылық өмір жолы – табиғи дарынды адамның тағдыр тауқыметімен арпалыса жүріп еңбек ерлігін танытудың сирек кездесетін үлгісі. Өмірінің соңына дейін қолынан қаламы түспей, көркем әдебиеттің поэзия саласында мол шоғырлы шығармалар жазған талантты қаламгердің ұлағаты – сөз өнері әлеміндегі өзіндік даралық сипатымен ерекшеленеді. Әдебиетке алпысыншы жылдары «Менің махаббатым» атты жыр жинағымен келген ақын өлеңдерінде жаңа бояу, тың үн, тосын мінез бар еді. Ақынның өзі де әдебиетке жаңбыр болып құйып, нәсер болып төгіліп келді. Әдебиетке жаңа леп, жаңа тыныс қосылды

Туған жер тақырыбы қай ақынның да басты өзекті арнасын құрайды. Ақын Өтежан Нұрғалиев университетті бітіргеннен кейін туған жері Жарқамыста бес жылдай мұғалім болып қызмет жасайды. Осы жылдары оның студенттік шағында-ақ Алматыға мәлім болған ақындық даңқына көлеңке түскен жоқ. Ақын өміріндегі Жарқамыс кезеңі оның шабытты жырларының сәулелі тұсы боп саналады. Ол кеудесін кернеген ақындық шабыттың арынын ақындық орта Алматыда

жалғастырды кейін. Ал енді осы жылдардағы, яғни туған жеріндегі кезең, оның үйрену, кемелдену кезеңі болды. Ақынның осы тұстағы өлеңдері шын өлеңдік қасиеттерімен салған жерден әр оқырманның көңілінде құйын туғызып, сезім пернелерін дәл басып, тереңіне тартып, баурап әкетті. Ақынның Жарқамыс кезеңінде кеудесін кеулеген өрт-өлең толастаған жоқ. Кейін бірнеше кітапқа негіз болған талай өлең өрімдері дәл осы кезеңде ақын кеудесінен жыр болып шықты. Өтежанның шығармаларында ауыл адамдарының, Жем өңірі тұрғындарының бастан кешірген кейбір оқиғалары суреттеліп, өтіп кеткен заман суреттері көз алдына қайта келеді.

Ақын – дала перзенті. Қазақ даласының тауларын да, көлдерін де, теңіздерін де перзенттік махаббатымен сүюші. Өтежан ақынның өлеңдеріндегі лирикалық қаһарманның романтикалық ойлау өлшемі – кең даладағы гүлдерді де, көлдерді де, тауларын да – бәрін де тұтастай, егіздей өріп, өрнектеп жырлау. «Бақыт тосып ал, достар!» өлеңіндегі лирикалық қаһарманның елжіреген көңілінен төгілген жыр тармақтары байтақ Отанының барлық болмысын жанарына, жүрегіне сыйғыза жырлаған ақын дүниетанымын аңғартады:

...Туған далам, байтақ далам, кең алып.

Жыл түнінде жатырсың сен дем алып.

Әр сайыңа қашқан уақыт қамалып,

Әр төбеңе шығып жатыр жаңалық!

...Жер шарына тете туған бір алып,

Келесің сен күн мен айдан нұр алып.

Уа, туған жер, жасалдың сен шынында

Өзіміздің тәнімізден құралып!.. [1.8].

Қазақ поэзиясындағы атамекендерді, туған өлкенің ғажайып сырлы күндері мен түндері, адамға да төрт түлікке де, аңдарға да, құстарға да, жәндіктерге де – бәріне жайлы көркем сипатының жырлануы ежелгі замандардан бері фольклор мен әдебиет мұраларынан тұрақты орын алумен келеді.

Жарқамыс кезеңіндегі ақын өлеңдері алғашқы тәжірибелері болғанның өзінде керемет көркемдік кестелерімен ерекшеленеді. Ақынның бұл кезеңдегі шығармашылығы тұнғанымен махаббат лирикасы, соның ішінде туған жерге деген сүйіспеншілік деп бөлек айтар едік.

С.Әшімбаев өткен XX ғасырдың 60-жылдарындағы тегеурінді, талантты топтың ішінен ақын Өтежан Нұрғалиев шығармашылығына аса зер салып өтеді. «Балладалар шерткен сыр» аталған жазбасында соғыс жылдарының зардабын бастан кешіп өскен «бала зарының» бірдің емес, көптің атынан сөз алған «өмір жыры» екендігіне баса назар аударады. Соғыс тақырыбы – қазақ лирикасында мейлінше мол жырланған, өзектілігін әлі күнге жоймай келе жатқан, дәстүрлі тіні

тереңге кеткен тақырыптарының бірі екені мәлім. Алайда Ө.Нұрғалиев лирикасында өзгеше сипат ала, сыпайы бітім-болмысқа ене эстетикалық мәні мол туындылар боп қалыптасқанын С.Әшімбаев орынды атап көрсетеді. Ө.Нұрғалиевтің аталған тақырыптағы жырларын сыншы өз талғам-зерінің қалауына қарай мынадай көркемдік ерекшеліктеріне көңіл бөледі. Біріншіден, «Өтежан балладаларында соғыс жылдарындағы өзінің балалық шағының көбірек айтылуында рухани заңдылық бар» [2]. Оның себебін сыншы ақынның өз замандастары сияқты жастай көрмеген «құқайы» аз емес, жетімдіктен жаны жасып, көңілі «көтерем» боп өскендігімен байланыстырады. Екіншіден, баллада жанрының табиғатын шебер меңгерген ақынның аталған тақырыптағы қырыққа жуық балладасының ортақ поэтикалық лейтмотивке құрылғанын, соған байланысты «әр баллададағы көркемдік идея бір-бірін табиғи толықтырып, бірі екіншісінің мазмұнын тереңдетіп әрі ақынның айтпағын айқара аша түседі», - дейді ғалым. Үшіншіден, балладалар сюжетіндегі «оқиғалар, характерлер, детальдар сырттай бөлек-бөлек болып, өзара ұқсамағанымен, ақындық айтылар ойдың ортақтығы оларды іштей концепциялық тұрғыдан байланыстырып, негізгі идеяға тұтастық сипат береді. Содан да шығар, кітапты соңына дейін оқып шыққанда сол кезгі тұтас бір өмірдің, бүтін бір дәуірдің, қиын да қытымыр уақыттың әлеуметтік шындыққа толы суреттері санаңызда сайрап тұрып алады» [2], - дейді автор. Өтежан ақынның:

Адам деген - Армандардың қапшығы,

Іші толы үлкен арман, кіші арман...- деп келетін өлең тармағы арқылы оның балладаларындағы характерлерінің әрқайсысының үлкен де, кіші де армандары бар екендігін, сонымен бірге ешкімге ұқсамайтын өмір жолдары да болатынын дәйектеп өтеді. С.Әшімбаев Ө.Нұрғалиевтің кейіпкерлер тұлғасын жасауда, әсіресе әйел затының өкілдеріне, оның ішінде қазақ әйелінің қиыншылық жылдарындағы бейнесіне ерекше мән, екпін бере сөйлейді. Ақынның әйел халқына деген құрметінің, ілтипат сезімінің белгісі ретінде:

Әйел халқы! Қиынды да көп көрдің,

Әйел халқы! Жүректерге от бердің,

немесе:

Әйел халқы, қиын жолың әлі естен,

Кетер емес қолың бұлғап белестен,- деп келетін шумақтарынан үзіктер келтіре баян етеді.

Жалпы алғанда, Ө. Нұрғалиевтің ақындық қыры, поэтикалық мүмкіндігі С. Әшімбаев зерттеу-танымында бірқыдыру ашылған. Әсіресе, Ө. Нұрғалиевтің баллада жанрын дамытып, көтерудегі ізденісін сыншы орынды атап көрсетеді. «Бір сөзбен айтқанда, - дейді С. Әшімбаев, - ақын Ө. Нұрғалиев қазақ поэзиясында қағажу көріп, қаға берісте көзден таса қалыңқырап жүрген баллада жанрын көркемдік тұрғыдан жаңа биікке көтеріп отыр» [2].

Өтежан Нұрғалиевтің шығармашылығында да сатираның алатын орны зор. Ақынның сатиралық өлеңдері де адамдардың жеке тұлғалық өнегелі болмысын да, жалпы қауымның ұрпаққа ұлағат болатын дәстүрін де сыншылдықпен жырлау өнегесімен көрінеді. Ақынның көптеген сатиралық өлеңдеріне талдау жасалды. Оның «Дарынсыз драматургке», «Штрих», «Оспак», «Арызқой», «Дүниеқоңыз», «Өлең жазатын адам» деген сияқты сатиралық өлеңдерінде өз заманындағы кеселді мінездер галереясын жасады.

Ақынның шығармашылығында ерекше орын алатын жинақтары «Соғыстың соңғы жазы» мен «Афина мектебінің» маңызына, көркемдік даралығына талдау жасалды. Төрт жинақтан түзілген «Соғыстың соңғы жазы» - соғыс жылдарындағы тыл панорамасы. Байғанин ауданы мен Жарқамыс қана емес, Ойыл мен Шалқар, Ырғыз бен Қобда... одан әріге барсақ, Қазақстанның әр ауданы мен әр ауылы бастан кешкен оқиғалар. Тұрпаты бөлек, тынысы ерекше мұндай тұтас дүние, кемел картина жазу қазақ ақындарының арасында Өтежан ақынға ғана бұйырыпты.

Өтежан Нұрғалиевтің аталған жинақтарын оқып отырғанда байқалатын бір нәрсе - ақынның өз өмірін, өз басының қайғы мұңын жырлаған өлеңдері көп екендігі. Ал шындығына үңілсек, оның шығармаларынан замана сырын, дәуір шындығын, ақын өмір сүрген кезеңнің тарихи-әлеуметтік келбетін танимыз. Әсіресе, «Соғыстың соңғы жазы» жинағына өзек болған өзі көрмесе де, оның ауылдағы зобалаңын көрген, сәби жүрегіне жазылмастай жара салған соғыс жылдарындағы бар адамға бірдей болмай, біреуге күлімдей қараса, біреуге түнере қарайтын өмірдің екі жақты қарама-қайшылығына деген күйініш сезіледі.

Ө.Нұрғалиевтің 2012 жылы толықтырылып, тұтастай жарық көрген «Соғыстың соңғы жазы» кітабымен қайта қауышқанда байқалған бір ерекшелік – кез келген өлең-балладасы бірден баурап әкетеді. Тіпті, ондағы оқиғаның өзімен араласып кете барасың. Және өлең авторы да өз ойынан үнемі хабар беріп отырады:

Шындық бірақ обалына қарамас,

Обал ғой деп жалған айту жарамас.

Алдыменен Шындық бұрын өледі,

Өтірікпен қона қалса аралас.

Ақынның тағы бір тапқырлығы, оқиғалы өлеңге кірісер алдында хикая не жайында екенін өлеңнің екі жолымен немесе жалғыз шумақпен, кейде оны керекті тұста қайталау арқылы жеткізіп, жетелеп отырады:

Талай жерде бүлдіргенім есімде,

Талай жерде күлдіргенім есімде .

(«Жан баспаған арал»)

Ерді көрдім талай досын сақтаған,
Елді көрдім ердің атын сақтаған .

(«Жарақаты жоқ адам»)

Жас кезінде-ақ жалақ болды Тәжайық,
Жас кезінде-ақ салақ болды Тәжайық .

(«Тәжайықтың даласы»)

Адамзаттың ғұмыры – өлең, ғұмыры – ән,
Оралмайды өткен күндер – зымыран.
Сөйлетеді отыз жеті жыл бұрын,
Таңдайымда қалып қойған қымыран...[3]

Өтежан Нұрғалиев әдебиетімізге осылайша тың леп әкелді. Сол кезде қолға алған, кейін «Соғыстың соңғы жазы» деген ортақ атаумен жарық көрген балладалар жаралы жылдардың өшпейтін сиямен жазылған боямасыз шындығы еді. Біріне-бірі көрінбейтін жіппен байланысып тұрған бұл балладалар қазақ сөз өнеріне тың құбылыс болып енді.

Қорыта келгенде, Өтежан Нұрғалиев – қазақ әдебиеті тарихының 60-жылдардан бергі кезеңінде айқын қолтаңбасы бар, даралығымен танылған, ерекше орны, биік сөресі бар айтулы ақын.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Нұрғалиев Ө. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1977. – 236 б.
2. Әшімбаев С. Талантқа тағзым. – Алматы: Жазушы, 1982. - 252 б.
3. Нұрғалиев Ө. Соғыстың соңғы жазы. Өлеңдер жинағы. – Алматы: Республикалық оқулық баспа орталығы, 2012. – 504 б.

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
History, Philosophy and Sociology

FTAMP 94(574)

Абдоллаев Н.А.¹

¹*Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан*

Батыс Алашорда үкіметі құрамындағы қазақ зиялыларының атқарған қоғамдық-саяси қызметі мен өмір жолдары

Қазақстан ұлттық мемлекетінің идеяларының қалыптасуы қазақ зиялы қауымының тарих шеңберінде дүниеге келіп, ең алғаш саяси сахнада көрінуімен тікелей байланысты. Қазіргі кезде қазақ зиялыларының халық бостандығы жолындағы күресі мен Алаш партиясының бастау көздері, Алашорда үкіметінің саяси рөлі және олардың ғылыми саяси еңбектерінің маңызын зерттеудің қажеттілігі өзекті болуда. Қазақ зиялыларының саяси қадамдары мен жасаған жұмыстары, сол бір тарихи қиын кезеңдердегі шешуші қимылдарының қандай мақсат көздейтіндіктері жөніндегі тікелей еңбектер, олардың қазақ даласы үшін маңыздылығы әлі толық зерттелмеуде. Мақалада осы жайында кең баяндалады.

Кілт сөздер: Батыс Алашорда, қазақ зиялылары, Алашорда үкіметі, қоғамдық-саяси қызмет, халық бостандығы, қазақ тарихы.

Становление идеологии казахской государственности связана с историческим рассветом идей интеллигенции. Борьба за свободу казахской интеллигенции взяла свое начало с деятельностью партии Алаш. На сегодня актуально и необходимо изучение роли правительства Алашорды и исследование их научно-политических трудов. Те тяжелые исторические времена, политические шаги и деятельность казахской интеллигенции, важность их трудов для казахских степей еще не полностью изучены. Об этом широко излагается в этой статье.

Ключевые слова: Западная Алашорда, казахская интеллигенция, правительство Алашорды, общественно-политической деятельность, свобода населения, история казахов.

The formation of the ideology of the Kazakh statehood is connected with the historical dawn of the ideas of intellectuals. The struggle for freedom of the Kazakh intelligentsia took its origin from the activities of the party Alash. Today is important and necessary to study the role of the government for Alashorda's and research their scientific and political works. Those difficult historical times, political actions and activities of the Kazakh intelligentsia, the importance of their work to the Kazakh steppes were not fully understood. This is widely described in this article.

Key words: Western Alash Orde, Kazakh intellectuals, for Alashorda's government, political activity, freedom of the population, the history of the Kazakhs.

Біздің тәуелсіздік алу идеямыз 1917 жылы желтоқсан айында құрылған Алашорда үкіметінің құрылуынан басталады [1]. ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялылары бүкіл қазақ халқы атынан іс-қимыл жасай отырып, отаршылықтың нәтижесінде елді экономикалық және рухани дағдарыстан

шығару жолын іздестірді, қазақ халқының мемлекеттігін қалпына келтіріп, халықты жалпы адамзат құндылықтарымен таныстыруға ұмтылды.

Қазақстан тәуелсіз дамуы уақыт өткен сайын қарқын алып, ұлттық, жалпыадамзаттық және демократиялық құндылықтар мен ұстанымдар негізінде биік мұраттарға бағыт түзеп келеді. Елімізде әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық реформалардың іске асырылуы мәдени-рухани өмірімізге жаңа сипат, тың мазмұн берді. Сондай түбірлі өзгерістер тарих ғылымының әлеуметтік қызметіне де ықпал жасады. Осыған байланысты Нұрсұлтан Назарбаев «Тарих дегеніміз өткеннің ғана сабағы емес, ол едәуір дәрежеде болашақтың да көрінісі», «Қазақ тарихы фактілердің өлі қоймасы емес, бұл өзі орасан зор дәйектеуші және дәлелдеуші күш» деп атап көрсеткен болатын [2]. Бұл тұжырым еліміздің алдында тұрған қоғамдық сананың жаңару үдерісіндегі тарих ғылымының кешенді міндеттерін айқындайды.

XX ғасырдың басындағы тарихи оқиғалар мен процестерде ел мен жер тағдырын тереңнен ойлаған ұлт зиялылары қазақ халқын Ресейдің отарлық езгісінен босатып, елді өркениетті тәуелсіз мемлекет етіп қалыптастыру бағытында саяси күреске шықты. Қазақ қоғамының ең өзекті мәселесі болған отарлық езгіге қарсы халықтың ұлттық санасын оятып, өзара бірлікке жеткізу мақсатында біртұтас идеологияның қажеттілігін түсінді және оны жаңа кезеңге сай жүйелеп, қалыптастыру жолында орасан зор жұмыстар атқарды.

Бүгінде қазақ халқының рухани, ұлттық санасының қалыптасуына зор үлес қосқан ұлт зиялыларының өмірі мен қоғамдық-саяси қызметтерін зерттеу отандық тарих ғылымының алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі. Шоқтығы биік тарихи тұлғалардың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін кеңінен зерттеу, ұстанған бағыттарын айқындап көрсету және олардың қайраткерлігіне, еңбегіне объективті баға беру, ұлттық тарихымыз үшін ғана емес, Қазақстанның жас ұрпағын рухани және саяси тұрғыдан тәрбиелеу үшін аса қажет.

Тарих сахнасына Алаш Орда – Халық Кеңесі үкіметін алып келген жалпы ұлттық күрестің басында ұлттық интеллигенция тұрды. Олардың ортақ түсінігі бойынша отарлық езгі мен феодалдық мешеулік жағдайында аяқ асты болған ұлттық мүддені қорғап, қазақ елін басқа өркениетті елдер қатарына алып шыға алатын жалқы жол – ұлттық мемлекеттік құрылымның болуы еді.

Бұл ретте тәуелсіздік алғаннан бері Алаш қайраткерлері, олардың өлмес мұралары төңірегінде қыруар жұмыстар атқарылғанын айта кеткеніміз жөн. Соның ішінде Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Халел Досмұхамедов, Мұстафа Шоқай тәрізді талай-талай Алаш азаматтарының өнегелі өмірбаяндарын көзбен оқып, халықтың мұңы мен мүддесі жолындағы жанқиырлық еңбегін көңілге тоқыған бір бөлек те, олардың ұлы ұмтылысы мен идеяларын бүгінгі күннің өзекті міндеттеріне жалғай білу бір бөлек. Олардың алаш партиясын, алашорда үкіметін құру жолындағы қызметтерін саралау, зерделеу Отан тарихында келелі мәселелердің бірі деуге болады. Әйгілі тарихшы-ғалым Кеңес Нұрпейісовтың сөзімен айтқанда: «Әлихан Бөкейханов бастаған біздің арыстар XX-ғасыр басындағы қазақ қауымының саяси қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық және рухани мәдени сұранысына табиғи түрде жауап берген адамдар. Заманның талабын бұл кісілер абыроймен атқарды» [3]. Сондықтан XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ұлттық партия және ұлттық мемлекет құру ісі және оған кеңес үкіметінің көзқарасын танып-білу бүгінгі күннің маңызды мәселелерінің бірі болмақ.

XX ғасырдың басындағы Батыс Қазақстан аймағындағы қазақ зиялы қауымының қалыптасқан кезеңі болып табылады. Сонымен қатар, Батыс Қазақстан өлкесіндегі ұлтымыздың зиялы қауымдарының сол кезеңнің аласапыран оқиғаларына – Ұлы Қазан төңкерісі, азамат соғысы

мен шетел интервенттеріне қарсы күрес, Қазақстан облыстарында Кеңес билігін құруға атсалысқан жылдары мен ҚазАССР-нің даму, қалыптасу тарихы араласуы қарастырылады.

Қазақ ұлттық зиялыларының қалыптасу тарихы бойынша жазылған еңбектерді екі кезеңге бөліп қарастырамыз.

Бірінші кезең әдебиеттеріне сол кезеңнің өзінде, аталған алаш зиялыларының өздерінің жазып кеткен естеліктері мен тарихи нақтылықтарға негізделген немесе ХХ ғасырдың басынан бастап – 50 жылдарға дейін жарық көрген тарихи еңбектер мен жинақтар жатады. Нақты айтсақ, ХХ ғасырдың басында жарық көрген А.Байтұрсыновтың «Революция және қырғыздар» мақаласы, М.Шоқайдың «1917 жылғы естеліктерден үзінділер» атты еңбегі 1917 жылы бүкіл Ресейдегі, бірінші кезекте Түркістан өлкесімен Қазақстандағы саяси хал-ахуалды жан-жақты, әрі терең түсінуге мүмкіндік береді. Американдық зерттеуші Марк Олкоттың 1987 жылы Стэнфорд университеті баспасынан ағылшын тілінде жарық көрген «Қазақтар» атты монографиясы үш бөлімнен көне дәуірден ХХ ғасырдан бастап, 80 жылдарға дейінгі Қазақстан тарихының басты мәселелерін қарастырған. Аталған еңбектің 1917-1920 жылдарға арналған тарауында 1917 жылғы екі революция мен азамат соғысы жылдарындағы Қазақстанға арналған. Алаш партиясы мен Алашорда қозғалысының тарихының әртүрлі кезеңдеріне, 1917 жылы болған жалпы қазақ съездеріне шолу жасалады [4]. 1935 жылы С.Брайнин мен Ш.Шафионың «Алашорда тарихы бойынша очерктер» атты кітабы жарық көрді. Еңбек «Алаш қозғалысының бастау көздері», «1916 жылғы көтерілістегі алаш интеллигенциясының ролі», «Алашорда-ұлтшыл контрреволюцияның үкіметі» секілді Алаш қозғалысының тарихын қаралауға негізделген бөлімдерден тұрады [3].

Екінші кезең әдебиеттеріне ХХ ғасырдың 50 жылдарынан бастап қазіргі тәуелсіздік алған кезді қосып алғандағы тарихшылардың еңбектері мен зерттеулері жатады.

Тәуелсіздік алған жылдары тарихшы ғалымдарымыз мұрағаттарда жасырын «аса құпия» деген мөрлермен басылып, ашылуға тиым салынып келе жатқан сақталған құжаттармен жұмыс істеуге және ақиқат пен шындықты халық алдына жайып салуға қол жеткізді. Зерттеушілер бұл мәселені белсенді зерттеп, мерзімді баспасөз беттерінде ғылыми нәтижелерін жеке топтамалар ретінде талдау ретінде көрсеткен мақалаларын жарыққа шығарды. Сонымен қатар осы кезеңде Алаш қозғалысының қазақ ұлттық интеллигенцияның ерен ерліктері мен халқы үшін жасаған қызметтерінің сан-салалы жағын қамтуға негізделген диссертациялық еңбектер көптеп жазылды. Бұл кейіннен еліміздегі ұлттық интеллигенциясының қызметтеріне оң баға беру жолындағы үлкен қадам жасауымызға орасан зор қолқабысын тигізді. Аталған жұмыстардың ішінде ең маңыздылары ретінде Кеңес Нұрпейісов, Талас Омарбеков, Ханкелді Абжанов секілді көрнекті тарихшыларымыздың еңбектерін ерекше бөле-жарып айтуымызға болады. К.Нұрпейісовтың «Алаш һәм Алашорда» еңбегінің Алаш қозғалысының бастаулары, Алаш партиясының құрылуы, Алашорда мен Кеңес үкіметінің өзара қатынастары деген арнайы бөлімдерінде қазақ зиялыларының саяси іс-әрекеттері арнайы қарастырылған [4].

М.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» атты монографиясында 1905-1916 жылдардағы қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі бөлініп қарастырылған.

М.Қойгелдиевтің «Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры» С.Өзбекұлының «Арыстары алаштың: тарихи очерктер» еңбектері қазақ зиялылардың өмірі мен қызметіне арналған көлемді шығармалар қатарына жатқызамыз.

Бұлардан басқа Г.Дулатова, С.Иманбаеваның «Міржәкып Дулатұлы» еңбегі М.Дулатұлының қазақ баспасөзінде жарияланған «Жер мәселесі», «Алаш азаматтары», «Қайтсек жұрт боламыз» т.б. мақалалары топтастырылып, авторлар әр мақала бойынша түсініктеме берген.

Қазақ зиялыларының ұлттық идеяларын жандандыруға байланысты күресін тарихилылық, партиялық, объективтік принциптерге сүйеніп, тарихи-салыстырмалық, проблемалық және нақты логикалық сараптау әдістері арқылы зерттеулік жұмыстар жасалынған. Қазіргі таңда тарих ғылымында, тарихи процестерді бағалауда тақырыптың хронологиялық шегін анықтауда ғалымдардың тұжырымдамалары негіз ретінде алынды. ҚР тұжырымдамасы Алаш қозғалысының ұлттық идеясы мен методологиясы ретінде алынған. Дүние жүзіндегі ұлттық тарихи мектептердің тарихи оқиғаларды баяндаудағы әдістерін өркениеттік, мәдениеттік, фармациялық принциптермен байланыстыра отырып баяндау негізгі әдіс ретінде алынған. Алаш қозғалысы, Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің методологиясы осы принциптерге сүйеніп, қазақ ұлттық идеяларының негізі ретінде асырылған, бағаланған.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Жұртбай Т. Алаш идеясы және Ораз Жандосов //Саясат.- 1999. -№10, №1.- 85б.
2. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – А.: Атамұра, 1998.- 237б.
3. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – А.:Ататек, -1995.- 12-15 бб.
4. Ескалиев С.А., Көптлеуова Д. XX ғ. басындағы ұлттық интеллигенцияның кеңестік тарихи еңбектердегі алатын орны: тарихамалық мәселелері //«Посткеңестік елдер кеңістігіндегі әлеуметтік модернизация: тарихи тенденциялар және қазақстандық тәжірибе» тақырыбындағы Халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы. I-том, Ақтөбе, Қазақстан , 25-26 сәуір, 2013,-88-92-бб.

FTAMP 950(574)

Орамах Ж.¹

¹*Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан*

БӨКЕЙ ОРДАСЫНЫҢ ӘКІМШІЛІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Бұл мақалада Жәңгір хан билігі тұсында Бөкей Ордасының әкімшілік құрылымы мен қызметі туралы кеңінен айтылған. Ханның әкімшілік басқару құрылымын күшейтуде іс жүргізу, алғашқы мұрағат, мұражай, емхана, дәріхана, мектеп, қазынашы, тағы басқа мәдени-ағарту нысандарын ашу сол кездің өлшемімен алғанда реформаға тұрарлық екені айтылады. Бөкей Ордасы Орынбор генерал-губернаторының бақылауында болғанымен Жәңгір хан ішкі саясат, ел басқару, шаруашылық мәселелерді өзі шешуге ұмтылды. Орданың әкімшілік құрылымының жүйелі жұмыс жасауына Жәңгір «хан кеңесшісі», «хан депутаты», «жасауылдар», «базар сұлтандарының» аппараттарын құрды және олардың жұмыстарын тікелей өзі бақылауда ұстады. Жәңгірдің әкімшілік жүйесі ол қайтыс болғаннан кейін хандық билік жойылып, патшалық Ресейдің отарлық саясатына негіздеген билеу жүйесіне көшірілу басталды.

Кілт сөздер: Жәңгір хан, патша әкімшілігі, реформа, хан ордасы, туыстық қатынастар, «Уақытша Кеңес».

В статье рассматриваются административные структуры функций в Бокеевской Орде правления Жангир хана. С целью укрепления и усиления административных управлений хан ввел делопроизводства, открыл первый архив, музей, поликлинику, аптеку, школу, казначейство и другие культурно-просветительные объекты, которые для того времени были равносильны реформе. Несмотря на то, что Орда была под строгим контролем со стороны генерал-губернатора,

Жангир стремился решить внутренние социально-экономические вопросы своими полномочиями. Для системной работы административных структур Орды, Жангир хан учредил должности «совет хана», «ханские депутаты», «ханский совет», «базарные султаны», «есаулы» и другие работы которых были под контролем самого хана. После смерти Жангира ханское управление было ликвидировано, постепенно Орда перешла к административному управлению России, который носил колониальный характер.

Ключевые слова: Жангир хан, царская администрация, реформа, ханская орда, родовые отношения, «Временный Совет».

The article discusses the administrative structure functions in the Bokey Ordae reign Zhangir Khan. With the aim of strengthening and enhancing the administrative offices of Han entered the office, opened the first archive, Museum, clinic, pharmacy, school, Treasury and other cultural objects, which at that time was tantamount to a reform. Despite the fact that the Horde was under strict control by the Governor-General, Zhangir sought to solve internal socio-economic issues of their powers. For the system of work of administrative structures of the Ordae, Zhangir Khan established "Council Khan", "Khan's deputies", "the Khan's Council", "market sultans", "captains" and other works which were under the control of the Khan. After the death of Zhangir Khan's office was eliminated, gradually, the Ordae moved on to administrative control of Russia, which was colonial in nature.

Key words: Zhangir Khan, the tsarist administration reform, the Khan's Ordae, generic relationships, "the provisional Council".

Ішкі қазақ ордасын он бес жыл басқаран Бөкей хан орданың іргесін нығайтуға, әлеуметтік-экономикасын көтеруге, жаны мен мал басын көбейтіп, жайылымдықты нәтижелі, ұтымды пайдалануға арнаса, ханды сегіз жыл билеген Шығай сұлтан Бөкей ханның бағытын жалғастырды. Әкесі Бөкейден мұрагерлік жолмен хан тағына отырған Жәңгір хандықта қалыптасқан әлеуметтік-шаруашылықты дамыта отырып, әкімшілік құрылымына айтарлықтай өзгерістер енгізді. Хандық таққа отырғаннан кейін Жәңгірдің ел басқару қызметі бір жақты болмай, әр жағы еуропаша, бер жағы орыстың өркениетін қазақтардың дәстүрлі өміріне енгізуге ұмтылды. Саяси-әлеуметтік тұрғыдан алғанда Жәңгір Ішкі Ордаға (Бөкей ордасына) көбіне Ресейдің орталық аудандарындағы феодалдық тәртіптерді орнатуға ұмтылды. Орданың қоғамдық-саяси, оқу-ағарту және мәдени өмірінде де Жәңгірдің басқару құрылымын өзгерту және күшейту шараларын іске асыру нәтижесінде өзгерістер пайда бола бастады. Атап айтсақ, Орда көлемінде іс жүргізуді енгізу, алғашқы мұрағат, мұражай, емхана, дәріхана, мектеп т.б. өмірге қажетті нысандарды ашу, сол кездің өлшемімен алғанда шын мәнінде реформаға тұрарлық еді. Мұндай саяси-әлеуметтік маңызы бар шаралар оған дейінгі өмір сүрген, ел басқарған хандардың бірде-біреуінде болмаған. Бөкей Ордасы патша үкіметіне тәуелді және оның бақылауында болды. Хандықтың ішкі саясат мәселелерін хан Орынбор генерал-губернаторымен бірлесе отырып шешті. Хан билігін, бір жағынан, ру басылары мен билер, екінші жағынан патша үкіметінің қарулы күші қорғады. Ханның қаржы-салық саясаты, жерді бөлу мен пайдалану тәртібінің ережелерін белгілеу, аумақтық-рулық басқару және халықтың шаруашылық мәселелері ханның міндетіне кірді және оларды іске асыруда еркіндік берілді. Бөкей ордасының саяси тарихында ХІХ ғасырдың екінші ширегінен басталған хан билігінің әлсізденуі, бай-сұлтан топтарының билікке айтарлықтай әсерінің болуы, отарлық бағындырудың және қаржы-салық саясатының жаңа талаптары мен міндеттеріне сай келуден қалып, Жәңгір тұсында төрешілдік басқару нысанымен ауыстырылды. Осының

нәтижесінде дәстүрлі қазақ қоғамына жаңалықтар табиғи жолмен емес, күштеу әдістерімен енгізіле бастады.

Рубасыларын ханға жақын және оған адал адамдардың арасынан патша әкімшілігінің тағайындауы жиілей түсті. Мысалы, 1827 жылы байбақты, ноғай және беріш руларындағы 34 старшынның үшеуі ғана хан билігімен тағайындалса [1,17-18 пп.], 1845 жылы рулардың барлық старшындары патша әкімшілігінің жарлығымен тағайындалды. Жергілікті феодалдардың сот құқығы шектелді. Сот билігі негізінен ханның, хан кеңесінің мүшелері – билердің және хан депутаттары – сұлтандардың қолына шоғырландырылды. Жергілікті рубасылары мен ақсақалдар кішігірім даулы істерді қарады, әдетте олар бас жарылып, көз шығарылған жоқ деген принциппен екі жақтың татуласуымен, келісуімен аяқталатын. Хан өз қалауы бойынша ұсақ-түйек істерді де рубасыларының қарауынан алып тастады. Бұрынғы би қазылығының аясы тарылды, ал олардың кейбіреулері сол кезде-ақ мемлекеттік қызмет нысанына көшкен еді.

Осыдан кейін, халықтың алдарына келіп, құдайдай табынатын билер мен ел басқарудан шеттелген көптеген сұлтандар ешкімге керек болмай қалды. Жәңгір оларды кей кезде тіпті өзіне қабылдай да бермеген. Мұндай келеңсіз жағдайдан құлағдар болған және тексерткен Орынбор губернаторы 1827 жылдың 12 сәуірінде Жәңгірге жолдаған хатында: «Сіз халықпен тығыз байланысты билер мен кейбір сұлтандардың беделімен есептеспей өзіңізге қарсы қойып алғансыз. Алға қарай бұндай көзқарасыңызды өзгерткеніңіз жөн болар» [2.104 -п.],- деп кеңес берген.

Рубасылар мен ақсақалдардың міндеттері қиындады. Жасаған жұмыстары туралы есеп беру енгізілді, жайылымдық алқаптарды жалға беру кезінде пішен сатып алу, мал көтерме саудасы кезінде рудың немесе бөлімшенің мүдделерін қорғауы, халықтан хан белгіліген салықтар - «зекет», «соғым» жинауы, жекелеген ауылдардың көшіп-қонып жүретін шекарасын белгілеу тапсырылды.

Ру сұлтандары мен ақсақалдары жанында іс-қағаз жүргізушілер мен дін жолына бастаушылардың міндеттерін қоса атқаратын моллалар болды, хан кеңесімен ауылдар арасында байланыс жасау үшін «шабармандар» мен «қызметкерлер» ұстады. Соңғылары қазіргі пошта байланысының далалық түрі болды.

Жәңгір ханның ел басқарудағы реформасының бір бағыты – орыс үкіметінің әкімшілік жүйесіне еліктеп хан ставкасында орталық аппарат құруы. Кеңсе қызметінің меңгерушісі, оның көмекшілері, іс-қағазын жүргізуші, қазақ, орыс, татар тілдеріндегі іс қағаздарды аударатын аудармашылар, қағаз жазушылар (писари), адам дәрігері т.б. болды. Хан өзінің айналасында қазақтар жағынан кеңесетін адамдары жеткілікті болса да, ресми жағынан ханның басқару аппаратына орыстар жағынан еңбек ақысы белгіленіп, кеңесші ұстады. Солардың бірі, табиғат пен тарих зерттеуші, атағы бүкіл Ресейге мәлім Г.С. Карелин болған. Хан оған жылына 4 мың сом (200 ірі жылқының құны) еңбек ақы тағайындаған. Ол да өз кезегінде Жәңгірге реформасын іске асыруға техникалық жағынан көп жәрдем берген.

Жәңгір хан тұсында басқару әдісіне енгізілген үрдістің бірі – бұрынғыдай хандардың тұрақты ордасы болмай, елді көшіп жүріп басқарудың орнына хан әкімшілігінің тұрақты орталығының (хан Ордасының) болуы. Ханның жанында сұлтандардан тұратын 10 «хан депутаттары» деп аталатын аппарат құрылды. Ол депутаттар Орданың Астрахан, Самар губернияларымен, Орал облысымен шекаралас әскери бекіністерінде тұрды. Бұл депутаттарға құрамы әрқайсысы 14 адамнан тұратын есауылдар және байланыс топтары көмектесті. Есауылдарға елдің ішкі тыныштығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүктелсе, байланысшыларға (вестовой) хан ставкасымен тұрақты байланыс жасап тұру міндеттелді.

Депутаттар орыс қыстақтары мен көршілес қазақ ауылдарына жіберіліп, орыстар мен қазақтар арасындағы даулы мәселелерді тергеуге қатысуға тиісті болды және бұл орайда қазақтардың мүдделерін қорғауға міндетті болды. Кейбір жағдайда хан олардың міндетіне кірмейтін де өкілеттілікті тапсырды. Мысалы, Медет Шөкин сұлтан Өзен шебінде «ханның барлық істер бойынша депутаты» деп аталды. Ол ханның берген құқына сай өз қалауы бойынша осы кінәлі-ау дегенді тұтқындауға, Жайықтың сол жағынан оң жағына қазақтардың өтуіне басшылық жасау сияқты жұмыстарға араласқан [2. 3,4-пп.;13-п.].

Жәңгір хан 1827 жылы Кіші жүздің он екі аталығының 12 биінен тұратын хан кеңесін құрып, оны өзінің жанында ұстаған. Көптеген оқулықтар мен әдебиеттерде олардың атақ-жөні, кімнің қай рудан екені айтыла да, жазыла бермейді. Оқырмандарымызға оңтайлы болу үшін С.Сүйіновтің «Бөкей ордасы» деген кітабында келтірілген кеңес құрамымен таныстыруды жөн көріп отырмыз: олар мыналар [3.42 - б.]:

1. Мүсіреп Андаболов – Шеркеш руынан.
2. Шомбал Ниязов – Ноғай-қазақ руынан.
3. Балқы Құдайбергенов – Беріш руынан.
4. Құмжан Сапахов – Байбақты руынан.
4. Алтай Досмұхамбетов – Алаша руынан.
6. Құштар Мұнақов – Жаппас руынан.
7. Жантуар Аттанов – Ысық руынан.
8. Батын Секенбаев – Қызылғұрт руынан.
9. Байтүк Төменов – Адай руынан
10. Құдайшүкір Бозиев – Таз руынан.
11. Кендірбай Ырымбаев – Жеті ата бөлігінен.
12. Баз Бозданов – Кете руынан.

Осы тізімнен көріп отырғанымыздай 12 бидің 10-ы байұлынан болса, әлім мен жеті рудан бір-бір адам кірген. Осылардың кейбіреулері сұлтандармен тең құқықта руларды басқарды. Хан кеңесінің мүшелері отбасымен және малымен тұрақты тұруға хан ордасына көшіп келіп, шын мәнінде хан аппаратының сенімді адамдарына айналаған сыңайлы.

Осыларға қоса, ханның арнаулы тапсырмаларын орындау үшін жасауылдар ретінде 12 старшын, сондай-ақ «базар сұлтандары» болды. Соңғыларының міндетіне баж салығын жинау (Орда ішінде), қазақтардың мүдделерін қорғау (Ордадан тыс жерде) сауда орындарындағы тәртіпті қадағалау жатты.

Ханның жанында татар бөлімі мен жалпы бөлімнен тұратын кеңсесі болды. Бұлардың біріншісі орда ішіндегі, ал екіншісі, шекаралық өкімет орындарымен қатынас қағаздар ісін меңгерді.

Бөкей ордасының әкімшілік құрылымындағы жаңа өзгерістер патша үкіметінің хандық билеу жүйесін орыстың билеу жүйесімен ауыстыруға бағыт алған шара екені түсінікті.

Жәңгір хан 1845 жылы қайтыс болғаннан кейін солай болды да. Сол кезге қарай Қазақстанның барлық жүздерінде хан билігі жойылып, Ішкі Ордада хан билігі сақталғанмен, болашақта қалпына келтірмейтін болып шешілді де, елді басқару «Уақытша кеңестің» қолына көшті.

Жәңгір хан қызметінің тағы бір саласы қазақ хандарының тарихында бұрын болып көрмеген, билікті қолда ұстау үшін идеологиялық құрал ретінде мұсылман дінін ұтымды пайдалануы. Қазақ хандығының, сондай-ақ Ішкі Орданың Ресей империясының құрамында болған

кезеңінде қазақ халқының рухани өміріне империялық, жаулап алу тұрғысынан қарады. Жәңгір ханның дін мәселесіндегі белсенділігін патша үкіметінің қолдауы да сондықтан.

Патша үкіметінің басқа елдерді отарлық жолмен жаулап алуда саяси, әскери жолдармен қатар рухани діни ұйымдарды пайдаланды, яғни XVIII ғасырда Орынборда муфтилік құруы, сол арқылы мұсылман халықтарын бір тізгінде ұстауынан Бөкей Орда қазақтары да құтыла алған жоқ. Шын мәнінде дінді бетперде ұстап көздеген мақсатқа жету – отарлау, патша үкіметінің таңдаған идеологиялық басты жолының бірі болды. Сол арқылы Орда мұсылмандарының өз ішінен отарлық әкімшілікке құлшына қызмет еткен діни қызметшілер даярлап, халықты ақиқат жолдан тайғызды. Рухани жағынан тізгіндеп отыруға күш жұмсап, айлакерлік, зымиян әрекеттерін іске асырды. Біздің пікірімізше, Қазақстан тарихында өзіндік орны бар, әлі де болса өзектілігін жоймаған, отарлау саясатында үлкен рөл атқарған мұсылман дінін ұстану мәселесі зерттеу жұмысының нысаны бола алады деген ойдамыз. Ордада дін басы - Ахун тағайындалып, Орданың кеңсе қызметкерлерінің құрамына енді.

Кейбір дерексіз ел арасындағы әңгімелерге қарағанда, Жәңгірдің ислам дініне ерекше көңіл бөлуі, Орынбор муфтиінің қызына үйленуіне тікелей байланысты деулері қателік, шындыққа сәйкес келмейді. Өйткені Жәңгір ислам дінін бір кісідей құрметтеген, қағидаларын білген және Орда халқын отырықшылыққа көшіру барысында хан ставкасында мешіт тұрғызу оның жоспарында болған. Осыған байланысты ол Орынбор әскери губернаторының атына қаржы бөлуді сұрап хат жазған. 1830 жылғы 25 қаңтарда жазған губернатордың жауабында, оның ұсынысын мақұлдайтындығы айтылып, кейін қаржы бөлінген. Ханның әдейі жарлығы бойынша басында сәлде, аузына алла үйірілген моллалар имандылық жолды уағыздау, ел ішінде, халық тығыз орналасқан жерлерде шағын мешіттер ашу, балаларды мұсылманша оқытып, намазға жығылдыру, сүндеттендіру, мұсылман мейрамдарын өткізу, үйленгендердің некесін қию, жаңа туған балалардың азан шақырып, атын қою, өлген адамды мұсылман дінінің рәсімімен жерлеу, халықты бұзақылық пен жағымсыз қылықтардан аулақ болуға уағыздау болды. Демек, ислам діні хандықтың әкімшілік құрылымына енді, ел басқаруда өзіндік рөл атқарды.

Хан ставкасында орыс офицері басқаратын 100 адамнан тұратын әскери құрам болды. Бұл құрамның міндетіне ел ішінде барымтаға, қару-жарақ сақтауға тыйым салуға қарсы жұмыстар жүктелді.

Жәңгір ханның кейінгі ұрпақтарына ауыз толтырып ұялмай айтатын игілікті істерінің бір бағыты – отырықшы өмірге көшудің негізгі шарттарының бастысы - хандықтың Ордасын (астанасын) салу болатын. Орданың астанасын, С.Сүйінов жазғандай «керемет шалғын, көк майса, жағалай қаптап өскен терегі (ағашы) бар, әкесінің сүйегі жатқан Қиғаш өзенінің жағасынан, болмаса Жайықтың бойынан салмай, Нарын құмының ортасында орналасқан Жасқұсты таңдауы қалай» деуі шынында да ойландырады. Бірақ, Орданы Нарын құмында салуы орынды болған сияқты. Біріншіден, Жасқұс хандық жерінің ол шеті мен бұл шетіне бірдей ортада, екіншіден, бұл жердің сол кездегі табиғаты адам қызықтыратындай айнала орман, көлдері бар, Еділге жақынырақ болған.

Хан сарайы 1828 жылы салынып, осы жылы Жәңгір хан жаңа үйге біржола көшкен. Осыдан кейін арада 14 жыл өткенде, яғни 1842 жылы ханның өзіне қараған құрылыстардан басқа ағаштан салынған 59 үй бой көтерген. Олардың 5-і сұлтандардікі, 14-і ауқатты қазақтардікі, қалған 40 үй орыс, татар саудагерлерінің үйлері болған. Олардан басқа қарапайым қазақтардың шикі саманнан салған 32 үйі болыпты. 1838 жылы Жәңгір Торғын өзенінің жағасынан жазда тұратын 10 үй салдырған. Айналасына көлемді жерге жеміс ағаштарын отырғызған. Хан дүние салардан бір жыл

бұрын Орда жерін түгелдей аралап шығып, көлдер мен өзен жағалауларында қазақ шаруаларының қыстап шығатын мыңдаған үйлер салғанын, хандық халқының бұрынғыдай жаппай көшпенді емес, отырықшылыққа көше бастағанын көріп зор қанағаттанарлық сезіммен оралған. Шынында да бұл қуанарлық жағдай еді. Сонда оның көргендері қамыс-Самара көлінің төңірегінде 100-ден астам, Теректіде - 30, Мешітте - 44, Дүйсекеде-35, Өзен бойында-25, т.б. жерлердегі шағын елді мекендер болатын. Бұл Жәңгір бастаған игілікті іс ол қайтыс болғаннан кейін де жалғасын тапты. 1850 жылдардың аяғында Ордадағы барлық қазақтардың үштен екісі шаруашылық құрылыстарымен салынған үйлерде тұратын болған [4.47-б.].

Жәңгірдің ел басқарудағы жүйесі мен тетіктерін патша үкіметі қолдаған. Осыған орай Жәңгір хан Бөкей Ордасын іште де сыртта да ешкімнің пікірімен санаспай өзінше басқарды, ешқандай бақылаусыз елдің толық қожасы болды деушілер де бар. Бұл оның өз ойларын жүзеге асырудағы кедергілерді жеңіп шығудағы табандылығы мен қайсарлығына баға беру болар, ал патшалық Ресей сияқты алпауыт отаршыл елдің құрамында тұрып мұндай бақылаудан тыс қалуы мүмкін емес. Бірақ, Жәңгірдің ішкі жағдайда өзі ұстанған бағыттан таймай, ешкімнің пікірімен санаспай билегенін жоққа шығаруға болмас. Тіпті Орданың ішкі істеріне байланысты шешім қабылдауда патша әкімшілігі мен шенеуіктерін оның тарапынан тыңдамаған сәттер болған.

Сонымен, Жәңгір ханның билікті ешкіммен бөліспей түгел өз қолына алуы, ел басқару ісінде батыл реформалар жасауы, Орданың экономикалық және әлеуметтік жағдайының ілгері басуына, Ресейдің отаршылдық саясатына ашық қарсы шықпай аңдысып, Бөкей ордасының хандық басқару жүйесін өзі о дүниелік болғанша сақтап қалуына оңды әсерін тигізді деп айту тарихи әділеттілік болар еді.

Жәңгірдің билік құрған кезінде де қай жағынан болса да әлсіреп тек сүлдесі қалған рулық қатынастарды біржола жою мақсатында, патша үкіметі Орданы 1855 жылы 2 округке, 1862 жылы 5 қисымға бөліп, оларды руға еш қатынасы жоқ Уақытша Кеңестің төрағасы тағайындаған әкімдер басқарған. Осылайша елді басқару жүйесі қайта құрылып, Бөкей ордасы хандық кезіндегі белгілі дәрежедегі дербестігінен айрылып патшалық Ресейдің құрамды бөлігіне айналды.

Жәңгір хан қайтыс болғаннан кейін саяси және басқада ойларды іске асыру үшін, патша үкіметі Ордада хандық билікті жойып, оның орнына 1846 жылы қаңтарда «Ішкі Қырғыз ордасын басқаратын Уақытша Кеңес» деп аталатын ерекше мекеме құрды. Оның құрылымдық аппараты төмендегідей: 1. Төрағаның кеңсесі; 2. Татар кеңсесі; 3. Басқарушы бөлім; 4.1-бөлім; 5.2 – бөлім; 6. сот бөлімі; 7. Қылмыстық бөлім; 8. Тергеу жүргізетін бөлім [5.1-п.]. Уақытша кеңестің құрылымынан байқап отырғанымыздай бұл мекеме негізінен Ордадағы құқықтық жағдайды бақылауға алған.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты (бұдан әрі – ҚР ОММ), 4-қор, 1-тізбе, 1174-іс.
2. ҚР ОММ, 78-қор, 2-тізбе, 14-іс, 19-іс.
3. Олкотт М.Б. Әбілқайыр хан. //Аруана, 1994, № 3, -125 б.
4. Сүйінов С. Бөкей Ордасы. –Алматы: Өлке, 2000.- 184 б.
5. ҚР ОММ, 78-қор, 1-тізбе, алғысөз.

МРНТИ 902.22

Подушкин А.Н.¹

¹*Южно-Казахстанский государственный педагогический институт,
г.Шымкент, Казахстан*

РАСКОПКИ КАТАКОМБЫ 1 ВОСТОЧНОЙ ГРУППЫ НАСЫПЕЙ МОГИЛЬНИКА КУЛЬТОБЕ

Статья посвящена результатам археологического исследования погребальных памятников арысской культуры Южного Казахстана в 2013 году. Характеризуются археологический комплекс кургана 1 восточной группы могильника Культобе. Анализ артефактов позволяет датировать материал началом II века - III веком н. э., а в этническом плане связать его с кругом сармато-суннских племен, входивших в тот период в состав государства Кангюй.

Ключевые слова: археологические памятники, погребальные памятники, арысская культура, могильник Культобе, сармато-суннские племена, государство Кангюй.

Мақала 2013 жылы Оңтүстік Қазақстандағы арыс мәдениетінің жерлеуге арналған ескерткіштеріне жүргізілген археологиялық зерттеу нәтижелерін баяндауға арналған. Құлтөбе зиратының 1 шығыс тобының археологиялық қорғаны кешеніне сипаттама беріледі. Артефактарға талдау жүргізу бұл материал датасын II ғ.б.- б.э.д. III ғасырлармен белгілеуге негіз береді. Этникалық тұрғыдан оны Кангюй мемлекеті құрамына кірген сармат-сунну тайпалары шеңберімен байланыстыруға болады.

Кілт сөздер: археологиялық ескерткіштер, жерлеуге арналған ескерткіштер, арыс мәдениеті, Құлтөбе зираты, сармат-сунну тайпалары, Кангюй мемлекеті.

The article is devoted to the results of archaeological research of funerary monuments of Arys culture of southern Kazakhstan in 2013. Characterized by the archaeological complex of Kurgan 1 of the Eastern group of Kultobe burial ground. Analysis of artifacts allows us to date the material by the beginning of the II century III century BC, and in ethnic terms to associate it with the terms Sarmatian-Sandusky tribes that were at that time in the state of kangju.

Key words: archaeological monuments, funerary monuments, Arys culture, Kultobe burial ground, the Sarmatian-cannuccia tribes, the state of kangju.

В рамках научно-исследовательской программы «Памятники письменности и археологии государства Кангюй (Канцзюй) II в. до н. э. - IV в. н. э.» продолжились археологические исследования могильника Культобе.

Могильник Культобе находится на гребневидных лессовых останцах правой надпойменной террасы реки Арысь, в 2,5 км к северу от городища Культобе. Он представляет собой вариант могильника, сочетающего в себе расположение цепочкой и бессистемного расположения насыпей, включает в себя от пятидесяти до ста курганов, при этом выделяются локальные группы курганов, концентрирующихся в одном месте (южная, центральная и восточная). Планировка насыпей каплевидная, со смещенной от центра максимальной точкой по высоте; наиболее крутой склон северный, реже – восточный; насыпи однородные по составу (сложены из лёсса). Средние размеры курганов от 10-30 и более метров в основании при высоте от 1,5 до 2,5 м. Раскопкам подверглась восточная группа могильника, включающая около 12 курганов; некоторые насыпи носят следы ограбления в древности.

Курган 1 размерами в основании 12 на 15 м, высотой 0,8 м, округлый, вытянут по длинной оси в почти правильном направлении юг-север; наиболее крутой склон северный. В южном секторе, ближе к кромке насыпи, на глубине от 2,8 до 3,2 м вскрыта трехчастная катакомба «Г»-образного типа (где дромос перпендикулярно примыкает к подземной сводчатой погребальной камере). Она включает траншейный бесступенчатый дромос-коридор с пандусным наклонным спуском в сторону камеры в виде грунтовой ямы прямоугольной формы, арковидный в разрезе короткий лаз и овально-трапециевидную в плане погребальную камеру со сглаженными углами и прямым сводом.

Место соединения лаза с камерой заложено горизонтальной (и вертикальной) кладкой на глиняном растворе из квадратного (прямоугольного) массивного кирпича-сырца средними размерами 42x40x12 см (50x24x11 см), причем кладка присутствует не только в створе лаза, но и выходит в дромос. Кроме всего, большая часть дромоса (на три четверти по длине) выходит за пределы насыпи, то есть не перекрывается последней. Отметим следующие конструктивные и обрядовые новации: уровень пола камеры и лаза не совпадают (фиксируется высокая ступенька); наличие «Г»-образной суфы, которая расположилась вдоль восточной и северной стенок погребальной камеры; присутствие под костяком 1 остатков деревянного прямоугольной формы гроба-катафалка.

При вскрытии камеры было открыто коллективное погребение: костяк 1, принадлежащий мужчине средних лет, располагался на длинной части суфы, а костяк 2 женщины находился непосредственно на полу погребальной камеры, на более нижнем уровне. Кроме всего, в непосредственной близости от ступеньки, вблизи тазовых костей женского костяка найдены останки костей, судя по всему, принадлежавших младенцу (табл. 1). Обряд погребения: труположение в вытянутом состоянии на спине изголовьем на восток. В числе обрядовых действий отметим факт обертывания тел покойных тонко переплетенной тканью хорошего качества.

Погребальный инвентарь включает следующие артефакты:

- кувшин столовый грушевидной формы с вертикальной ручкой. Сосуд сделан на гончарном круге из качественного теста, хорошо обожжен, декорирован рельефно-выпуклым «рубчиком», концентрически опоясывающем горловину, станковым рифлением, а также – ангобом желто-коричневого цвета. На плечике сосуда отмечен прочерченный по сырой глине «Т»-образный знак-тамга (рис. 1: 1б; 2);

- фляга столовая классической формы с плоским боком выполнена из качественного, хорошо обожженного теста на круге. В числе декора отмечены: концентрическая прочерченная по сырой глине линия, подчеркивающая и выделяющая зону конуса (в этой зоне зафиксированы два пояса орнамента «змейка», а еще одна «змейка» отмечена на тулове сосуда). Поверхность сосуда покрыта светлым белесым ангобом, имеются также ангобные потёки более тёмных тонов, начинающиеся от конуса фляги. У донца сосуда также зафиксирован прочерченный по сырой глине «Т»-образный знак-тамга (нишан), часть которого слегка размыта механическим сколом поверхности сосуда (рис. 1: 1а; 3);

- курильница ритуальная в виде сосуда на высокой ножке с двумя полусферическими чашами малого и большего диаметров и двумя вертикальными двойными ручками, крепящимися к ножке; при этом нижняя чаша выполняет функции врезного поддона, но в качестве такового может выступать и верхняя чаша. Сосуд сделан из грубого теста вручную, обожжен посредственно, декор отсутствует. Курильница использовалась по назначению, так как на дне

обоих полусферических чаш отмечены следы закопчения. Кроме всего, по всей длине ручек «сверху-вниз» имеются глубоко прочерченные широкие линии, которые формируют посредине невысокий валик (рис. 1: 1в);

- округлое изделие из камня-песчаника, близкое по функциональности к навершию клинкового оружия. Представляет собой правильный цилиндр с отверстием посредине (рис. 2: 6);

- две золотые серьги в форме «двойной лунницы» с дужками; каждая серьга имеет по 15 каменных инкрустаций-вставок (всего 30). Изделия сделаны в стиле, близком полихромному, имеют объемную основу в виде смолы, на которую плакировано золото, а в высокие углубления-гнезда с тонким ободком инкрустированы драгоценные камни красного цвета (гранаты, сердолик, возможно - рубины). Форма каменных вставок – округлая и «каплевидная», при этом лицевая поверхность серег имеет камни лучшего качества (прозрачность, отсутствие трещин, сколов), нежели обратная. Места соединения дужек оформлены в виде цилиндриков с кольцевыми горизонтальными насечками, дужки к серьгам крепились бронзовыми штырьками.

Местонахождение камней следующее: по пять на лицевой (оборотной) поверхностях, и по пять – на нижнем стыке соединения этих поверхностей (рис. 2: 2-3);

- наборное ожерелье из овально круглых прозрачных хрустальных, обоймочковых стеклянных и сложно конструктивных бус общим количеством более 130 (рис. 2: 1). В частности, зафиксированы: 2 большие хрустальные; 4 пастовых и 3 из египетского фаянса серо-голубого цвета; 1 коричневая боченко-образная янтарная, 1 овально-квадратная темно-коричневая плоская с подглазурным нанесением золота; 25 двухсекционных, 12 трехсекционных, 7 четырехсекционных обоймочковых; по 1 пятисекционной и семисекционной обоймочковой. Все обоймочковые и одиночные бусы – с подглазурным нанесением золота (рис. 2: 7).

- перстень железный круглый с печаткой из бронзовой вставки и янтарного «глазка» (рис. 2: 5), а также кольцо железное круглое. Изделие с лицевой и оборотной сторон носит следы тонко переплетенной ткани качественной выделки и кожи (рис. 2: 4).

- декоративный артефакт из золотой фольги в виде миниатюрной шатровой четырехскатной крыши (рис. 2: 8).

Найдены также образцы древнего дерева из погребального настила костяка 1, рыбная кость как элемент «заупокойной» пищи и мелкие фрагменты слюды.

Местонахождение погребального инвентаря следующее: кувшин в вертикальном положении располагался на суфе в районе изголовья женского костяка; фляга также в вертикальном положении (на округлом боку, горловиной вверх) зафиксирована в ногах мужского костяка; курильница в вертикальном положении большой чашей вверх и каменное круглое изделие находились в изголовье костяка 1 (табл. 1: 1-4); золотая пластина найдена в районе грудной клетки костяка 1 (табл. 1: 5); серьги золотые с инкрустацией камнями найдены у черепной коробки костяка 2, по обе стороны черепа (табл. 1: 6); ожерелье наборное из бус обнаружено в районе грудной клетки женского костяка 2 (табл. 1: 7); железное кольцо и перстень с печаткой с янтарной вставкой зафиксированы на фалангах пальцев правой руки костяка 2 (табл. 1: 8-9). Слюда и кости рыбы находились у ступеньки, вблизи тазовых костей женского костяка 2, а остатки дерева обнаружены справа, слева и под костяком 1 (табл. 1: 10).

Отметим, что при раскопках катакомбы 1 восточной группы курганов могильника Культобе был получен достаточно редкий и информативно насыщенный комплекс артефактов (керамика, золотые изделия, знаки-тамги, украшения) - кроме всего, часть предметов могут выступить в качестве хроно-индикаторов.

Наиболее значимы в этом плане двойной лунницы - «дутые» золотые серьги с инкрустацией красными камнями в виде выпуклых полусфер-кабошонов округлой и каплевидной формы. По технике изготовления и культурному наполнению они приближены к ряду типологически единообразных подвесных украшений, выполненных в так называемом полихромном стиле в ювелирном искусстве номадов Евразии первой половины I тыс. н. э., и имеют не прямые аналогии в кругу сарматских (гунно-сарматских) памятников (Засецкая 1975, с. 5-8; Засецкая 1994, с. 65, рис. 11: 1-4).

По предложенной И.П. Засецкой классификации полихромных изделий Северного Причерноморья в гуннскую эпоху, культобинские серьги ближе всего стоят к первой группе («...предметы с цветными вставками в напаянных гнездах»; Засецкая 1975, с. 10-11).

Так, похожие по форме, конструктивному решению и декору (вставки-инкрустации из красного камня в вырезанных углублениях-гнездах, обрамленных в тонкие ободки, фиксирующие камни от выпадения) золотые серьги обнаружены в памятниках позднесарматской культуры: Лебедевском могильнике (Лебедевка VI - курганы 39 и 49; Любчанский 2009, с. 14; рис. 3: 1, 2; Лебедевка, курган 2; Мошкова 2009, с. 102; рис. 2: 2 – только верхняя серьга), который исследователи склонны датировать серединой III в. н. э. (хроноиндикатор – «...провинциальная шарнирная фибула с эмалью и рудиментами завитков на концах» римского типа второй половина II - начало III в. н. э. Мошкова 2009, с. 110-112); могильнике у с. Котово первых веков н. э. (Скрипкин 1984, с. 40, рис. 14: 58-59): в могильниках Южного Приуралья (Малашев, Яблонский 2008, с. 334-335; рис. 211: 9).

По форме (лунница) золотые серьги из культобинской катакомбы напоминают несколько подобных подвесных украшений из могильников Средней Азии и Казахстана: некрополь городища Кок-Мардан (III-V в.в. н. э.; Акишев 1983, с. 31, рис. на с. 206; Нурмуханбетов 2001, с. 47, 73; рис. 4: 12); золотые серьги из могильников джетыясарской культуры II-IV в. в. н. э. (третий этап; Левина 1996, с. 10; с. 223, рис. 143: 2-7). При этом декоративное убранство подвесных украшений из приведенных выше памятников, несмотря на типологическую близость изделий, разительно отличается: в последнем случае доминирует зернь в различных вариантах проявления (гроздь шариков, геометрические фигуры из зерни – треугольники, ромбы, перегородчатые инкрустации, филигранные и штампованные пояски) и иные технологические приемы, не зафиксированные на культобинских серьгах.

В таком контексте можно предположить, что культобинские серьги стоят в начале типологического ряда таких украшений, как «дутые» (объемные) серьги-лунницы с декором только из инкрустации камнем в вырезанных (напаянных) гнездах, и в хронологическом контексте они, скорее всего, самые ранние из подобных изделий.

В качестве косвенного хронологического фактора отметим керамику и курильницу уникальной формы универсального назначения (две чаши, две двойные ручки), аналогов которой на большом пространстве Евразии для периода первых веков до – первых веков н. э. пока нет. Между тем курильницы – достаточно частое явление в погребальной обрядности сарматского мира (Смирнов 1973, с. 46-59).

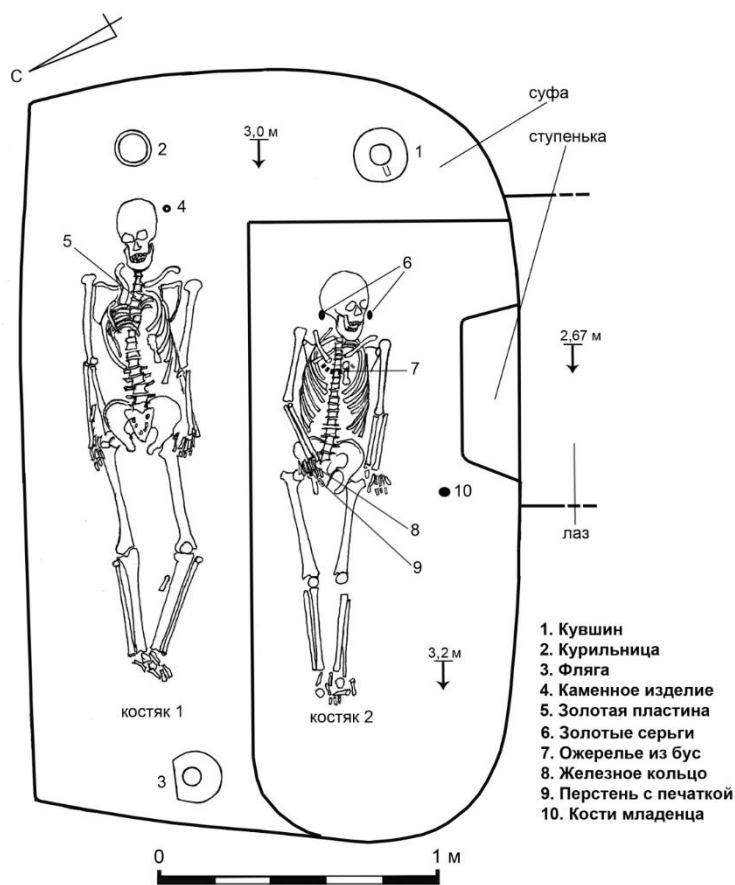
Очень интересен «Т»-образный знак-тамга, одновременно отмеченный на двух сосудах (кувшин, фляга): прямая аналогия этому знаку-тамге имеется в материалах сарматского могильника Мечетсай. Здесь в кургане № 3, в погребении 3 первых веков до н. э. была обнаружена фляга с прочерченным по сырой глине у донца Э-образным знаком (Смирнов 1975, с. 95, рис.30: 4). Подобный Т-образный знак отмечен также на одной из центральных декоративных пластин

наборного пояса, обнаруженных в кургане 21 могильника Жаман-Тогай (Максимова 1968, с. 185-186; рис. 5, б). Такие знаки-тамги зафиксированы на стенках сарматского святилища-храма Байте 3 на Устюрте (Самашев и др. 2007, с. 204; 206 – верхний рисунок; здесь же: торцовая стена нижнего рисунка).

Заслуживает также внимания артефакт из золота в виде четырехскатной крыши: аналогичная конструкция решения свода погребальной камеры известна в двухкамерной катакомбе арысской культуры Южного Казахстана первых веков н. э. у с. Косагаш (Подушкин 2000, с. 83; здесь же см. рисунок).

Обобщая выше приведенные хроно-индикаторы, археологический комплекс катакомбы 1 восточной группы курганов могильника Культобе можно датировать в пределах I - III в. н.э. - а точнее, имея в виду более узкие и аргументированные даты, которые демонстрируют аналогии золотым серьгам, временные границы следует обозначить началом II века - III веком н.э. Хронологически это совпадает с концом среднесарматской и распространением позднесарматской культуры (Мошкова 1989, с. 177).

Этническая атрибуция изучаемых археологических комплексов уверенно связывается с сармато-суннским кругом племён, который отмечен в составе государства Кангюй (II в. до - IV в. н.э.). Кроме всего, артефакты сарматского облика широко встречаются в катакомбах арысской культуры (Подушкин 2012, с. 488-496).

Список использованных источников

1. Акишев К.А. Древнее золото Казахстана.- А.: «Онер», 1983. - 262 с.
2. Алексеева Е.М. Бусы и подвески // Античные государства Северного Причерноморья.- М.: Наука, 1984.-237-239 с.
3. Засецкая И.П. Золотые украшения гуннской эпохи (по материалам Особой кладовой Государственного Эрмитажа). – Л.: Аврора, 1975. - 80 с.
4. Засецкая И.П. Культура кочевников южно-русских степей в гуннскую эпоху (конец IV – V в.в.).- СПб, 1994. - 224 с.
5. Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья (I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э.). –М., 1996. - 396 с.

6. Любчанский И.Э. Материальная культура номадов Южного Зауралья во II – начале VI века н. э. // Вестник Челябинского государственного университета. № 41 (179). История. Вып. 38.- Челябинск, 2009. -С. 11-18.
7. Максимова А.Г. Могильник Жаман-Тогай // Древности Чардары.- А.: Наука Каз. ССР, 1968. -С. 174-193.
8. Мошкова М.Г. Среднесарматская культура // Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.- М., 1989.- С. 177-191.
9. Мошкова М.Г. Женское погребение в кургане 2 из Лебедевского могильного комплекса (раскопки Г. И. Багрикова) // Готы, гунны и сарматы между Волгой и Дунаем. -СПб, 2009.- С. 99-113.
10. Малашев В.Ю., Яблонский Л.Т. Степное население Южного Приуралья в позднесарматское время (по материалам могильника Покровка 10). «Восточная литература» РАН.- М., 2008. - 365 с.
11. Нурмуханбетов Б.Н. Некрополь городища Кок-Мардан // Вопросы археологии Казахстана. Вып. 3. -Алматы, 2011.- С. 42-73.
12. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н. э.- VI в. н. э. Туркестан, 2000. - 201 с.
13. Подушкин А.Н. Сарматы в Южном Казахстане//Древние культуры Евразии. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию А.Н. Бернштама. РАН.- СПб., 2010. -С. 207-217.
15. Подушкин А.Н. Катакомбы арысской культуры Южного Казахстана: коллективные погребения могильников Культобе и Кылышжар (II в. до - III в. н. э.)/Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. Материалы международной научной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения М.П. Грязнова.- Санкт-Петербург, 2012. -С. 488 – 496.
16. Самашев З., Кушербаев К., Аманшаев Е., Астафьев А. Сокровища Устюрта и Манкыстау.- Алматы, 2007. - 399 с.
17. Скрипкин А.С. Нижнее Поволжье в первые века нашей эры. Издательство Саратовского университета.- Саратов, 1984. - 150 с.
18. Смирнов К.Ф. Курильницы и туалетные сосудики азиатской Сарматии // Кавказ и Восточная Европа в древности. -М., 1973. -С. 46-59.
19. Смирнов К.Ф. Сарматы на Илеке. –М.:Наука, 1975. - 175 с.

МРНТИ 35.073.532.2

Стасевич И.В.¹

¹*Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН,
г. Санкт-Петербург, РФ*

**Коллекция Лайыкжана Беркимбаева и Хасана Иманбаева
в собрании Петербургской Кунсткамеры**

Статья посвящена истории формирования музейного собрания Петербургской Кунсткамеры по казахской культуре. Автор акцентирует внимание на изучении истории поступления, описании и научной значимости предметов, поступивших в МАЭ РАН в 1899 году от сына известного казахского общественного деятеля Дербисалы Беркимбаева, Лайыкжана Беркимбаева и его

земляка Хасана Иманбаева. Изучение истории формирования музейных фондов позволяет составить представление о том, как образ жителя казахских степей представлялся европейцам в середине XIX – начале XX вв. И в этом контексте важным является участие самих казахов, представителей местной властной элиты, администрации, интеллигенции в формировании коллекций Петровской Кунсткамеры по казахской культуре. Предметы, переданные в МАЭ РАН собирателями-казахами, являются уникальными образцами народного прикладного искусства казахов, среди них – головной убор невесты *сәукеле*, пояс *кісе*, богато декорированная попона на лошадь невесты, ювелирные украшения, элементы традиционного костюма и многое другое.

Ключевые слова: музей, фонды, Петербургская Кунсткамера, казахи, казахская традиционная культура, казахские ювелирные изделия.

Мақала Петербор Кунсткамерасы мұражай жинағының тарихының қалыптасуына арналған. Автор РҒА АЭМ қорына түскен, белгілі қоғам қайраткері Дербісәлі Беркімбаевтың ұлы Лайықжан Беркімбаев және оның жерлесі Хасан Ешмұхамбетұлы Иманбаевтың тарапынан тапсырылған заттардың сипатына және ғылыми маңызына баса назар аударады. Мұражай қорының қалыптасу тарихын зерттеу еуропалықтарға XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басындағы қазақ даласы тұрғындарының өмір салтымен танысуға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда қазақ мәдениеті бойынша Петербор Кунсткамерасына коллекция жинауда қазақтардың өздерінің: жергілікті билік элитасының, әкімшіліктің, интеллигенцияның ат салысуы маңызды. РҒА АЭМ берілген қазақтардың қолданбалы өнер туындылары өте ерекше, ішінде қалыңдықтың бас киімі – сәукеле, белбеу – кісе, декорлық ат жабуы, зергерлік әшекейлер, ұлттық киімдер элементтері бар.

Кілт сөздер: мұражай, қорлар, Петербор Кунсткамерасы, қазақтар, қазақ ұлттық мәдениеті, қазақтың зергерлік бұйымдары.

The article is devoted to the history of the formation of Kazakh culture's collections in the Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) of the Russian Academy of Sciences (St. Petersburg). The author focuses on the study of the history, description and scientific significance of the subjects admitted to the Kunstkamera (MAE RAN) in 1899 from the son of the famous Kazakh public figure Derbisaly Berkimbaev, Laiikjan Berkimbaev and his countryman Hasan Eshmuhambetovich Imanbaev. The study of the history of the formation of Museum's collections gives an idea how image of the inhabitants of the Kazakh steppes were presented to Europeans in the middle of the XIX – early XX centuries. In this context the participation of Kazakhs, representatives of the local power elite, the administration, intellectuals in the formation of collections of Kazakh culture in Kunstkamera museum is important. The artefacts given to the Kunstkamera by gatherers-Kazakhs, are unique samples of folk-applied art of the Kazakhs, among them the female wedding headdresses – *saukele* (*сәукеле*), belt *kise* (*kise*), richly decorated blanket on the horse of a bride, jewellery, traditional elements of folk dress and many others.

Key words: museum, funds, the St. Petersburg Kunstkamera, kazakhs, kazakh traditional culture, kazakh jewelry.

Одним из крупнейших и старейших в мире этнографических собраний, в котором представлены предметы культур многих народов живущих и живших в прошлом на нашей Земле, является Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. Музей стал наследником первого российского государственного публичного музея, знаменитой Петровской Кунсткамеры, основанной по указу Петра I в 1714 году.

История формирования собрания Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН по традиционной культуре казахов насчитывает уже более двух веков. Первые сведения о казахских вещах в собрании Петербургской Кунсткамеры (в последствие МАЭ РАН) содержатся в путеводителе-каталоге по Музею 1800 г. К сожалению, в архивных материалах и публикациях не сохранилось сведений о том, какие предметы казахского быта были представлены в экспозициях Кунсткамеры.

В настоящее время в фондах МАЭ РАН хранится около одной тысячи предметов по казахской культуре. Среди них вещи, характерные для скотоводческого образа жизни, средства передвижения, оружие, украшения, предметы и аксессуары традиционного костюма, уникальные образцы домашних ремесел и промыслов, юрты и их модели, предметы внутреннего интерьера, музыкальные инструменты.

Несомненный интерес представляют документы, предметные описи, архивные материалы, сопровождающие музейные собрания. Их тщательное изучение позволяет исследователям восставить историю поступления предметных и иллюстративных коллекций в первый государственный музей России. И тогда история обретает жизнь, ведь за каждым предметом, вошедшим в музейное собрание, стоит тот или иной человек, со своей судьбой, со своими целями и представлениями о собирательской работе. Процесс фондообразования неразрывно связан с развитием науки и общих концепций развития человеческого общества, формирующих основные принципы музейной работы.

Изучение истории формирования музейного собрания позволяет составить представление о том, как образ жителя казахских степей представлялся европейцам в середине XIX – начале XX вв. И в этом контексте важным является участие самих казахов, представителей местной властной элиты, администрации, интеллигенции в формировании коллекций Петровской Кунсткамеры по казахской культуре. Образ «казаха» в европейском музее формировался не без их помощи. Интересна специфика подборки экспонатов, переданных собирателями-казахами в фонды МАЭ, она дает нам представление о том, какие вещи, уже с точки зрения самих носителей традиции, должны были представлять культуру казахов-кочевников в столичном музее, а, следовательно, рассматривались как наиболее репрезентативные в контексте казахской культуры.

Одна из ранних и наиболее интересных коллекций по казахской культуре поступила в МАЭ в 1899 году (МАЭ № 439). Инициатором отправки в Кунсткамеру коллекции предметов стал сын известного казахского общественного деятеля Дербисалы Беркимбаева, Лайыкжан, который продолжил дело своего отца в сфере меценатства.

Архивные материалы сохранили для нас историю поступления собрания в Музей. Во время посещения столицы житель Тургайской волости Актыбинского уезда Лайыкжан Дербисалиевич Беркимбаев посетил Кунсткамеру и удивился скудости казахских коллекций. Он пообещал руководству МАЭ пополнить за свой счет музейное собрание и прислать в дар недостающие предметы. В 1898 году через старшего советника областного Тургайского управления И. Крафта и врача И.А. Белиловского в Музей поступило интереснейшее собрание от Л. Д. Беркимбаева и его земляка Хасана Ешмухамбетовича Иманбаева (Прищепова, 2000, с. 37). Собрание включало уникальные вещи (свадебной головной убор невесты, элементы праздничного костюма, головной убор *калтак*, модель юрты, попону на лошадь невесты, серебряные украшения и другие предметы) из Тургайской волости Актыбинского уезда и из Сарайской волости Кустанайского уезда (из аула № 4). Большинство предметов из этой ценной коллекции были сразу же выставлены на

экспозиции. Музей ходатайствовал о награждении Л.Д. Беркимбаева серебряной медалью на шею «За усердие» на Станиславской ленте, а Х.Е. Иманбаеву выразил письменную благодарность. На сегодняшний день коллекция включает 88 предметов. Значимым моментом оказалось то, что вещи для столичного музея были отобраны самими носителями традиции – казахами, а, следовательно, подборка, переданных в дар Музею предметов традиционной казахской культуры, была сделана не случайная, в коллекцию были включены одни из лучших образцов народного прикладного искусства казахов. Так свадебный женский головной убор – *сәукеле* (МАЭ № 439-21, рис.1) – первый из аналогичных головных уборов, поступивших в Кунсткамеру – представляет собой уникальный музейный экспонат. Он неоднократно экспонировался на выставках, а в 2001 году в рамках общемузейного выставочного проекта МАЭ был представлен на выставке «Мир одного предмета» (Стасевич, 2006, с. 122; Stasevich, 2016, р. 2036). Это *сәукеле* представляет собой прекрасный пример работы западноказахстанских мастеров, их стиль характеризуется широким использованием в отделке галунной ленты, золотого шитья, металлических украшений больших размеров, часто антропоморфного вида с сердоликовыми вставками. Форма *сәукеле*, относящихся к этому типу достаточно архаична, они имеют навершия в виде уплощенной тканевой короны (Попова, 2002, с. 136-140).

Другой предмет из этой коллекции не менее интересен – это старинный мужской пояс (*kice*), богато декорированный вставками сердолика, серебром и золотой фольгой (МАЭ № 439-15, рис. 2). По данным описи, этот пояс принадлежал в прошлом одному из потомков знаменитого хана Аблая: «такой пояс носили еще в середине XIX в. и одевали обычно богатые люди и батыры поверх халата. По данным собирателя, этот пояс принадлежал брату Кенесары-хана» [МАЭ РАН, опись, № 439-15]. Есть на поясе и имя владельца – Кадырбай, оно выполнено арабским шрифтом, в технике гравировки на одной из концевых накладок пояса. Учитывая сложную социальную и родовую структуру казахского общества, вполне вероятно, что речь идет об одном из потомков хана по второстепенной родственной линии, кроме того само понятие «брат» могло иметь больше социальную окраску, нежели указывать на прямые кровнородственные связи. Не будем забывать, что имя «Кадырбай» это имя одного из владельцев пояса, возможно первого владельца, заказавшего пояс у мастера. Кому принадлежал пояс на момент его приобретения собирателем, к сожалению, мы точно не знаем. Судя по имеющейся дате, пояс функционировал в культуре достаточно долгое время и мог передаваться из поколения в поколение в качестве семейной реликвии. В любом случае этот предмет нуждается в серьезном и кропотливом исследовании, в том числе генеалогического характера.

Это подтверждается и дополнительной информацией, которая была получена во время реставрации пояса в 2015 году. При снятии центральной бляхи с сумки пояса, между двумя металлическими пластинами был обнаружен фрагмент бумаги с надписями. Записка выполнена на бумаге русского производства черными чернилами, ее размер 9 x 9 см. Текст состоит из 7 строк. К сожалению, ее сохранность не позволяет прочитать текст, можно только предположить, что это своего рода талисман, текст-оберег, возможно слова молитвы, который был спрятан под центральной бляхой сумки пояса. С той же целью помещались тексты молитв и в казахских *тумарах*. Подобные тексты объединяет общность функции, семантика и круг ситуаций, при которых они применялись. Текстовой форме оберега в казахской культуре предавалось особое значение. Такие тексты не всегда можно было прочесть, все зависело от знания пишущего арабского алфавита, однако, это не умаляло сакральной силы текста.

Не до конца ясна и дата, обозначенная на концевой пластине ножен, крепящихся к поясу. Надпись сделана арабским шрифтом, в ней указан год изготовления пояса (1869, другой вариант чтения: 1169 г. х. = 1755/1756 г.), время, потраченное на его изготовление (23 дня), и его цена (300 руб.). Известно нам и имя мастера Кинshineбай.

На примере этого замечательного предмета, мы видим насколько информативным может быть музейный экспонат. Информацию о роли и месте предмета в культуре дополняют сведения об истории его создания и функционирования в культурном пространстве, материалы о поступлении и музейной «жизни» предмета в течение нескольких веков. Мы восстанавливаем не просто историю предмета, но и дополняем саму историю казахского народа новыми штрихами и сюжетными линиями.

В эту же коллекцию вошли и другие экспонаты. На первый взгляд, на фоне описанных выше, они не кажутся такими уж значимыми. Но это серьезное заблуждение. На сегодняшний день, эти предметы являются уникальными образцами традиционной культуры казахов. Каждый предмет ценен для нас, оставаясь материальным свидетельством высочайшего умения казахских мастеров.

Кроме головного убора невесты, коллекция содержит и другие элементы свадебного наряда. Например, декорированные шагреновой кожей и узорной вышивкой сапоги невесты (*etik*), (МАЭ № 439-20/1,2). Такие сапоги носили женщины из богатых семей.

Нельзя обойти вниманием свадебную попону на лошадь невесты (МАЭ № 439-12, рис.3). Такие богато украшенные попоны использовались во время свадебной церемонии. Невесту перевозили в дом жениха верхом на нарядно убранной лошади, покрытой попоной, украшенной вышивкой, аппликациями, мехом выдры.

Из традиционного костюмного комплекса нужно отметить девичью шапочку *такия* (МАЭ № 439-23), ее поверхность украшена вышивкой, позументной лентой и подвесками. Некоторые украшения на головном уборе играли роль не только декоративных элементов, но и выступали в качестве оберегов от «дурного глаза», как, например, кисти из нитей коралловых бус и перьев филина на данном образце.

Другой предмет, белый войлочный колпак (*калтак*), (МАЭ № 439-16), украшенный золотошвейной вышивкой. Такие головные уборы носили представители социально значимых групп.

Серебряные украшения представлены подвесками к серьгам (МАЭ № 439-24/1,2), декорированными сканью и зернью и шарообразными пуговицами (*түйме*), (МАЭ № 439-26).

В эту же коллекцию вошли модели. Модель юрты повторяет конструкцию реального жилища, она имеет кроме деревянного каркаса, войлочные покрытия, матерчатую дверь, тканые полосы, узорную циновку.

Модель традиционной казахской колыбели *besik* включает полный набор спальных принадлежностей, тесьмы для крепления ребенка, горшочек и костяной желобок для стока мочи. Судя по данным сохранившейся оригинальной этикетки, эту модель подарил Музею старшина Сарайской волости Кустанайского уезда Йахья Тулемисов.

Привезти в Санкт-Петербург объемные вещи, такие как юрта, колыбель собирателям было весьма затруднительно. Поэтому их заменили моделями, созданными казахскими мастерами на основе реальных предметов.

Объем статьи не может вместить подробные описания всех предметов этой коллекции, среди них деревянная резная пороховница, кожаный сосуд, кожаные мужские штаны, веер и два экспоната, с моей точки зрения, совершенно замечательные – повязки на глаза для защиты от ветра, пыли и

солнца. Одна повязка сделана из войлока, другая из плетеного конского волоса. Ни в известных мне собраниях других музеев, ни в публикациях я таких предметов не встречала.

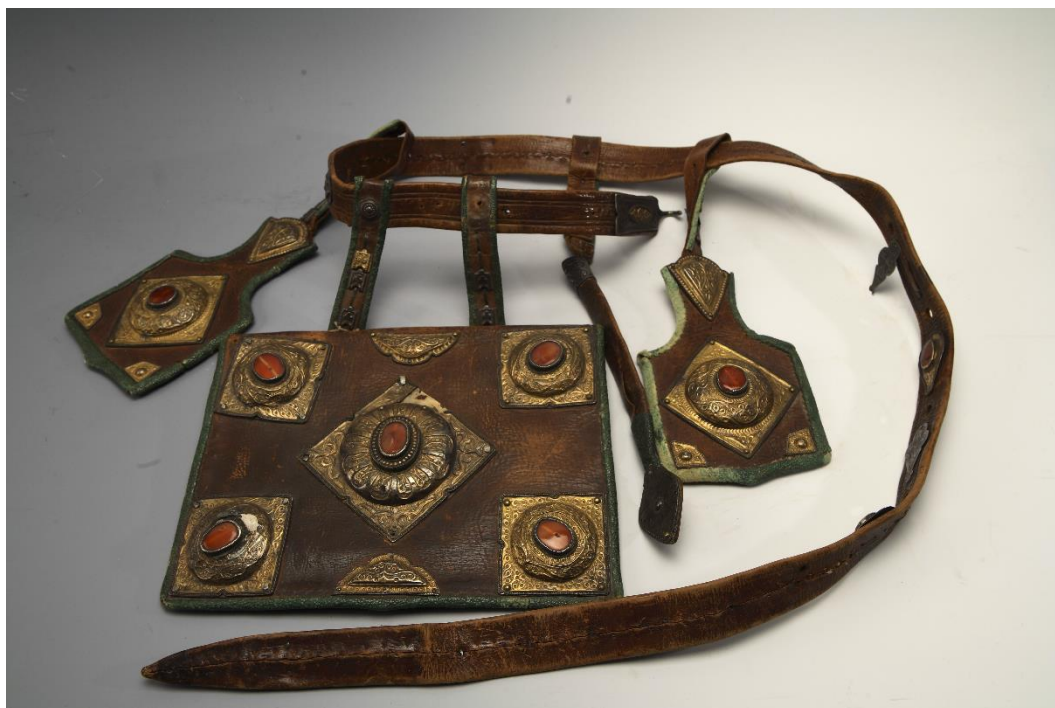
В последние годы наш Музей большое внимание уделяет созданию он-лайн каталогов собраний. На официальном сайте МАЭ РАН любой желающий может ознакомиться с каталогом казахских предметных коллекций Петровской Кунсткамеры, включая и коллекцию описанную выше.

В заключении еще раз отмечу, что формирование казахского собрания МАЭ РАН неразрывно связано с историей взаимоотношений России и Казахстана. Совместная деятельность казахстанских и российских исследователей по изучению традиционной и современной казахской культуры продолжается и важнейшей частью этого исследовательского процесса является научное аннотирование и каталогизация музейных фондов.

Список использованных источников

1. Попова Л.Ф. Казахские женские свадебные головные уборы саукеле: опыт локальной классификации (по материалам РЭМ) // Музей. Традиции. Этничность. XX-XXI вв., Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию Российского Этнографического музея, СПб., Кишинев, 2002. - С. 136-140
2. Прищепова В.А. Коллекции заговорили. История формирования коллекций МАЭ по Средней Азии и Казахстану.- СПб, 2000.
3. Стасевич И.В. Саукеле из Западного Казахстана в собрании МАЭ РАН // Материалы международной научной конференции «Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии». - Ақтөбе, 2006.- С. 122-129.
4. Stasevich I.V. Kazakh Women Wedding Headdress in the MAE RAS Collection // Manuscripta Orientalia. Vol. 22. No. 1. June 2016.- P. 20-36.

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ЭКОНОМИКА И ПРАВО
Economics and Law

FTAMP 338.486.1.02.

Кусаинов Х.Х.,¹ Иманбаева З.О.¹

¹*Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан*

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАҒА КӨШУДЕ БАСҚАРУ ЕСЕБІН
СӘЙКЕСТЕНДІРУ МӘСЕЛЕСІ

Өнім шығару немесе қызмет көрсету, тиісті ресурстық қамтамасыз етуді ұйғарады, оның шамасы, кәсіпорынның экономикалық даму деңгейіне айтарлықтай әсер етеді. Сондықтан әрбір кәсіпорын немесе өндірістік буын өнімдерін өндіру (жұмыстарды, қызметтерді) қаншаға шығатынын білуі тиіс. Бұл фактор, әсіресе нарықтық қатынастар жағдайында маңызды, өйткені өнімнің өндіріс шығындары деңгейі, кәсіпорын және оның экономикасының бәсекеге қабілеттілігіне әсер етеді. Кез келген кәсіпорында шаруашылық-өндірістік қызметі тұтынылған шикізат, материалдар, отын, энергия, жалақы төлеумен, әлеуметтік төлемдер және зейнетақы, қызметкерлерді сақтандыру, амортизацияны есептеу, сондай-ақ басқа да бірқатар қажетті шығындарға байланысты. Осы шығындар үнемі кәсіпорынның түсімі, өнімді (жұмыстарды, қызметтерді) сатудан өтеледі, сол арқылы өндірістік процестің үздіксіздігін қамтамасыз етеді.

Кәсіпорынның барлық шығындар сомасын есептеу үшін, оларды бірыңғай көрсеткішке әкеледі, ақшалай мәнде таныстырады. Осындай көрсеткіш, өзіндік құны болып табылады.

Кілт сөздер: басқару есебі, басқару жүйесі, интеграцияланған басқарушылық есеп, шығындар, өнімнің өзіндік құны, өндіріс шығыны.

Выпуск продукции или оказание услуг, предполагает соответствующее ресурсное обеспечение, величина которого оказывает существенное влияние на уровень развития экономики предприятия. Поэтому каждое предприятие или производственное звено должны знать, во что обходиться производство продукции (работ, услуг). Данный фактор особенно важен в условиях рыночных отношений, так как уровень затрат на производство продукции влияет на конкурентоспособность предприятия, его экономику. Хозяйственно-производственная деятельность на любом предприятии связана с потреблением сырья, материалов, топлива, энергии, с выплатой заработной платы, отчислением платежей на социальное и пенсионное страхование работников, начислением амортизации, а также с рядом других необходимых затрат. Посредством процесса обращения эти затраты постоянно возмещаются из выручки предприятия от реализации продукции (работ, услуг), что обеспечивает непрерывность производственного процесса. Для подсчета суммы всех расходов предприятия их приводят к единому показателю, представляя для этого в денежном выражении. Таким показателем и является себестоимость.

Ключевые слова: управленческий учет, система управления, интегрированный управленческий учет, себестоимость продукции, производственные затраты .

Producing of products or providing of services, the corresponding resource providing the size of that renders substantial influence on the level of development of economy of enterprise supposes. Every enterprise or

productive link must know therefore, in what to treat production of goods (works, services). This factor is especially important in the conditions of market relations, because the level of production inputs products influences on the competitiveness of enterprise, his economy. Economic and production activities in any enterprise associated with the consumption of raw materials, fuel, energy, payment of wages, deductions and payments to social pension insurance of employees, accrued depreciation, and a number of other necessary expenses. By means of process of appeal these expenses are constantly compensated from the profit yield of enterprise from realization of products (works, services), that provides continuity of productive process. For the count of sum of all charges of enterprise they over are brought to the single index, by submitting for this purpose monetary. By such index and there is a prime price.

Key words: management accounting, control system, the integrated management accounting, product cost, production expenses.

Басқару есебін қалыптастыру және дамыту мәселесі Қазақстандағы экономикалық субъектілерін басқару теориясы мен практикасында ең талқыға салынатындардың бірі болып табылады. Басқарушылық есеп жүйесін анықтауға қатысты пікір диапазоны өте кең. Басқарушылық есеп және сөздің тар мағынасында түсіндіру (жинау, соның ішінде бухгалтерлік есеп жүйесі ретінде, сондай-ақ, ақпаратты қорытындылау және тіркеу) мүмкін емес, яғни ұйымды басқару жүйесі ретінде, барлық басқару функцияларын қамтиды: жоспарлау, ұйымдастыру, тиісті есепке алу, бақылау, талдау және шешім қабылдау. «Басқарушылық есеп» байланысын, кейбір авторлар көңілді «есеп» сөзіне аударса, ал кейбіреулер «басқару» сөзін басты назарға алады[1].

Көптеген авторлардың көзқарасына қарай, басқару есебі жүйесі келесідей топтарға бөліп қарастырған (кесте 1)

1 Кесте - Ұйымды басқару жүйесінде басқарушылық есеп ролі және орны, мәніне авторлардың жүйеленген көзқарастары

Авторлардың көзқарас тұрғысынан топтасуы	Көзқарастар мазмұны
<i>Бухгалтерлік есеп тәсілі</i> (Кондраков Н.П. Иванова М.А. Вахрушина М. А)	Басқару есебі - бухгалтерлік есеп жүйесі, шағын, бір ұйым ұйымның қызметін бағыттаушы және бақылаушы, жоспарлау үшін пайдаланылатын, оның әкімшілік аппаратты ақпаратпен қамтамасыз етеді. Басқарушылық есеп - компанияның немесе фирманың ішкі ісі
<i>Ақпараттық тәсіл</i> (Чернов В.А., Керимов В. Э.)	Басқару есебі болжау, жоспарлау, бағалау және шығыстар мен кірістерді бюджеттеу, нормалау мен өндіріс шығындарын (қатынас) басқару және дамыту, кәсіпорынның дамуында шешімдер қабылдау үшін, интеграцияланған жүйесі.
<i>Процестік тәсіл</i> (Николаева С.А. Ивашкевич В.Б. Волкова О.Н)	Басқарушылық есеп - жоспарлау, тиісті басқару және шаруашылық қызметін бақылау үшін пайдаланылатын, оның әкімшілік аппараты ақпаратты қамтамасыз ететін кәсіпорынның ішінде процесс. Бұл процесс өз функцияларын орындау үшін қажетті ақпарат әкімшілік аппаратының сәйкестендіру, өлшеу, жинау, талдау, дайындау, түсіндіру, тарату мен қабылдауды қамтиды

<p><i>Кешенді көзқарас</i> (Пашиорьева Г.И. Савченко О.С.)</p>	<p>Басқару есебі - жан-жақты білім саласы. Бұл қолданбалы экономика ғылымдарының бірнешесін біріктіреді: жоспарлау, ұйымдастыру және өндірісті басқару, бағалау, есепке алу және басқару талдау және басқалар.</p>
<p><i>Жүйелі тәсіл</i> (Герчикова И.Н. Колесникова С.Н.)</p>	<p>Басқару есебі барлық қолданыстағы кәсіпорын бухгалтерлік есеп жүйесін қамтиды ішкі фирмалық басқару жүйесі болып табылады</p>

Біздің ойымызша, басқару есебінің сәйкестендіру мәселесі бойынша пікірдің өте кең ауқымды болуы мына себептер бойынша түсіндіріледі:

1. «Басқару есебі» сөздігі заңмен белгіленген жоқ.
2. Біздің елімізде, ғылыми білім мен тәжірибенің ерекше саласы ретінде басқару есебі енді құрылуда.
3. Отандық бухгалтерлік есеп жүйесінің ҚЕХС есеп жүйесіне көшуіне орай, басқару есебін функционалдық рөлін- әлі күнге дейін күрделі іздеу тәсілдерін іздестіру.
4. Одан әрі кешенді есепке алу жүйесі барабар инновациялық экономиканы дамыту үшін, алдымен, біздің ұлттық экономиканың институционалдық сипаттағы неғұрлым жан-жақты және терең сәйкестендіруді талап етеді, екіншіден, оның қазіргі заманғы даму гео-экономикалық жағдайларды шынайы бағалау.

Біздің ойымызша, бүгінгі нарық жағдайында басқару есебі ұйымның өндірістік шығындарын сақтай отырып, сондай-ақ бухгалтерлік есептің жергілікті түрлерінің саны ғана емес, оның ішінде интеграцияланған сипатын иеленуі тиіс және компанияның сыртқы ортасы туралы ақпарат бойынша негізгі бақталастары, нарықтық зерттеу деректері туралы конкурстық барлау деректерін қарастыруы керек.

Классикалық басқару бухгалтерлік операциялық шығындар болса, ішкі сипатын ескере отырып, өнеркәсіптік дәуірі барабар болды және, ішінара, постиндустриялық, инновациялық экономиканы қалыптастыру жеделдету, кем дегенде, екі ірі өзгерістер енгізуді талап етеді[2].

Біріншіден, моделін әзірлеу және іске асыру ішінара қолданыстағы ішкі жүйесі өндірістік құны бухгалтерлік есеп және толық ішкі жүйесі инновациялық, оның ішінде ішкі басқару бухгалтерлік есеп біріктірілген. Бұл соңғы шағын көрсетуі үшін арналған біріктірілген элементтерін кіру қажет: бар-жоғы, түбіртек және инновациялар кәдеге жарату; оның құнын қалыптастыру; инновациялық сатып алу және іске асыру.

Екіншіден, басқару есебінің толықтай интеграцияланған моделін салу және пайдалану. Ең алдымен, бәсекеге қабілетті орта (қолданыстағы және әлеуетті бәсекелестер) және маркетингтік орта (экономикалық қарым-қатынастардың контрагенттер - - жеткізушілерден клиенттерге) осы үлгі ішкі басқарушылық есеп ажырамас бөлігі бухгалтерлік модельдері компанияның жақын және алыс қоршаған ортаның жағдайы негізгі параметрлері көрсетуі толықтырылды.

Ұсынылған тәсіл толығымен интеграцияланған менеджмент бухгалтерлік есеп, инновациялық экономикаға көшу үшін жеткілікті шарттарын, содан кейін қазіргі уақытта басқару есеп инновациялық түсінген екі қадамын біріктіру болып табылады.

Қазіргі шаруашылық жағдайында басқарушылық есеп пәнін өндірістік қызмет ретінде қарастыру жеткіліксіз, оның түсінігінің ауқымы кең. Бұл жүйе қамтиды: негізгі өндіріс, қосалқы өндіріс, инновациялық қызмет аясы, әлеуметтік қызмет көрсету аясы. Сонымен қатар, басқарушылық есеп пәніне сыртқы орта агенттерінің фирмалармен: жабдықтаушылармен, сатып алушылармен, инвесторлармен, несиелік мекемелермен және т.б. өзара байланысы процесін енгізу керек [3].

Қорытындылай келе, интеграцияланған басқарушылық есеп инновациялық мәні бар, ішкі және сыртқы ортамен өзара байланыс орнатып, басқарушылық есепте жаңа бағыттарды ұсынады:

Біріншіден, басқару есеп өзіне өндірістік есепті және есептің басқа түрлерін кіргізеді (инновациялық қызмет, адами, жеке, ұйымдастыру және құрылымдық капитал есебі), ақпараттық шығындар және творчестволық еңбекті төлеуге, инновациялық қызметке жалпы шығындар және т.б.;

Екіншіден, жүйе ретінде, оның қаржылық және шаруашылық қызметін көрсетеді, сондай-ақ фирманың инновациялық сипаттамаларын толықтырады, бұл туралы ең маңызды ақпарат ғана емес, күрт қолданыстағы моделі есеп процестерін жақсарту үшін әзірленген инновациялық жүйесінің жаңа моделі ретінде компанияның басқару бухгалтерлік деректер жиынтығы толықтырылды, ұйымдастырушылық, басқарушылық және репродуктивтік және гендерлік қатынастар жиынтығы, әлеуметтік және еңбек қарым-қатынастары[4].

Бұл шамамен тұжырымдамалық көзқарас мәні қазірдің өзінде өздерін танытатын басқару және бухгалтерлік есеп қызметіне бірдей үрдістер жалғасуда, мысалы, ағымдағы басқару қазірдің өзінде есепке алу түрін (бухгалтерлік (қаржылық) шот) толықтырады. Өйткені, соңғы анықтама бойынша (және т.б. кадрларды қозғалысын, жұмыс күшінің тұрақтылығы, қызметкерлер айналымы, кәсіпкерлік қызмет және инновациялар деңгейін, сипаттау үшін) еңбек және кәсіпкерлік қызметті маңызды аспектілерінде бірқатар көрініс толық және әр түрлі жүргізуге мүмкін емес[5].

Қазіргі заманғы қоғамды тиімді басқарусыз, олардың шығындарын азайту және қаржылық нәтижелерін барынша арналған таза коммерциялық ұйымның, сондай-ақ, оны түсінуге негізделген, оның микро және макро ортада тез өзгерістер тұрғысынан қарамау мүмкін емес.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Вахрушина М.А. Бухгалтерский управленческий учет: учеб. для студентов вузов, обучающихся по экон. специальностям / М.А. Вахрушина. – 4-е изд., стер. – М.: Омега-Л, 2006. – 576с.
2. Васильева Л.С. Бухгалтерский управленческий учет: практическое руководство / Л.С. Васильева, Д.И. Ряховский, М.В. Петровская. – М.: Эксмо, 2007. – 320с.
3. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет: монография. – 3-е изд., пер. с англ. – М.: ЮНИТИ, 2002. – 783 с.
4. Керимов В.Э. Бухгалтерский управленческий учет: учеб. – 5-е изд. изм. и доп. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2009. – 477 с.
5. Ткач В.И., Ткач М.В. Управленческий учет: международный опыт. – Финансы и статистика, 1994. – 416с.

МРНТИ 347.463:164

Абдрахманова А.Ж.¹

¹*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан*

ПРОБЛЕМЫ ПОДГОТОВКИ ЛОГИСТОВ В КАЗАХСТАНЕ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Данная статья посвящена вопросам развития сектора подготовки кадров в логистической области и его доли вклада в уровень конкурентоспособности экономики Казахстана. Существуют основные проблемы и барьеры на пути развития логистики: недостаток инвестиций (в том числе иностранных) в логистическую инфраструктуру компаний; значительные сроки окупаемости инвестиционных проектов в создание логистической инфраструктуры; высокие кредитные ставки; недостаточный уровень развития транспортной и складской инфраструктуры; низкие темпы ввода новых складских и транспортных мощностей; отсутствие сформированного рынка 3PL-провайдеров; неурегулированность законодательной и нормативной базы в области логистики; низкий уровень популяризации логистики и управления цепями поставок в средствах массовой информации.

Емкость рынка труда РК для дипломированных логистов практически не ограничена. Неудовлетворенный спрос на дипломированных логистов в стране составляет от 45% до 91%. Обеспечение потребностей казахстанского рынка труда в квалифицированных специалистах по логистике и управлению цепями поставок, формирование знаний, умений и навыков, позволяющих им эффективно решать вопросы управления логистической деятельностью и ключевыми бизнес-процессами в цепях поставок организаций бизнеса в значительной степени будут способствовать развитию данного сектора в условиях глобализации экономики Казахстана.

Ключевые слова: логистика, конкурентоспособность, транспортная логистика, Российская Федерация, государственная поддержка, Қазақстан.

Мақала логистика жүйесіндегі кадрларды даярлау мәселелеріне және оның экономиканың дамуындағы қосар үлесін, бәсекеге қабілеттілігін анықтайды. Логистика жүйесінің даму жолында негізгі проблемалар мен кедергілер кездеседі, олар: логистикалық инфрақұрылымды компанияларда инвестициялардың жеткіліксіздігі (соның ішінде шетелдік); логистикалық инфрақұрылымда инвестициялық жобалардың елеулі өзін-өзі ақтау мерзімінің ұзақтығы; жоғары кредиттік ставкалар; көлік және қойма инфрақұрылымының жеткіліксіз даму деңгейі; жаңа қойма және көлік қуаттарын енгізудің төмен даму қарқы; 3PL-провайдерлердің қалыптасқан нарығының болмауы; логистика саласындағы заңнамалық және нормативтік базасының жеткіліксіздігі; бұқаралық ақпарат құралдарында логистика жүйесінің жеткіліксіз жариялымы.

Қазақстанның еңбек нарығында білікті мамандар даярлауда логистикалық басқару және жеткізу тізбектерін қалыптастыру, логистикалық қажеттіліктерін қамтамасыз ету, Кадрлардың біліктілік деңгейін арттыру мәселеріне мақалада жетік көңіл бөлінген.

Кілт сөздер: логистика, бәсекеге қабілеттілік, транспорттық логистика, Ресей Федерациясы, мемлекеттік қолдау, Қазақстан.

This article is devoted to the development of the training sector in the logistics field and its contribution to the level of competitiveness of Kazakhstan's economy. There are major problems and barriers to the development of logistics: a lack of investment (including foreign) in the logistics infrastructure of

companies; significant payback periods for investment projects in the creation of a logistics infrastructure; high interest rates; insufficient level of development of transport and warehouse infrastructure; low rates of commissioning of new storage and transportation capacities; lack of a market for 3PL providers; unsettled legislative and regulatory framework in the field of logistics; a low level of popularization of logistics and supply chain management in the media.

The capacity of the labor market of the Republic of Kazakhstan for certified logisticians is practically unlimited. The unmet demand for certified logisticians in the country ranges from 45% to 91%. Ensuring the needs of the Kazakh labor market in qualified logistics and supply chain managers, building the knowledge, skills and skills that enable them to effectively manage logistics activities and key business processes in the supply chains of business organizations will greatly contribute to the development of this sector in conditions globalization of the economy of Kazakhstan

Key words: logistics, competitiveness, transport logistics, Russian Federation, government support, Kazakhstan.

В основополагающем долгосрочном государственном документе «Стратегия – 2050» обозначена основная задача перед страной – войти в число 30-ти самых развитых государств мира к 2050 году и определены поэтапные пути развития и механизмы ее достижения. Более подробно освещает и классифицирует данное направление «Стратегия территориального развития Республики Казахстан до 2015 года», которая определяет Казахстан как трансконтинентальный экономический мост взаимодействия европейской, азиатско-тихоокеанской и южно-азиатской экономических систем. Такая позиция безусловно позволит Казахстану стать региональным сервисным центром, предоставляющий большой объем услуг, в соответствии со стандартами установленных на международном уровне.

На пути достижения вышеуказанных стратегических целей необходимо разрешение ряда проблем, включающих: подготовку высококвалифицированных кадров нового поколения для эффективного и рационального использования высоких технологий, повышения уровня производительности труда, в итоге выступить конкурентоспособным участником в мировой экономике.

В последние годы крупные государственные и частные транспортно-логистические компании, логистические провайдеры, предприятия производственного сектора и сферы услуг стали активно создавать свои складские комплексы, грузовые терминалы, транспортно-логистические центры для эффективной деятельности которых необходимы высококвалифицированные специалисты в области логистического управления с широким спектром знаний по логистике, информационным системам и технологиям в логистике, математическому аппарату логистики и другим дисциплинам [1].

Для достижения эффективной деятельности в сфере логистики, в стране необходимо иметь не только развитую инфраструктуру, но и обучить высококвалифицированных специалистов, способных профессионально на соответствующем уровне осуществлять логистическим управлением. В условиях интенсивно развивающейся тенденции мировой экономики, логисты с профессиональной подготовкой пользуются высоким спросом. Хотя в недалеком прошлом о профессии, такой как логист, практически не была известна общественности.

Обратим внимание на анализ специфики профессиональной подготовки логистов в государствах входящих в состав Таможенного Союза (ТС).

Так, Российская Федерация располагает значительным опытом подготовки кадров в области логистики, которая началась с утверждения Министерством образования РФ в 2000 г. нового

образовательного стандарта специальности «Логистика» и открытия соответствующего специалитета в семи российских вузах [2]. В 2006 году в НИУ ВШЭ был дополнительно разработан образовательный стандарт на основании которого специальность «Логистика» была переименована в специальность «Логистика и управление цепями поставок».

В Республике Беларусь подготовка дипломированных специалистов берет начало с открытием специальности «Логистика» в 2005 г. Это явилось новеллой в кадровом отношении и в спектре предоставляемых услуг. Специальность «Логистика» требует глубоких теоретических знаний, умений, навыков в таких направлениях как: макроэкономика, микроэкономика, управление запасами и затратами, складирование и грузопереработка, управление цепями поставок, информационное обеспечение логистики, администрирование логистических систем и др.

Строительство сети транспортно-логистических центров, создание необходимой логистической инфраструктуры и более активное включение Беларуси в систему европейского транзита потребовало открытия в 2009 г. новой специальности «Транспортная логистика» со специализациями «Автомобильный транспорт» и «Железнодорожный транспорт». Данная специальность предусматривает получение квалификации специалиста «Инженер-экономист. Логист». На сегодняшний день подготовку специалистов по специальности «Логистика» осуществляют 5 вузов, по специальности «Транспортная логистика» 3 вуза [3].

В Республике Казахстан с 2009 г. был принят новый классификатор специальностей высшего и послевузовского образования, в рамках которого введена новая специальность 5В090900 «Логистика (по отраслям)» [4], которая одновременно открыта в бакалавриате, магистратуре и докторантуре. До появления нового классификатора специальностей высшего и послевузовского образования в стране данной специальности не было, хотя в рамках базовых экономических специальностей существовали специализации, которые имели к ней некоторое отношение.

Выпускнику бакалавриата по специальности «Логистика (по отраслям)» присуждается академическая степень «бакалавр логистики». Сферой профессиональной деятельности бакалавра данной специальности являются транспорт, сельское хозяйство и т.д.

В соответствии с «Квалификационным справочником должностей руководителей, специалистов и других служащих», утвержденным приказом министра труда и социальной защиты населения РК от 21 мая 2012 года № 201, бакалавры логистики (по отраслям) могут занимать должности: менеджер по логистике, логист, специалист по логистике, тарификатор, менеджер склада, экспедитор, координатор отдела логистики, ассистент отдела логистики [5].

В нашей стране подготовку логистов (бакалавриат) ведут следующие вузы: Казахский национальный аграрный университет, Казахский национальный технический университет им. К.Сатпаева, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата, Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М.Тынышпаева, Международная академия бизнеса, Костанайский инженерно – педагогический университет, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза.

На наш взгляд, учебные заведения в нашей стране вполне способны выполнить задачу подготовки высококвалифицированных кадров для развития логистической отрасли страны. Однако следует отметить основные проблемы подготовки логистов в стране:

- самой основной проблемой подготовки логистов в стране является малое количество вузов по подготовке логистов и в тоже время недостаточно высокое качество преподавания логистики в высших учебных заведениях. Сегодня проблема нехватки высококвалифицированных кадров вызвана еще пока не полной готовностью казахстанских вузов к переходу экономики на новые

международные образовательные стандарты. Образование не успевает за экономическим ростом и развитием страны. Это свидетельствует об огромном разрыве между спросом и предложением дипломированных логистов.

- одним из важнейших проблемой в области преподавания по профилю логистики является недостаток качественной учебной литературы, что также порождает невысокое качество преподавания дисциплин логистического профиля. Здесь в первую очередь необходимо активизировать процесс разработки качественных учебников по дисциплинам логистического профиля.

- слабая математическая подготовка будущих логистов вызывает очевидное беспокойство на сегодняшний день. Так, в России отдается большое внимание на сильную математическую подготовку студентов и бакалавров университетов. Вся логистика в России «завязана» на математике, экономико-математических методах и моделях, и их применении в логистической деятельности.

Сегодня остро стоит вопрос о недостаточной связи науки с процессом производства. В этой связи, необходимо расширять возможности государственно-частного партнерства в деле подготовки кадров, в том числе техническое оснащение вузов, целевая подготовка специалистов, повышение квалификации кадров, совместные научные исследования, внедрение научных разработок в производство. Образование должно быть практико-ориентированным, поэтому часть практических занятий следует проводить на базе предприятий, часть в стенах университета. Не стоит оставлять студентов один на один и с проблемой поиска места практики.

Кроме того, уже сейчас необходимо открытие при высших учебных заведениях страны научно-практических и международных центров логистики, которые бы работали по принципу самофинансирования и выполняли исследования в области логистики, занимались оказанием услуг консалтинга (логистического консалтинга). Например, Международный центр логистики, как структурное подразделение НИУ ВШЭ, был открыт еще в 2000 г. На сегодняшний день данный центр является ведущим в СНГ в сфере повышения квалификации логистов промышленных компаний, предприятий торговли, логистических провайдеров, а также преподавателей логистики [6].

Перечисленные проблемы не являются исчерпывающими, но они оказывают наибольшее влияние на качество подготовки логистов в стране. Как видится, предлагаемые пути решения указанных проблем позволит повысить качество подготовки логистов.

В нашей стране, начавшей полноценную подготовку логистов значительно позже других стран Таможенного союза, следует четко ориентироваться на подготовку логистов в соответствии со спросом реального сектора экономики. Правительство страны планирует за ближайшие 10 лет построить не менее пяти крупных и 15 средних транспортно-логистических центров класса А в городах и на пограничных постах, открыть крупные складские комплексы [7]. Таким образом, наибольшим спросом в Казахстане, в перспективе будут пользоваться специалисты в области складской, транспортной и международной логистики.

Список использованных источников

1. Курочкин, Д.В. Транспортная логистика: практ. пособие/Д.В. Курочкин. - Минск: ФУАинформ, 2013. - с.
2. Дыбская В.В. Логистика: Учебник / В.В. Дыбская, Е.И. Зайцев, В.И. Сергеев, А.Н. Стерлигова; под.ред. В.И. Сергеева. – М.: Эксмо, 2011. – 944 с.

3. Панышин Б.Н., Курочкин Д.В. Профессиональная подготовка логистов в странах Таможенного Союза (России, Беларуси и Казахстане): проблемы и перспективы// Логистика сегодня. – 2012.- №3. -С.190-194.
4. Классификатор специальностей высшего и послевузовского образования РК [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: <http://www.kaznu.kz/ru/13413> (дата обращения: 07.12.2014)
- 5.«Об утверждении Квалификационного справочника должностей руководителей, специалистов и других служащих. Приказ Министра труда и социальной защиты населения РК от 22.11.2002 N 273-п. – Режим доступа:URL: http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemsc/dok_oegtib/page4.htm
6. Курочкин Д.В. Проблемы подготовки логистов в Республике Беларусь и пути их решения // Инновационные образовательные технологии. – 2013. – № 2.
7. Титюхин Н., Овчаренко Н. Терминально-складская инфраструктура Республики Казахстан.– Режим доступа: URL: <http://www.ctcs.kz/ru/informaciya/stati/podrobno/articleid/229.aspx>

FTAMP 330.34(1-21)

Жунусов Б.А.,¹ ТҮРҒАНБАЕВ М.Ә.¹

¹Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Қазақстанда моноқалалардың даму проблемалары

Бұл мақалада қазіргі нарықтық экономиканың талаптарына сай қала құраушы кәсіпорындардың ағымдағы жағдайларына қарай моноқалалардың жіктелуі, шетел мемлекеттерінің тәжірибесін пайдалану және олардың негізгі даму бағыттары қарастырылған. Қалалар қоғамның барлық территориялық жүйесінің маңызды бөлігі, елдің халық шаруашылығының негізі болып саналады. Қоғамның жаңа даму кезеңінде қала проблемалары жаңа сапалы тұжырымға ие болады, олардың дамуы экономикалық, әлеуметтік, демографиялық, географиялық және т.б көрсеткіштермен анықталады.

Кілт сөздер: қала, моноқала, қала құраушы факторлар, моноөнеркәсіптік қала, инфрақұрылым, өндірістік сыйымдылық.

В данной статье рассматриваются вопросы классификации моногородов с учетом особенностей развития градообразующих предприятий, использование опыта зарубежных государств, а также основные направления их развития. Города являются важной составляющей всей территориальной системы общества, основой народного хозяйства страны. В новых условиях развития общества проблемы городов приобретают новую концептуальную сущность, их развитие определяются экономическими, социальными, демографическими, географическими и другими факторами.

Ключевые слова: город, моногород, градообразующие факторы, монопромышленный город, инфраструктура, производственная емкость.

In this article discusses the classification of single-industry towns with the features of development of enterprises, using the experience of foreign States, as well as the main directions of their development. Cities are an important component of the entire territorial system of society, the Foundation of the national economy. In the new conditions of society development issues, acquire new conceptual nature, their development are determined by economic, social, demographic, geographic and other factors.

Key words: city, monocity, factors, monoindustrial city, infrastructure, productive capacity.

Қалалар нарықтық шаруашылықты қалыптастыруда маңызды ролді атқарады, олар экономикада құрылымдық жылжуды көрсетеді, қажетті әлеуметтік сұранысты туғызып, аумақтың өндіріс күштерінің және ұлттық экономиканың бір бөлігі болып келіп, қала өзіндік бағытталған жүйе болып табылады. Сондықтан қаланың әр кезінде дамуы, олардың қоғамдық прогресивті көрсетпейді және онда басты ролді атқарады. Қоғамның жаңа даму кезеңінде қала проблемалары жаңа сапалы тұжырымға еи болады, олардың даму қиындығы экономикалық, әлеуметтік, демографиялық, географиялық және т.б көрсеткіштермен анықталады.

Қалалар - қоғамның барлық территориялық жүйесінің маңызды бөлігі, елдің халық шаруашылығының негізі болып саналады. Оларға негізгі тұрғыны өнеркәсіп, сауда мен басқару жүйесінде және ауыл шаруашылық емес салаларда қызмет ететін елді мекендер жатады. Халық тұрғындарының санына байланысты оларды бірнеше түрге бөлуге болады: шағын (халық саны 50 мыңнан аспайтын), орта (халық саны 50-100 мыңға дейін), үлкен (100-250 мыңға дейін), ірі (250-500 мыңға дейін), аса ірі (500 адамнан асатын). Мұнда ерекше топты халқы 1 млн. адам құрайтын ірі қалаларды атап өтуге болады.

Сондықтан да, біздің көзқарасымызша қаланы бірыңғай әлеуметтік-экономикалық жүйені құрайтын ұлттық экономиканың түйіні ретінде сипаттау қажет. Ұлттық экономика құрамындағы тұтас шаруашылық жүйе бөлігі қоғамдық өндірістің және жаңа шыңына шығуға және ұлттық экономиканың тұрақты дамуы бойынша мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Осы көзқараста аталған ұғымды елді мекеннің қызметі және тұрғыны жағынан анықтау толық еместігін мойындағын жөн. Осындай көзқарас біздің заңнамада да айқындалған.

Моноқала – бұл бір немесе бірнеше (көп емес) қала құраушы, бір бейінді және шикізаттық бағыттағы қаланың экономикалық және әлеуметтік жағдайы айқындайтын [кәсіпорындарда](#) еңбекке жарамды халықтың және өнеркәсіп өндірісінің негізгі бөлігі (20%-дан астамы) шоғырландырылған [қала](#) [1]. Немесе, моноқала - бұл негізгі бөлігі өнеркәсіптік өндіріс, еңбекке қабілетті халқы, әдетте, бір профилдегі және шикізаттық бағыттағы (мономамандандырылған) бір немесе бірнеше қала құрушы кәсіпорындарда шоғырланған, соған байланысты қалада болып жатқан барлық экономикалық және әлеуметтік процестерді айқындайтын қала.

Моноқалалар санатына тұрғындарының саны 10 мыңнан 200 мыңға дейін адамы бар:

- қаланың негізінен өңдеу секторының қала құраушы кәсіпорындарының өнеркәсіп өндірісінің көлемі жалпы қалалық өндіріс көлемінің 20%-дан астамын құрайтын (мономамандандыру);
- қаланың қала құраушы кәсіпорындарында жұмыспен қамтылған халықтың 20%-дан астамы жұмыс істейтін;
- қала құраушы кәсіпорындары жартылай істейтін немесе мүлдем істемейтін өлшемдердің бірімен сипатталатын қалалар кіреді.

Бұл ретте көптеген моноқалаларға қаламен экономикалық тығыз байланыстағы қала маңындағы кенттер мен ауылдық елді мекендер әкімшілік бағыныста. [1]

Қазақстанда қазіргі уақытта қала мәртебесі бар [86 елді мекеннің](#) 27-сі моноқала болып санылады. Қазақстандағы моноқалалардың тізбесін негізінен халық саны 100 мыңнан асатын 4 қаланы ([Теміртау](#), [Рудный](#), [Жанаөзен](#), [Екібастұз](#)) қоспағанда халық саны 50 мың адамға дейін шағын қалалар құрайды.

Қалалардың, олардың салалық құрылымдарының экономикалық базаларын талдау, негізгі қала құраушы кәсіпорындар туралы деректер қалаларды мынадай үш функционалдық типке бөлуге мүмкіндік береді:

Өндіру өнеркәсіптері басым дамыған қалалар (көмір өндіру – [Абай](#), [Сораң](#), [Шахтинск](#), [Екібастұз](#); мұнай және газ өндіру [Ақсай](#), [Құлсары](#), [Жаңаөзен](#); металл кенін өндіру – [Арқалық](#), [Балқаш](#), [Зыряновск](#), [Қаражал](#), [Кентау](#), [Лисаковск](#), [Риддер](#), [Рудный](#), [Текелі](#), [Хромтау](#); шикізат ресурстарының өзге түрлерін өндіру – [Жаңатас](#), [Қаратау](#), [Жітіқара](#)).

Өңдеу өндірісі басым дамыған қалалар (химия өнеркәсібі – [Серебрянск](#);

- машина жасау, металлургия өнеркәсібі (алтын), уран өндірісі – [Степногорск](#); металлургия өнеркәсібі – [Ақсу](#), [Жезқазған](#), [Сәтбаев](#), [Теміртау](#)).

Ғылыми-өнеркәсіптік орталық – [Курчатов](#) қаласы.

Қала құраушы кәсіпорындардың ағымдағы жағдайларына қарай моноқалалар мынадай болып бөлінеді (қала құраушы кәсіпорындар жұмыс істейтін моноқалалар – Абай, Ақсай, Ақсу, Балқаш, Жаңаөзен, Жезқазған, Жітіқара, Зыряновск, Қаражал, Құлсары, Курчатов, Лисаковск, Риддер, Рудный, Сәтбаев, Теміртау, Хромтау, Шахтинск, Екібастұз; қала құраушы кәсіпорындар ішінара жұмыс істейтін моноқалалар – Арқалық, Жаңатас, Қаратау, Сораң, Степногорск; қала құраушы кәсіпорындар мүлдем жұмыс істемейтін қалалар – Кентау, Серебрянск, Текелі).

Нарықтық қатынастардың дамуы мен қалыптасуы қаланың ауылдан бөлініп шығуын жеделдете түсіп, тұрғындар дифференциациясын сипаты мен өмірлік қызметінің әдіс тәсілін өзгертті. Мұнда қосымша қызығушылық танытушылар үшін әртүрлі шарттар қарастырылады, онымен қоса мұнда капитал шоғырлануы орын алған, күннен күнге дамыған инфрақұрылым қалыптасқан, сатушы мен сатып алушы көзбе-көз кездесе алатын орын. Нарық жағдайында қала мүмкіндігі мол экономикалық орталық, сонымен қатар аумақтық жүйе және күннен күнге шексіз өсіп келе жатқан әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандырушы.

Қазір қалалар негізінен өндірістік, зияткерлік және ғылыми әлеуеті зор, жаңашылдық пен инновацияның тарихи қалыптасқан орталықтары болып табылады. Сәйкесінше, қалалар даму технологияларына, инновацияларға деген сұранысты талап етіп, өздері соны қанағаттандырады. Барлық заманда осылай болған және болашақта да солай болады. Бірақ дәл қазіргі уақытта әлем қалалардың түпкілікті өзгерісінің дәуіріне қадам басты.

Өткен ғасырдың 60-80 жылдары шағын және орташа қалалардың мәселелері мемлекеттік деңгейде бірнеше рет қаралды, көптеген үкімет қаулылары шығарылды, бірақ бұлардың көпшілігі орындалған жоқ, себебі олардың мақсатты түрдегі даму бағдарламасы болған жоқ. Қалалар мен жергілікті билік органдарының басқару жұмыстары деңгейінің төмендігінен басқару жүйесін орталықтандырылған және дотациялық механизмдерге ауыстыру - көптеген шағын және орташа қалалық елді мекендердің күйзелуіне әкеліп соқтырды.

Жаңа экономикалық реформа кезінде, басқарудың орталықтандырылмаған жағдайында, шағын және орташа қалалардың өз бетінше дамыту қабілеттерін өзіндік ресурстар мен мүмкіндіктер негізінде қалпына келтіруге бағытталған мәселелерді шешуге жаңаша тәсілдер қажет. Егер қалалар мен аймақтардың қарым-қатынасы мемлекеттік деңгейде де тең құқылы негізде жүргізілетін болса, шағын және орташа қалалардың өз бетінше даму үдерісі оң нәтиже беруі мүмкін. Өзіндік ресурстар негізінде шағын және орташа қалалардың одан әрі дамуы үшін оларға тиімді шарт негізінде өз ресурстарының бір бөлігін басқару мүмкіндігін беру қажет. Бұл шағын және орташа қалалардың тең құқылы шаруашылық жүргізуші және экономикалық қызмет субъектілері ретінде қарастырылуы тиіс екендігін білдіреді.

Қазіргі кездегі жергілікті басқару органдарының, денсаулық сақтау және білім беру секілді салалардағы әлеуметтік қызмет көрсетулерді тым болмаса минималды деңгейде арттыру бұл мәселелерді шешпейді. Сондықтан үкіметтің, аймақтық және қалалық басқару органдарының нақты

қаржылай көмегі шағын қалалардағы жобаларды инвестициялау үшін кәсіпорындарға субсидиялар, заемдар мен салықтық жеңілдіктер көрсету түрінде жүзеге асырылуы тиіс. Көптеген қалалар дотациялық шарттар негізінде қызмет етеді, себебі табылған қаражаттың басым бөлігі жоғарыдағы бюджетке аударылады. Субсидия алушының конкурстық іріктеу нәтижелері бойынша қабылданған оң шешімі мен аймақтағы кәсіпкерлік және өнеркәсіп департаментінің құқықтық актісі инновациялық жобаларға субсидия берудің негізі болып табылуы тиіс.

Біздің ойымызша, моноқалаларды күйзелісті жағдайдан шығару үшін инновациялық жүйені құрудың орталық және аймақтық билік көмегімен жүзеге асырылатын, экономикалық қолдау көрсетудің жан-жақты шараларын қарастыратын мақсаттық кешендік бағдарлама жасалуы қажет. Бұл құжаттарды барлық мүдделі тараптар (мысалы, үкімет, кәсіпкерлік және өнеркәсіп департаменттері, кәсіпорындардың, ғылыми мекемелердің және университеттердің басшылығы) жасап, жүзеге асырады. Бұндай бағдарламада олардың әрқайсысының жауапкершілігі мен өзара қарым-қатынас жасау принциптері нақты анықталуы тиіс.

Соңғы жылдардағы мемлекеттегі экономикалық өсу мен әлеуметтік көрсеткіштердің тұрақталуы көптеген қалаларға ағымдағы мәселелерді шешуден аумақтарды стратегиялық жоспарлауға көшуге мүмкіндік беріп отыр. Қалалар экономикасын жаңартудың негізгі мәселесі - кикілжіңді жағдайға байланысты қолданылатын басқарушылық әрекеттердің көбісінің тиімсіздігі. 1990 жылдардағы жете ойластырылмаған реформаларды жүргізудің ақырында әлеуметтік қарама-қайшылықтар шиеленісіп, экономикалық өмір тәртібі бұзылды, көлеңкелі бизнес белең алды. Күйзелу тенденцияларын жеңу мен экономикалық дамуға өту қазіргі заманғы қазақстандық экономиканың қызмет етуінің заңдылықтары мен әлеуметтік механизмдері туралы шынайы түсінікті қалыптастыруды талап етеді.

Шетелдік мемлекеттердің тәжірибесі моноқалалар мәселесінің негізгі шешімі олардың экономикасын әртараптандыру, өңдеу өнеркәсібінің үлесін арттыру, экономиканың шикізаттық емес салаларын дамыту екендігін көрсетіп отыр. Моноөнеркәсіптік қалаларды қайта құру саласында Германияның тәжірибесі айтарлықтай қызығушылық тудырады. Атап өткен жөн, моноқалаларды жаңғыртудың кешенді бағдарламаларын жасаумен Германияда айтарлықтай талдау және ұйымдастырушылық күш-қуатқа ие, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен қаржылық шеңберлерде беделі бар ірі консалтингтік фирмалар айналысады. Осындай ірі құрылымдардың біріне бірнеше ондаған жылдар бойы моноқалаларды қайта құру мәселесімен айналысып келе жатқан ASP (Альберт Шпеер және серіктестері) жатады.

Жалпы орын алған мәселені шешудегі әлемдік тәжірибе мен талдауды есепке ала отырып, Бағдарлама аясында моноқалаларды приоритизация әдісімен үш бағыт бойынша мемлекеттік қолдау көрсету шаралары қабылданатын болады [2].

Бірінші бағыт: моноқалаларды тұрақты жұмыс істеп тұрған кәсіпорынның өндірістік сыйымдылығына қатысты оңтайландыру. Аталған бағыт аясында әрбір моноқаланың экономикалық күш - қуаты, оларды дамытуға кері әсер ететін факторлар, сондай - ақ моноқалаларды болашағы зор жаңа мамандандыру жағы анықталатын болады.

Екінші бағыт: моноқалалар халқын енбекпен қамтудың тиімді құрылымын қамтамасыз ету үшін экономиканы әртараптандырып, орта және шағын кәсіпкерлікті дамыту. Аталған бағыт аясында Бағдарламаны іске асыруда жергілікті атқарушы органдар индустриялық-инновациялық іс-қызметке мемлекеттік қолдау көрсету саласындағы құзырлы органдармен бірлесе отырып әрбір моноқалада жүзеге асыру үшін 1-3 «зәкірлік» (якорлық) инвестициялық жобаларды таңдап алатын болады.

Үшінші бағыт: моноқалалардың еңбек ресурстарының оңтайлылығын көтеру, халықты әлеуметтік-экономикалық даму күш - қуаты жоғары елді мекендер мен экономикалық өсу орталықтарына өз еркімен қоныс аударуға ынталандыру. Бұл бағыт халықтың еңбекпен қамтылуына ықпал ететіндей белсенді шараларды іске асыру жолымен еңбек ресурстарының оңтайлылығын көтеру шараларын қарастырады. Бұл оқыту және моноқалалар тұрғындарын еңбекке орналастыруға көмек көрсету, сондай - ақ, моноқалалар жастарының техникалық оқу мекемелері мен кәсіби білім салаларында оқуына жағдай жасау. Моноқалалардың тұрғындарын оқыту мен еңбекке орналастыруға көмектесу, өзін - өзі жұмыспен қамтығандарды, жұмыссыздар мен әлеуметтік жағынан аз қамтылғандарды еңбекке орналастыруға ықпал ету.

Төртінші бағыт: моноқалалардың әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымын халықтың тиімді санын есепке ала отырып дамыту. Бюджеттік шығындардың тиімділігін арттыру мақсатында моноқалалардың әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымдарын дамыту оларды дамытудың ұзақмерзімдік болашағын ескере отырып, моноқаланың даму күш-қуаты дәрежесіне байланысты іске асырылатын болады. Әлемдік тәжірибе мәселені шешудің екі жолы бар екенін көрсетеді. Біріншісі (американдық) - қашан тұрғындар жұмыс бар басқа жерлерге қоныс аударғанда. Сол кезде қала ауқымы қысылғанымен, қала өзінің қалалық қызметін сақтап қалады. Екінші жол (еуропалық) - бұл территорияны санациялаудың мемлекеттік және аймақтық бағдарламалары. Оған экологиялық тазарту, инфрақұрылымды дамыту жобалары мен ескі салаларда жұмыс істейтіндерді жаңа мамандықтарға оқыту кіреді. Қазақстан үшін мәселені шешудің төмендегідей жолдары анағұрлым тиімді сынды: біріншісі - мемлекеттің ауқымды көмегімен, екіншісі - қала қызметінің эволюциясы. Бірінші жол бойынша моноқаладағы жұмыс істемей тұрған кәсіпорындарды жаңа бизнесті дамыту үшін дайын өндірістік алаң ретінде пайдалануға болады. Мұндай жағдайда мемлекетке аталған территорияға кәсіпорынды тарту үшін бірқатар жеңілдіктер беруге тура келеді. Екіншісі - қала өзінің негізгі қызметін ауыстырады. Негізгі кәсіпорынды жапқан кезде, ол өндірістік мәртебесін жоғалтады, бірақ ауылдық жердің орталығы болып қала береді. Моноқалалар мәселесі тез шешіле қоймайды. Бұл жерде тұрғындардың өздерінің атқаратын ролі зор. Оларға да тәуекелді бағалап, бейімделудің өздеріне тиімді отбасылық стратегиясын табуға тура келеді.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Моноқалаларды дамытудың 2012 – 2020 жылдарға арналған бағдарламасы – Астана, 2012 ж.
2. Мамыров Н.К., Ихданов Ж.О. Государственное регулирование экономики в условиях Казахстана -Алматы,1998.

МРНТИ 620.2

ТАСМАҒАНБЕТОВ А.Б.,¹ ТАСМАҒАНБЕТОВА С.Ж.¹

¹*Актыбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
г. Актобе, Казахстан*

ОСОБЕННОСТИ ТРАНСПОРТНОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В данной статье рассматривается роль транспортного комплекса в экономической системе страны, а также межотраслевая связь транспортной отрасли с другими отраслями экономики. Приводятся основные элементы транспортного комплекса республики. Помимо этого приведены особенности

реформирования и становления транспортной инфраструктуры с целью ускорения интеграционных процессов казахстанского транспортного комплекса в международную транспортную систему и развитие транзитного потенциала страны. Указана значимость транзитного потенциала в связи с ростом привлекательности транзитного потенциала как наземной транспортной связи, так и воздушного пространства республики с учетом географически расположенности страны. Рассмотрена институционально-правовая основа государственной транспортной политики, которую условно можно разделить на две группы. Представлены основные направления транспортной политики республики.

Ключевые слова: транспорт, транспортный комплекс, транспортный потенциал, транспортная политика, транспортная инфраструктура, транзитный потенциал.

Аталмыш мақалада елдің экономикалық жүйесінде көлік кешенінің ролі мен экономиканың өзге салалармен көлік саласының салааралық байланысы қарастырылған. Республиканың көлік кешенінің негізгі элементтері келтірілген. Сонымен бірге елдің транзиттік әлеуетін дамыту мен отандық көлік кешенін халықаралық көлік жүйесіне интеграциялау процесін жеделдету мақсатында көлік инфрақұрылымының қалыптасу мен реформалау ерекшеліктері қарастырылды. Елдің географиялық орналасу жағдайын есепке ала отырып әуе кеңестігі мен құрлықтағы көлік байланысының артуы ретінде республиканың транзиттік әлеуетінің өсуімен байланысты транзиттік әлеуетінің маңыздылығы көрсетілген.

Мемлекеттік көлік саясатының институционалды-құқықтық негізі келтірілген. Сонымен бірге республиканың көлік кешенінің негізгі бағыттары берілген.

Кілт сөздер: көлік, көлік кешені, көлік әлеуеті, көлік саясаты, көлік инфрақұрылымы, транзиттік әлеуеті.

This article should be considered the role of the transport complex in the economic system of the country and intersectoral communication of the transport sector with other sectors of the economy. Provides the basic elements of a transport complex of the Republic. In addition, given the peculiarities of reforming and development of transport infrastructure with the aim of accelerating the integration processes of Kazakhstan transport complex into international transport system and development of transit potential of the country. Specified the significance of the transit potential of increasing the attractiveness of transit potential of both ground transport and air space of the Republic, given the geographically location of the country. Reviewed legal and institutional framework of the state transport policy, which can be divided into two groups. The main directions of the transport policy of the Republic.

Key words: transport, transport sector, transport capacity, transport policy, transport infrastructure, transit potential.

Одним из важнейших факторов экономического роста страны является динамичное развитие и совершенствование транспортного комплекса. С эффективным развитием транспорта связано полноценное функционирование всей экономической системы, интеграция Казахстана в мировую экономику, стабильное социально-экономическое положение страны. В связи с чем транспортному комплексу республики, представленному железнодорожным, автомобильным, внутренним водным, воздушным, трубопроводным видами транспорта, автомобильными и железными дорогами, судоходными путями, отводится важнейшая роль в осуществлении межхозяйственных и межгосударственных связей.

Обретение государственного суверенитета и соответственно интеграции в мировую транспортную систему поставила задачу ускоренного технического совершенствования основных транспортных

магистралей с учетом действующих международных стандартов для обеспечения конкурентоспособности казахстанских транспортных маршрутов в системе евроазиатских путей сообщения. Успешно реализуются позитивные тенденции в реформировании транспортного комплекса республики. Была создана конкурентная среда оказания транспортных услуг в целях ускорения интеграционных процессов казахстанского транспортного комплекса в международную транспортную систему и развитие транзитного потенциала страны. Транспорт Казахстана развивался с учетом формирования отраслевых комплексов народного хозяйства республики (агропромышленного, топливно-энергетического, горно-металлургического, строительного и других), обеспечивая взаимосвязи отраслей экономики и регионов.

Находясь на стыке Европы и Азии, Казахстан обладает значительным транзитным потенциалом, предоставляя азиатским странам географически безальтернативную наземную транспортную связь с Россией и Европой. Растет привлекательность и транзитного потенциала воздушного пространства республики. Соседство с государствами, имеющими огромные рынки сбыта, делает развитие отечественной транспортной системы перспективным.

Поскольку дальнейшее совершенствование работы транспортного комплекса невозможно без изменения организационно-технологических основ его деятельности. Это вызвало необходимость уточнения стратегических направлений развития на пути освоения и внедрения новых транспортных технологий. За годы независимости республики институционально-правовая основа государственной транспортной политики пополнилась за счет разных источников, которые условно можно разделить на две группы.

Первая группа источников, это законодательные акты и нормативные правовые акты, принятые Правительством Республики Казахстан, направленные на институционализацию транспортной политики государства, а также подзаконные акты, в установленном законодательством порядке принятые компетентным государственным органом, регулирующим и осуществляющим контрольно-надзорные функции в сфере транспортного комплекса.

Вторая группа источников, это концепция и стратегия основных направлений развития государственной транспортной политики на среднесрочную и долгосрочную перспективу. Эти программные документы можно классифицировать как общее видение и руководство к действию, предпринимаемые на национальном уровне на основе учета торгово-экономических, внешнеполитических, геополитических и военно-политических интересов государства.

В числе институционально-правовой основы первой группы источников значатся следующие законы Республики Казахстан: от 21 сентября 1994 года Закон РК «О транспорте в Республике Казахстан» [1], от 20 декабря 1995 года Закон РК «Об использовании воздушного пространства и деятельности авиации Республики Казахстан» [2], от 17 июля 2001 года Закон РК «Об автомобильных дорогах» [3], от 8 декабря 2001 года Закон РК «О железнодорожном транспорте» [4], от 17 января 2002 года Закон РК «О торговом мореплавании» [5], от 4 июля 2003 года Закон РК «Об автомобильном транспорте» [6], от 6 июля 2004 года Закон РК «О внутреннем водном транспорте» [7], от 22 июня 2012 года Закон РК Закон РК «О магистральном трубопроводе» [8].

В числе второй группы источников регулирующих институционально-правовую основу деятельности государственной транспортной политики значатся: Государственная программа развития и интеграции инфраструктуры транспортной системы Республики Казахстан до 2020 года [9], Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 годы [10], Концепция государственной транспортной политики Республики Казахстан до 2008 года [11],

Концепция правовой политики, постановление Правительства Республики Казахстан от 2005 года, утвердивший План создания кластера «Транспортная логистика» [12].

Эти программные документы, в целом, можно охарактеризовать как концептуальные и нормативно-правовые акты и положения, направленные на определение и детализацию стратегического видения по развитию государственной транспортной политики. Более детальная проработка вопросов, связанных с развитием транспортной отрасли и политики государства в транспортной сфере была осуществлена в концепции Транспортной стратегии Республики Казахстан до 2015 года. В названном документе на концептуальном уровне определен широкий спектр задач, определяющих развитие государственной транспортной политики в среднесрочной перспективе, в период с 2006 по 2015 годы.

С 1 июля 2010 года начал действовать Таможенный союз, в состав которого вошла Республика Казахстан. Таможенное регулирование в Таможенном союзе осуществляется в соответствии с таможенным законодательством таможенного союза, а в части, не урегулированной таким законодательством, в соответствии с законодательством государств - членов таможенного союза. Правила пересечения таможенной границы Таможенного союза транспортными средствами при осуществлении международной перевозки установлены в Таможенном кодексе таможенного союза. В целом, в настоящее время в Республике Казахстан сформирована законодательная база, определяющая правовые и организационные основы транспортной деятельности. В отечественной законодательной практике сложился традиционный подход к разработке законов конкретной отраслевой принадлежности. Однако до сих пор не принят законодательный акт, регулирующий отношения, связанные с законом о смешанной перевозке, о транспортно-экспедиционной деятельности.

В связи с этим, институционально-правовым основам обеспечения государственной транспортной политики Республики Казахстан отведена ведущая роль и именно в них должны содержаться условия прямого действия, поскольку имеющиеся недоработки и противоречия некоторых положений нормативных правовых актов являются главным сдерживающим фактором и причиной недостаточно эффективного функционирования транспортной отрасли и смежных с ней сфер производства. В этом контексте представляется актуальным выделить ряд основных направлений транспортной политики республики.

Во-первых, ускорение реализации мер по устранению физических и нефизических барьеров. В частности, в целях снижения действия физических и нефизических барьеров на пути продвижения транзитных потоков через территорию Казахстана требуется провести дополнительный анализ технического состояния магистральных сетей и пунктов переходов на границе Республики Казахстан, для определения узких мест, снижающих пропускную способность и скорость движения транспортных средств, их соответствия международным нормам и требованиям, необходимости внедрения новых технологий, модернизации и последующего содержания в рабочем состоянии. Данный анализ необходим для составления первоочередных и долгосрочных мер реконструкции и модернизации этих объектов, расчета требуемых затрат и планирования реализации инвестиционных проектов, учитывающих приоритеты государственной транзитной политики.

Во-вторых, совершенствование системы инвестирования в транспортную отрасль. В этом контексте важно создание условий, делающих привлекательным для инвесторов участие в поддержании, обновлении и расширении транспортной инфраструктуры.

В-третьих, совершенствование фискальной политики в отношении развития транспортной инфраструктуры. В целях ускорения модернизации транспортной инфраструктуры требуется

провести выработку мер поддержки отечественных транспортных организаций по стимулированию обновления транспортных средств путем предоставления налоговых льгот на приобретение новых современных транспортных средств и пересмотра практики начисления амортизационных отчислений на основные транспортные средства, с учетом и их ремонта. Это позволит обеспечить ускоренную замену действующего парка транспортных средств на современные, безопасные, в том числе экологически, экономичные виды транспорта и снизить уровень затрат прямого и косвенного характера.

Кроме того, так как транспортная отрасль является очень капиталоемкой целесообразно в целом реализовать меры по совершенствованию фискальной политики.

В-четвертых, совершенствование системы транспортной безопасности. Необходимо проведение корректировки действующих программ по обеспечению транспортной безопасности, на предмет внедрения современных технологий обеспечения сохранности грузов и защиты жизни людей, контроля технического состояния и режима работы транспортных предприятий, соблюдения ответственности контролирующих органов по неправомерным действиям их сотрудников в отношении перевозчиков, приведения системы транспортной безопасности к соответствию международным нормам и требованиям.

В-пятых, в долгосрочной перспективе целесообразна проработка вопроса по созданию международных объединений, по сути представляющих собой единого над-оператора по осуществлению транзитных перевозок.

В-шестых, содействие улучшению функционирования интеграционных объединений. Накопленный опыт самостоятельного развития государств СНГ показал необходимость более системного подхода к решению задач развития транспортного комплекса, формированию общего транспортного пространства и общего рынка транспортных услуг.

С наступлением этапа стабилизации экономики государств ЕАЭС, обусловившей рост объема межгосударственных перевозок, важное значение приобретает дальнейшее развитие транспортного машиностроения, создание совместных предприятий и финансово-промышленных групп.

Создание в перспективе общего рынка транспортных услуг не представляется возможным без развития научно-технического сотрудничества государств в области транспорта. В этом контексте важное значение имеют следующие направления: формирование методологических принципов общей тарифной политики государств в области транспорта; дальнейшее развитие транспортных коридоров; совершенствование транспортной инфраструктуры государств; внедрение высокоэффективных технологий для обеспечения внешнеторговых и транзитных перевозок; повышение надежности и эффективности транспортных систем; создание автоматизированных систем контроля за движением грузов железнодорожным и автомобильным транспортом; совершенствование навигационного обеспечения перевозок воздушным транспортом.

Реальной базой для повышения эффективности реализации транзитной политики Казахстана могут выступить Шанхайская Организация Сотрудничества и Организация Экономического Сотрудничества. В рамках ШОС и ОЭС целесообразно продолжить на консультативной основе дальнейшую, более детальную и предметную проработку методов усовершенствования межгосударственного взаимодействия в транспортной сфере, с целью расширения транзита как в направлении Запад-Восток, так и Север-Юг (через Узбекистан, Туркменистан на Иран и дальше Персидский залив). Для осуществления работы в рамках таких соглашений уже в ближайшей перспективе целесообразно начать проработку наиболее подходящих механизмов их

функционирования, способов раздела финансирования, клиринговых механизмов, методики совместного управления.

Список использованных источников

1. Закон Республики Казахстан «О транспорте Республики Казахстан» от 21 сентября 1994 года №156 [Электрон. ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z940007000>
2. Закон Республики Казахстан «Об использовании воздушного пространства Республики Казахстан и деятельности авиации» от 15 июля 2010 года №339-IV [Электрон. ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000339>
3. Закон Республики Казахстан «Об автомобильных дорогах» от 17 июля 2001 года №245 [Электрон. ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000245>
4. Закон Республики Казахстан «О железнодорожном транспорте» от 8 декабря в 2001 году №266 [Электрон. ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000266>
5. Закон Республики Казахстан «О торговом мореплавании» от 17 января 2002 года №284 [Электрон. ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000284>
6. Закон Республики Казахстан «Об автомобильном транспорте» от 4 июля 2003 года № 476 [Электрон. ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000476>
7. Закон Республики Казахстан «О внутреннем водном транспорте» от 6 июля 2004 года № 574 [Электрон. ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z040000574>
8. Закон Республики Казахстан «О магистральном трубопроводе» от 22 июня 2012 года № 20-V [Электрон. ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000020>
9. Государственная программа развития и интеграции инфраструктуры транспортной системы Республики Казахстан до 2020 года. – Астана, 2013.
10. Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 годы. – Астана, 2008.
11. Постановление Правительства Республики Казахстан Об одобрении Концепции государственной транспортной политики Республики Казахстан до 2008 года от 11 июня 2001 года №801 [Электрон. ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P010000801>
12. Постановление Правительства Республики Казахстан Об утверждении планов по созданию и развитию пилотных кластеров в приоритетных секторах экономики от 25 июня 2005 года №633 [Электрон. ресурс]. – URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P050000633_#z8

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
Pedagogics and Psychology

МРНТИ 378

Имжарова З.У.,¹ Жүсіпбек Ә.М.¹

¹*Актыобинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
г.Актыобе, Казахстан*

**ЗНАЧИМОСТЬ МЕДИАПЕДАГОГИКИ В ОБНОВЛЕНИИ СОДЕРЖАНИЯ СРЕДНЕГО И
ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ**

В статье представлено видение авторов решения актуальной проблемы реализации идеи «Цифровой Казахстан» через учебный процесс в вузе, в рамках подготовки будущих учителей. Анализируется влияние освоения студентом педагогического вуза дисциплины «Медиапедагогика» на учебный процесс среднего и высшего образования, о трудностях и возможностях применения современных технологий в педагогическом процессе.

Ключевые слова: медиапедагогика, критическое мышление, критериальное оценивание, мультимедиа, медиа грамотность, познавательная активность, конкурентоспособность.

Мақалада болашақ мұғалімдерді дайындау шеңберінде «Цифрлық Қазақстан» идеясын жүзеге асыру арқылы өзекті мәселелерді көру пайымы ұсынылған. Педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің «Медиапедагогика» пәнін меңгеруі, педагогикалық процесс кезінде жаңа заман технологиясын қолдану барысындағы мүмкіншіліктер мен қиындықтар жайына талдау жасалған.

Кілт сөздер: медиапедагогика, сыни ойлау, сыни бағалау, мультимедиа, медиа сауаттылық, танымдық белсенділік, бәсекеге қабілеттілік.

The article presents the author's vision of solving actual problems of «Digital Kazakhstan» through the educational process in the University, in the preparation of future teachers. Analyzes the impact of the development by the student of the pedagogical University discipline of media education into the educational process secondary and higher education, the difficulties and possibilities of application of modern technologies in the pedagogical process.

Key words: media education, critical thinking, criteria evaluation, multimedia, media literacy, cognitive activity, competitiveness.

“Медиапедагогика создадут цифровую культуру третьего тысячелетия”

Марченко В.М

Что такое медиапедагогика? Для чего мы ее изучаем? И где она может нам пригодиться? Студентам дефектологического факультета, с самого начала было интересно, что такое «медиа», и как медиапедагогика может «сплетаться» с нашей будущей профессией. После того как нам в расписание включили эту дисциплину, их не раз посещала мысль «что мы будем изучать?», «где и как мы сможем это применить?». На первых уроках медиапедагогика они узнали много нового,

где в свою очередь я нашла ответ на мой первый вопрос - «что такое медиа». Больше всего им понравилось то, что они не просто «сидели» и нам читали лекцию, они смогли самостоятельно пропустить весь материал по этой дисциплине через себя, после чего, учились применять все изученные теоретические знания на практике. Студенты смогли самостоятельно организовать своё мини-преподавание с активным раздаточным материалом, используя «активные методы обучения» и «интерактивные методы обучения». И на своем небольшом опыте мы убедились что многое зависит от преподавателя, от того насколько он владеет методами обучения и от его коммуникабельности и умения работать с аудиторией.

Преподаватель Имжарова З.У. на практике реализовала межпредметную связь, тесно увязав «Медиапедагогику» с дисциплиной «Профессиональное развитие учителя 21 века», который мы изучали на 5 семестре. Слушателям очень много интересного и полезного для своей будущей профессиональной деятельности освоили именно на занятиях курса «Профессиональное развитие учителя 21 века». Так, они не только узнали, что такое критическое мышление и в чем суть технологии развития критического мышления, но и после изучения всех этапов и методов технологии, а также самостоятельного составления критериев оценивания, выбирать подходящие методики обучения, которые смогли бы вызвать интерес и мотивацию обучения у учеников. Каждый студент нашей группы смог самостоятельно составить свой собственный план урока, отвечающий всем требованиям обновления содержания среднего образования.

Занятия по «Медиапедагогике» дали студентам возможность подготовить мультимедийные ресурсы к поурочным планам, разработанным в рамках курса «Профессиональное развитие учителя 21 века», подготовить мультимедийную презентацию, соответствующую всем предложенным к ней в учебной литературе критериям.

Студентам эта задача показалась легкой, так как они еще со школьного времени увлекались компьютерными и мультимедийными программами. Но в процессе занятий по медиапедагогике, они поняли, что не так то просто создавать те или иные презентации, или информационные документы, потому что необходимо сделать учебный материал более доступным, интересным для школьников, строить его надо в логической последовательности и в интерактиве. В каждую свою работу, студенты как будущие учителя, должны вкладывать душу и только тогда смогут донести свои идеи до учеников.

Глава государства в своей статье «Взгляд в будущее: Модернизация общественного сознания» писал, что «особенностью завтрашнего дня является то, что именно конкурентоспособность человека, а не наличие минеральных ресурсов, становится фактором успеха нации. Поэтому любому казахстанцу, как и нации в целом, необходимо обладать набором качеств достойных XXI века» [1] Среди безусловных предпосылок этого он назвал «компьютерную грамотность» [там же]. Именно через дисциплину «Медиапедагогика» в рамках подготовки будущих специалистов, имеется возможность реализации программы «Цифровой Казахстан», формирование ИКТ-компетенции будущих учителей, а точнее педагогической ИКТ-компетенции как части конкурентоспособности в системе образования, причем как высшего, так и среднего, так как повлияет на улучшение учебного процесса, как студентов- будущих учителей учителей, так и учеников.

Теперь студенты знают, что учителю мультимедиа даст возможность:

- организовать очень интересный, интенсивный, разнообразный учебно-воспитательный процесс;
- обеспечить самостоятельную работу обучающихся;
- эффективнее использовать время урока и увеличить объем выполненных на уроке заданий;

- объективнее и быстрее оценить учебные достижения обучающихся;
- учесть индивидуальные особенности школьников;
- применить новые, эффективные технологии, формы и методы обучения, стимулирующие самостоятельную поисковую учебно-познавательную деятельность обучающихся;
- для профессионального роста учителя.

Студенты побывав в роли обучающихся на занятиях «Медиапедагогики», сегодня с уверенностью могут сказать и о значимости использования мультимедиа для школьников:

- для повышения мотивации и познавательной активности;
- в освоении знаний в увлекательной визуальной, аудиовизуальной форме,
- в получении удовольствия от интереснейшего процесса познания,
- в получении быстрого и объективного результата формативной оценки знаний, побуждающей к коррекции своих недочетов;
- для овладения компьютерной грамотностью, современными информационными технологиями;
- для проявления креативных способностей.

На педагогической практике студенты ещё раз убедились, что ответ на свой второй вопрос, о котором говорилось выше (Как медиапедагогика может «сплетаться» с нашей будущей профессией?) они нашли правильно. Детям с интеллектуальной недостаточностью было интересно наблюдать за мультимедийными презентациями, кроме того они смогли принять участие в мультимедийных играх, таких как «Обучение азбуке», «Найди цифру» и т.д. Таким образом, смело можем сказать, что мультимедиа является исключительно плодотворной образовательной технологией, которая, благодаря присущим ей качествам интерактивности, гибкости, и интеграции различных типов мультимедийной учебной информации, обеспечит эффективную реализацию программы обновления содержания среднего образования в учебном процессе каждой школы.

Список использованных источников

1. Взгляд в будущее: Модернизация общественного сознания. (Электронный ресурс)-2017, www.kazpravda.kz/.../vzglyad-v-budushchee-modernizatsiya- obshchestvennogo-soznaniya/ (дата обращения 15.05.2017)

IRSTI 373.51

Kagazbaeva A.K.¹

¹*Aktobe regional state university named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan*

THE APPLICATION OF CRITICAL THINKING IN THE MATHEMATICS LESSON

The article considers basic theoretical and practical questions of applying critical thinking technology in mathematics classes. Various approaches are presented to define the concept of "critical thinking" and the main features of this notion. The names of the scientists are listed whose theories substantiated the project of development of critical thinking during the learning process. The structure of the lesson is based on the technology of critical thinking. We consider the examples of the use in math classes of the Venn diagram and the "Know, Want to Know, Learn" strategy, as well as of the Bloom's Taxonomy, for the development of critical thinking and functional literacy.

Key words: critical thinking, taxonomy of Blum, A. Butenko, E. Xodos, interpretation, argumentation.

Мақалада сыни тұрғыдан ойлау технологиясының математика сабағында қолдану бойынша кейбір негізгі теориялық және практикалық мәселелер қарастырылған. «Сыни тұрғыдан ойлау» ұғымының әртүрлі анықтамалары келтіріліп, ерекше белгілері аталған. Білім беру саласында сыни тұрғыдан ойлауды дамытудың теориялық негізін қалаған ғалымдар аталып, сабақты ұйымдастыру құрылымының сипаттамасы берілген. Вен диаграммасы мен «Білем, Білгім келеді, Білдім» стратегиясын математика сабағында қолдану мен Блум таксономиясын сыни тұрғыдан ойлауды және функционалды математикалық сауаттылықты дамытуда қолдану мысалдары келтірілген.

Кілт сөздер: сыни тұрғыдан ойлау, Блума таксономиясы, А.Бутенко, Е.Ходос, интерпретация, аргументация.

В статье затронуты некоторые основные теоретические и практические вопросы применения на уроках математики технологии критического мышления. Приведены различные подходы к определению понятия «критическое мышление» и основные признаки данного понятия. Названы имена ученых, на чьих теориях обоснован проект развития критического мышления в образовательном процессе. Приведена структура урока по технологии критического мышления. Рассмотрены примеры использования диаграммы Венна и стратегии «Знаю, Хочу знать, Узнал» на уроках математики, а также Таксономии Блума для развития критического мышления и функциональной грамотности.

Ключевые слова: критическое мышление, стратегии, таксономия Блума, А.Бутенко, Е.Ходос, интерпретация, аргументация.

There are various approaches to defining the concept of "critical thinking" [1]:

Critical thinking is "an intellectually oriented process of active and skillful analysis, conceptualization, application, synthesis and/or evaluation of the information obtained or generated through observation, experience, thinking or communication, as the waymark for persuasion and action".

Critical thinking is "an intellectually oriented process of active and skillful analysis, conceptualization, application, synthesis and/or evaluation of the information obtained or generated through observation, experience, thinking or communication, as the waymark for persuasion and action".

Critical thinking is the use of such cognitive methods which are distinguished by controllability, reasonability and purposefulness, and increase the probability of obtaining the desired final result. These methods are used in solving problems, in formulating conclusions, in probabilistic evaluation and in decision-making, and require the skills which are justified and effective for the particular situation and type of problem to be solved, etc.

Consequently, the general notion of critical thinking is deemed as [thinking](#) of a higher level. The distinctive signs of critical thinking are:

- It is autonomous and individual;
- Information is the start off path of thinking and not the final one;
- Argumentation of statements is convincing;
- It exists in the situation of polylogue or discussion;
- It is carried out in the situation really important for a person.

It is important to use the technology of critical thinking during mathematics classes.

Different strategies of critical thinking technology are used in an educational process. The project of development of the critical thinking is based on the theories of Zh.Piazhe, L.S.Vigotsky.

Technology of critical thinking. Improving student's intellectual activity - Contribute to the self-realization of their own skills. Therefore, the student must understand the methodological questions as "what are we teaching him for?", "what we are teaching?", and then student should ask "What am I learning for?", "what I learn and how?".

Any lesson which uses critical thinking technology runs on the following three points:

- **Awakening of interest** - evocation (awakening of interest for educational process):
- **Understanding the meaning** - application of knowledge based on the materials studied:
- **Conclusion**—reflection (to come to a conclusion, to finish, fix the studied topic)[2].

Math textbooks only go so far when it comes to presenting real world problems that require mathematical solutions.

Thinking critically is to follow a clear line of logical steps and reasoning. To solve critical thinking problems, math teachers should model the way they think when solving a problem. Students can internalize a set of questions to ask that will help them think their way to a solution. These questions could include:

- What do I know? What is the given information?
- What do I need to know to solve the problem?
- What problems like this have I solved before?
- What solutions could work? What strategies will work best in this situation?

After students attempt a solution, they can further ask: Why did my solution work? Or they might try to understand why their solution didn't work [3].

Using critical thinking technology in mathematics classes is very important .

During the concept of smear it is very important to work with various schemes and studies. Consider the Venn diagram in the mathematics class in order to realize the concept of meaning. During the concept of smear it is very important to work with various schemes and studies. Consider the Venn diagram in the mathematics class in order to realize the concept of meaning:

9 form: Properties of trigonometric function		
<i>To compare that functions $y = \sin x$ $y = \cos x$</i>		
First function	Common properties	Second function
1. $y = \sin x$ 2. $\sin(-x) = -\sin x$ odd function 3. Point of intersection with coordinate axes $Oy \begin{cases} x = 0 \\ y = \sin 0 = 0 \end{cases}$ $Ox \begin{cases} y = 0 (\sin x = 0; x = \pi k) \\ x = \pi k; k \in Z \end{cases}$ 4. The graph is symmetric about the origin	Both are trigonometric functions; $D(\sin x, \cos x) = R$ $E(\sin x, \cos x) = [-1; 1]$ Periods $T = 2\pi$	1. $y = \cos x$ 2. $\cos(-x) = \cos x$ even function; 3. Point of intersection with coordinate axes $Oy \begin{cases} x = 0 \\ y = \cos 0 = 1 \end{cases}$ $Ox \begin{cases} y = 0 (\cos x = 0; x = \frac{\pi}{2} + \pi k) \\ x = \frac{\pi}{2} + \pi k; k \in Z \end{cases}$ 4. The graph is symmetric about the y-axis

And now consider the strategy "I know, I want to know, I have learned" in one of the lessons of mathematics. Using this strategy, students study the subject thoroughly. That is, part of the table is

performed at the beginning of the lesson and the part at the end, so the student can critically think in the lesson of mathematics:

9 form: Theme of lesson: “ <i>Formula of n-th term of arithmetic progression</i> ”		
I know	I want to know	I have learned
Number sequence, what is arithmetical progression, Its definition	Properties of arithmetic progression	

This table is filled by students at the beginning of the second point on critical thinking techniques, students write what they knew before and what they expect from the new lesson, but at the end of the lesson they should fill the rest of the table, that is, they write what they learned. Thus, the teacher's work is evaluated. Thus, the teacher's work can be evaluated:

I know	I want to know	I have learned
Number sequence, what is arithmetical progression, Its definition	Properties of arithmetic progression	<i>Formula of n-th term of arithmetic progression</i> , way of proven: $a_2 = a_1 + d$ $a_3 = a_2 + d = a_1 + 2d$ $a_4 = a_3 + d = a_1 + 3d$ $a_n = a_1 + (n-1)d$

To ensure that the student has learned the material, it is very important that he learns information about a particular algorithm. For this reason, we think that in the study of a new topic, if the Bloom taxonomy is used which was founded in 1956 and naked in 1999. Taxonomy passes through 6 stages from simple to complex. They are: (a) *remembering*, (b) *understanding*, (c) *applying*, (d) *analyzing*, (f) *evaluating*, (g) *creating* [4].

- **Remembering:** Recall or retrieve previous learned information.
- **Understanding:** Comprehending the meaning, translation, interpolation, and interpretation of instructions and problems. State a problem in one's own words.
- **Applying:** Use a concept in a new situation or unprompted use of an abstraction. Applies what was learned in the classroom into novel situations in the work place.
- **Analyzing:** Separates material or concepts into component parts so that its organizational structure may be understood. Distinguishes between facts and inferences.
- **Evaluating:** Make judgments about the value of ideas or materials.
- **Creating:** Builds a structure or pattern from diverse elements. Put parts together to form a whole, with emphasis on creating a new meaning or structure.

Here is an example of using this technology in the math lesson

11-form: theme of lesson: «Cylinder capacity»	
Cognitive process	Cognitive process measurement
Remembering	<ul style="list-style-type: none"> To be able to find objects on the nature or in the environment similar to a cylinder; To know the general information about the cylinder elements.
Understanding	<ul style="list-style-type: none"> To know about the intersection of a cylinder with a plane (What shapes can be obtained by crossing a cylinder with perpendicular and parallel planes) Which sign is used to find the volume of the body? To understand that formula $V = \pi r^2 h$.
Applying	<p>Use the formula $V = \pi r^2 h$ in common tasks: Given: cylinder, $r = 2\sqrt{2}$ см, $h = 3$ см. To find: V <i>decision:</i> $V = \pi r^2 h = \pi * 4 * 2 * 3 = 24 \pi \text{ см}^3$</p>
Analyzing	Given a narrow and wide cans, a narrow can three times higher than a wide can, but two times narrow, the capacity of which cans is more?
Evaluating	Pupils play “yes/no” game to evaluate the knowledge of each other
Creating	<div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div style="width: 45%;"> <p>«PEPSI»КОНТЕЙНЕРИ</p> <p>Given a «Pepsi»container similar to the cylinder, a height is 8 cm and a radius is 3 cm apart from the lid, in $\frac{2}{3}$ of the container there is liquid.</p> </div> <div style="width: 50%;"> <p>1-question: «PEPSI»CONTAINER Find the empty part of the container (см³). Way of decision: _____ answer: _____</p> <p>(decision: $V = \pi r^2 h = \pi \cdot 9 \cdot 8 = 72\pi$ Volume of the liquid part of container $72\pi \cdot \frac{2}{3} = 48\pi$ Empty part of the container $72\pi - 48\pi = 24\pi$ answer: _____</p> <p>2-question: «PEPSI»CONTAINER Find the area of the lateral surface of the «Pepsi» A) 56π B) 64π C) 48π D) 72π answer: _____</p> </div> </div>

Thus, according to the results of lots of studies, as well as to our experience, the development of critical thinking during maths classes is facilitated by the lessons organized according to the structure of critical thinking technology, and by the use of various strategies of critical thinking technology and other innovative learning technologies, such as Bloom's Taxonomy.

References

- 1.Қағазбаева А.К. «PISA Халықаралық зерттеулері аясында оқушылардың функционалдық математикалық сауаттылығын дамыту жолдары». - Ақтөбе, 2015.-15 б.
- 2.Бутенко А.Б., Ходос Е.А. «Критическое мышление: метод, теория, практика». – Красноярск, 2001. – 102 с.
- 3.Critical Thinking Math Problems: Examples and Activities. (Internet recourse)
<http://study.com/academy/lesson/critical-thinking-math-problems-examples-and-activities.html>
- 4.Bloom's Taxonomy of Learning Domains. (Internet recourse)-2017.-
<http://www.nwlink.com/~donclark/hrd/bloom.html>

FTAMP 378

Қуанжанова Қ.Т.¹

¹Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТІНДЕГІ ДЕФОРМАЦИЯНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Мақала психология ғылымының өзекті мәселелерінің бірі – адамның физикалық және психикалық тұлғасында таралып, тұлғаның тұтастығын, тұрақтылығы мен бейімделуіне жағымсыз әсер ететін күйлердің жиынтығы ретінде кәсіби деформация мәселесіне арналған.

Оқытушылардың бойында кәсіби деформацияның пайда болуына әсер ететін факторлар, көріну белгілері анықталған. Кәсіби деформация ретінде агрессия, фрустрация, мазасыздану және ригидтілік күйлердің даму деңгейлерінің ерекшеліктері көрсетілген. Жоғарыда аталған күйлердің дамуын анықтау мақсатымен эксперименталды жұмыс ұйымдастырылып, зерттеудің нәтижелері берілген. Зерттеу нәтижесі бойынша оқытушылардың кәсіби деформациясы 6-10 және 16-20 жыл өтілі бар оқытушыларда жоғары болатыны анықталған.

Кілт сөздер: деформация, кәсіби деформация, агрессия, ригидтілік, фрустрация, мазасыздану.

Статья посвящена проблеме профессиональной деформации как одной из актуальных проблем психологии - совокупности состояний, которые отрицательно влияют на физическую и психическую личность и отрицательно влияют на целостность, стабильность и адаптацию человека. Определены факторы влияющие на появление профессиональных деформаций и их признаки. Была организована экспериментальная работа для определения развития вышеуказанных состояний и представлены результаты исследования. По результатам исследования, профессиональные деформации выше среди учителей с опытом 6-10 и 16-20 лет.

Ключевые слова: профессиональная деформация, агрессия, ригидность, агрессия, тревожность.

The article is devoted to one of the most pressing issues in psychology - a set of states such as deformation, professional deformation, deformation of professional teachers, which is distributed to all the mental and physical organization of the person adversely affecting the integrity, stability, human adaptation. Named the factors that influence the professional deformation of the teachers and their manifestations. The features of the levels of development of the states of aggression, frustration, anxiety, rigidity as a professional deformation teachers. In order to identify the conditions listed above was

organized by the experimental work shows the results of the study. The survey results show higher professional deformation of teachers with experience of 6-10 and 16-20 years.

Key words: deformation, professional deformation, aggression, rigidity, frustration, anxiety.

Қазіргі таңда қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, ақпараттық технологиялардың жедел қарқынмен дамуы оқытушының тұлғасына жаңа талаптар қоюда. Ол ең алдымен әлеуметтік түсініксіз жағдайлардағы саяси және кәсіби мәселелерді шешу барысында өз бетінше шешім қабылдау, өз мамандығының субъектісі болу, тұлға аралық қарым-қатынасты тиімді ететін кәсіби сапаларды меңгеруді қажет етеді. Жоғарыда көрсетілген талаптармен қатар, оқытушы өзін-өзі жетілдіру, өзін дамыту үшін кәсіби әрекетінде соңғы әдістер мен технологияларды белсенді қолданып, кірістіріп отыруға, жаңа оқулықтар мен әдістемелік құралдарды меңгеруге, ғылымның дамуына байланысты жаңа ақпараттар қорын өңдеп, игеріп отыруға міндетті. Ал, осындай көлемді жаңалықтарды игеріп қабылдау қажеттілігі, білім беру саясаты саласындағы нақты бағыттардың болмауы, жұмыстың шамадан тыс жүктелуі кәсіби дамудың деструктивті өзгерісінде көрінетін оқытушының психоэмоционалды күйлеріне дезадаптациясын арандатып, әлеуметтік-психологиялық дискомфорттық сезімдерді туғызады. Қазіргі таңда кәсіби әрекетпен байланысты жағымсыз үдерістердің тұлғаның өзгерісінде бейнеленетін кәсіби деформация мәселесі психология ғылымының өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

«Деформация» сөзі (лат. deformation - бұрмалау) сыртқы ортаның әсер етуімен дененің физикалық, ал кәсіби деформация – организмдегі мамандыққа байланысты тұрақты сапаға ие кез-келген өзгерісін айтады [1]. Тұлғаның кәсіби деформациясы – ұзақ уақыт бойы бір әрекет түрімен айналысу негізінде пайда болған тұлғалық сапалардың өзгерісі (таптаурындар, құндылық бағдар, қарым-қатынас тәсілі мен мінез-құлықтары). Кәсіби деформацияның көріну деңгейі оқытушының жұмыс өтіліне, педагогикалық әрекеттің мазмұнына және дара-психологиялық ерекшеліктеріне байланысты.

Э.Ф.Зеер бойынша кәсіби деформация – еңбектің тиімділігіне және осы үрдістегі қатысушылардың өзара әрекетіне жағымсыз әсер етуінде көрінетін қалыптасқан іс-әрекет пен тұлға құрылымының өзгерісі [2]. Деформация адамның физикалық және психикалық ұйымдасуының барлық жақтарында таралып тұлғаның тұтастығын, тұрақтылығы мен бейімделуін бұзады.

Кәсіби деформацияның пайда болу механизмі күрделі динамикаға ие. Ең алдымен еңбектің жағымсыз шарттары тұлғаның кәсіби әрекеттерінде, мінез-құлықтарында жағымсыз өзгерістерді тудырады. Қиын жағдаяттардың қайталануынан жағымсыз өзгерістер тұлға бойында қалыптасып күнделікті мінез-құлық мен қарым-қатынасында көрініс табады. Бастапқыда уақытша жағымсыз психикалық күйлер мен қондырғылар пайда болады да кәсіби әрекетті жүзеге асыруға қажет сапалар бірте-бірте жоғала бастайтыны анықталған. Нәтижесінде даму үстіндегі кәсіби сапалар, қасиеттердің орнына жағымсыз психикалық күйлер тұлғаның бойына қалыптасып, дамиды. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, жылдар бойы бір кәсіби әрекетпен айналысу шаршауға, дағдарыстар мен кикілжіңдерге, кәсіби құзыреттілік деңгейінің, жұмысқа қабілеттіліктің төмендеуіне әкеледі.

Тұлғаның кәсіби деформациясы мезгілмен немесе тұрақты, үстірт немесе ауқымдық, жағымды немесе жағымсыз болуы мүмкін. Ол мінез-құлықта, әрекеттерде, физикалық бейнеде де орын алуы мүмкін.

Тұлға деформациясы көрінуінің бірнеше тәсілдерін бөліп көрсетуге болады.

1. Қызметтік деформация – маман өзінің қызметтік беделін асыра пайдаланады, өзге адамдарды басқаруға ұмтылу, өзге пікірлерге деген шыдамсыздық, өзінің қателіктерін байқамау, өзіне сын көзбен қарау, өзінің жеке пікірі дұрыс екеніне сенімділіктің пайда болуы.
2. Бейімделудің деформациясы – нәтижесінде адамда конформизмнің жоғары деңгейі қалыптасатын тұлғаның іс-әрекеттің нақты жағдайларына пассивті бейімделу. Жұмысшыда осы деформацияның жоғары деңгейде дамуы тұлғалық сапалардың жағымсыз өзгеруімен анықталады. Басшылыққа ұмтылу, эмоционалдылықтың төменгі деңгейі, каталдық секілді күйлермен шартталады.
3. Кәсіби деградация – кәсіби деформацияның ең соңғы деңгейі, тұлғаның адамгершілік құндылық бағыттары өзгеріп, кәсіби тұрғыдан тұрақсыз келеді [3].

Көбіне кәсіби деформация педагогикалық жұмыста адамдарды басқаруға, басшылыққа ұмтылу, ригидтілік, авторитарлық күйде көрініс табатыны анықталған.

Оқытушы тұлғасының кәсіби шартталған деформацияларының бірі агрессия болып табылады. Агрессия адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастың, дара тұлғалық дамудың тиімділігін анықтайтын қасиет. Оқытушылардың төменгі эмоционалдық тұрақтылығының негізінде ашу-ыза мен үрейлену деңгейлері айқын көрінеді. Кейбір авторлардың пікірі бойынша, оқытушылардың арасында депрессивті және астеникалық әсерге қарағанда, агрессивті әсер ету формасы көбірек кездеседі, яғни оқытушылар дау-жанжалды туғызуға, өз-өзін ұстай алмау, дөрекі мінез-құлықтар көрсетуге бейім келеді [4].

Агрессия сөзі «agradі» сөзінен пайда болған, шамамен «алға қарай қозғалу» дегенді білдіреді. Алғашқы мағынада «агрессивті болу» сөзі алға қойған мақсатқа қарай қорқынышсыз, күдіксіз және «тоқтаусыз қозғалу» дегенді білдірсе [5], кейін «агрессия» (лат «aggresіo» - шабуыл) – қоғамдағы адамдардың өмір сүру ережелеріне қайшы келетін, адамдарға физикалық қысым көрсетіп немесе олардың бойына психологиялық дискомфортты (жағымсыз қайғырулар, мазасыздану күйі, қорқыныш т.б) туғызатын мотивтелген деструктивті мінез - құлық [6] деп анықталған. Ал, оқытушылардағы агрессия – оқушы мен оқытушының өзара қарым-қатынас барысындағы кәсіби-адамгершілік нормаларының бұзылысында көрінетін деструктивті мінез-құлық болып саналады.

Агрессияның интенсивтілік дәрежесі мен көріну бейнесі бойынша жақтырмауды көрсетуден бастап, тіл (вербалды агрессивті) тигізуге, ауыр физикалық (физикалық агрессия) күш қолдануға дейін құбыла алады. Агрессивтілік – субъектінің агрессивті құлыққа дайындығы деп қарастырылатын және агрессивті құлыққа бейім келетін психодинамикалық қасиет негізінде адамда дамиды тұлғалық қасиет болып табылады [7].

Агрессивтіліктің сапалық және сандық мінездемелері бар. Кез-келген қасиет секілді ол әр түрлі көріну дәрежесіне ие. Оның төмен деңгейде дамуы енжарлыққа, конформдылыққа әкелсе, ал жоғары деңгейде саналы кооперацияға қабілетсіз, конфликтілік қарым-қатынасты өрбітетін жеке тұлғаның қасиетімен шартталады [8].

Агрессия және агрессивтілік туралы ғылыми негіздемелер Д.Доллардтың теориясында қарастырылған. Оның айтуы бойынша: «Агрессивті мінез-құлықтың пайда болуы фрустрацияның барымен шартталған және керісінше – фрустрацияның болуын өз артынан агрессивтіліктің бір түрін ертеді дейді. Фрустрация жеке адамның немесе организмнің өмірлік маңызы бар қажеттілігін қанағаттандыру барысында кедергілерге тап болған кезде пайда болатын күй [9]. Яғни адам кедергіден өту үшін өзінің барлық күші мен қабілеттерін іске қосады. Алайда,

фрустрация кедергі емес, ол субъектіде интенсивті қобалжуды тудыратын іс-әрекеттің орындалмауы. Бірқатар авторлар фрустрацияға ұшырау оқытушылардың агрессивтілік реакцияның туындауына негіз болатынын айтады. Л.М. Митинаның зерттеулері бойынша оқытушылардың фрустрациялық толеранттық деңгейінің көрінуі басқа кәсіби топтарға (мысалы: инженерлер, ұшқыштар, студенттер) қарағанда өз деңгейінен төмен болады, ал 30 % оқытушыларда (әсіресе көпжылдық жұмыс өтілімен) невроз ауруларымен тең келеді [10]. Жеке адамдағы фрустрацияның төменгі көрсеткіштеріне: стрестік жағдайларға психологиялық тұрақты, қандай да бір өмірлік маңызды қажеттіліктерді қанағаттандыру барысында пайда болатын кедергілерге бағыттылығымен мінезделсе, фрустрацияның жоғары көрсеткіштері кезінде тұлға мен оның бағыттылығы арасында ішкі конфликт пайда болады, өз-өзіне сенімсіздік, жағымсыз эмоциялар, ашуланшақтық, кінәлау сезімі т.б жағымсыз күйлер басым болады. Жоғарыда аталған оқытушылардың агрессивтілігі ең алдымен тұлғаның мазасыздануының нәтижесінен туындайтыны белгілі.

Мазасыздану – түрлі стрестік жағдайларға түйсік табалдырығының төмендеуімен бейнеленген, ұзақ уақыт бойы сақталатын тұлғалық қасиет [11]. Мазасыздану кез-келген жағдайда үнемі өзінің «меніне» қауіп-қатерді сезінуде көрінеді. Мазасызданудың әлеуметтік аспектісі өмір ағымының кенеттен өзгерісімен байланысты. Мазасыздық пен үрейді зерттей отырып ғалымдар екі аспектісін бөлуде: үрей (эмоционалды күй) және қорқыныш (үрейді тудыратын тұлғаның қасиеті).

Мазасыздану «үрей», «қорқыныш», «алаңдаушылық» түсініктерімен қатар қолданылады.

Қорқыныш – адамның санасына оның өміріне нақты қауіп-қатермен аффектелген бейнелену болса, үрей – қорқынышқа қарағанда үнемі жағымсыздығымен қабылданбайды, өйткені ол қуанышты күйде орын алуы мүмкін.

Кәсіби әрекетті игеру барысында субъектінің кәсіби даму бағытының жүйесі таптаурындарға байланысты [12]. Адамда қалыптасын қалған қондырғылар мен таптаурындар өз кезегінде ригидтілікті тудырады [13].

Ригидтілік – (лат. *rigidus* – «қатты, берік») жаңа жағдаяттық талаптарға сәйкес көздеген мақсаттар немесе қалыптасқан мінез-құлық нормасын қайта құру барысында қиналу, қоршаған ортаның өзгерісіне нашар бейімделу қабілеті. Ригидтілік кенеттен пайда болған немесе тез өзгеруді талап ететін жағаяттарда мінез-құлықтың төмен иілгіштігінің салдарынан консервативтілік секілді сапаларды жоғарылатады. Ригидтілік көбіне «қандай да бір заттық әрекеттің сапасыз орындалуының шарты болып табылатын тұлғаның дара психологиялық ерекшелігі. Ол өзінің психикалық қондырғысын өзгерту, жағдаятқа әрекетін немесе қатынасын өзгерту, өзгенің орнына өзін қою, жаңа бейімделу тәсілдерін игеру, жаңа материалды қайтадан ұйымдастыру, мінез-құлығын өзгертуді талап ететін объективті жағдаяттарға жеке адамның қабілетсіздігі [14].

Жоғарыда аталған оқытушылардың тұлғаның күйлерін анықтау мақсатымен оқытушылардың агрессивтілік, мазасыздық, фрустрация және ригидтілігінің жұмыс өтіліне байланысты даму деңгейлері анықталды. Экспериментке барлығы жоғары мектептің (93 оқытушы, 3 айдан бастап 45 жыл өтілі бар) оқытушылары қатысты.

Алынған мәліметтерді талдау:

Оқытушылардың бойындағы мазасыздану, фрустрация, агрессия, ригидтілігін анықтау мақсатымен Г.Айзенктің «Психикалық көңіл-күйді өзіндік бағалау» атты әдістеме жүргізілді. Әдістеме 40 сұрақтан тұрады. 1-10 мазасыздануды, 11-20 фрустрацияны, 21-30 агрессияны, 31- 40 ригидтіліктің деңгейлерін анықтайды [15].

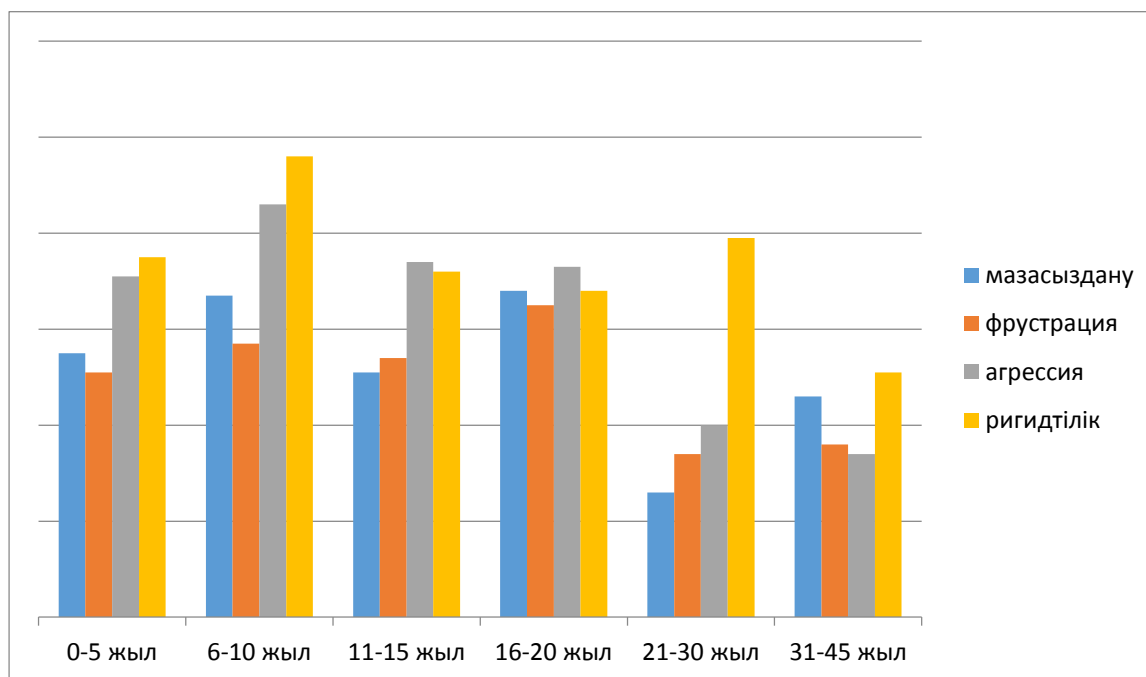
Кесте 1

Оқытушылардың жұмыс өтіліне байланысты Айзенк әдістемесінің нәтижелері

Айзенк әдістемесі бойынша орташа балл				
Күйлер Жұмыс өтілі	Мазасыздану	Фрустрация	Агрессия	Ригидтілік
0-5 жыл	5,5	5,1	7,1	7,5
6-10 жыл	6,7	5,7	8,6	9,6
11-15 жыл	5,1	5,4	7,4	7,2
16-20 жыл	6,8	6,5	7,3	6,8
21-30 жыл	2,6	3,4	4	7,9
31-45 жыл	4,6	3,6	3,4	5,1

Сонымен, кестеден көріп тұрғанымыздай, мазасыздану деңгейі 6-10 жыл (6,7), 16-20 (6,8) жыл өтілдері бар оқытушыларда жоғары, ал бесінші бес жылдығында (2,6) төмен болатыны анықталды. Фрустрация бірінші (5,1), екінші (5,7), үшінші (5,4) бес жылдықта шамамен бірдей, ал төртінші (6,5) бес жылдықта жоғары. Агрессия екінші (8,6) бес жылдықта жоғары, бірінші (7,1), үшінші (7,4), төртінші (7,3) бес жылдықта шамамен бірдей. Ригидтіліктің жоғары деңгейі екінші (9,6) және бесінші (7,9) бес жылдықта жоғары көрсеткіштерді көрсетті.

Жыл өтілдеріне байланысты оқытушылардың кәсіби деформацияларының ерекшеліктерін салыстырмалы түрде төмендегі диаграммдан көруге болады:

Сурет 1 – жыл өтіліне байланысты оқытушылардың кәсіби деформациясы

Сонымен, мазасыздану, фрустрация, агрессия, ригидтілік секілді кәсіби деформациялар 6-10 жыл өтілі және 16-20 жыл өтілі бар оқытушыларда жоғары, агрессия бірінші, екінші, үшінші бес

жылдықта шамамен бірдей, ал ригидтілік екінші бес жылдықтан кейінгі 21-30 жыл өтіл аралығында жоғары болатыны анықталды.

Аталған күйлердің өзара байланысын анықтау үшін алынған нәтижелер Спирмен критериясымен есептелінді.

	мазасыздану	фрустрация	агрессия	ригидтілік
мазасыздану	-		rs =0,416	rs =0,509
фрустрация	rs =0,686	-		
агрессия		rs =0,378	-	
ригидтілік		rs =0,425	rs =0,542	-

Сонымен, аталған күйлер (агрессия, мазасыздану, фрустрация, ригидтілік) бір-бірімен байланысты екені анықталды.

Келесі мақалаларда жоғарыда аталған күйлердің дамуына әсер ететін факторларды және оқытушының кәсіби әрекетіне қажет сапалармен байланысын анықтамақпыз.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Психология: Учебник для гуманитарных вузов. 2-е изд./Под общ.ред. В.Н.Дружинина. СПб.: Питер, 2009.-656с
2. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Психология профессиональных деструкций: Уч. для вузов. – М.: Академич. проект, 2005. – 240 с.
3. Управление персоналом Словарь-справочник [электрондық ресурс] – 2013. <http://psyfactor.org/personal/personal5-05.htm> [қаралған мерзімі 29.09.2013]
4. Реан А.А., Баранов А.А. Факторы стрессоустойчивости учителей // Вопросы психологии, 1997, № 1. – С. 56-58
5. Профессиональные деформации учителя и пути их преодоления [электрондық ресурс] – 2013. <http://clasno.blogspot.com> [қаралған мерзімі 29.09.2013]
6. Большой психологический словарь. Сост. Мещеряков Б., Зинченко В. Олма-пресс. 2004. - 672с
7. Краткий психологический словарь // Сост Карпенко Л.А.; Под общ. ред Петровского А.В., Ярошевского М.Г. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.
8. А. Бандура, «Принципы модификации поведения», София, 1999. – 233 с.
9. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль. СПб.-М., 2001.
10. Бэрон, Р. Агрессия/ Р. Бэрон, Д. Ричардсон. — СПб: Питер, 2001. — 352 с.
11. Собчик, Л.Н. Диагностика индивидуально-типологических свойств и межличностных отношений. Практическое руководство/ Л.Н. Собчик. – СПб.: Речь, 2002. – 96с.
12. Стереотип. [электрондық ресурс] <http://psi.webzone.ru/st/315600.htm> [қаралған мерзімі: 30.10.2013]
13. Ригидность. [электрондық ресурс] http://www.i-po.ru/shpory/ped_psihologia/ped_psihologia40.html [қаралған мерзімі 29.09.2013]
14. Залевский Г.В. Психическая ригидность в норме и патологии. - Томск: Изд-во Том. ун-та, 1993. - 272 с.
15. Методика диагностики самооценки психических состояний (по Г. Айзенку) [электрондық ресурс] <http://test-metod.ru> [қаралған мерзімі 02.10.2013]

**ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ
ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
Art, Culture and Sport**

FTAMP 614

ӨМІРБАЕВА К.О.¹

¹*Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан*

САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада оқушыларды салауатты өмір салтына бейімдеу жолдары қарастырылады. Дені сау азамат болу үшін салауатты өмір салтын ұстану қажет. Балаларды салауатты өмір салтына үйрету үшін олардың денсаулығы мен қоршаған ортаның тазалығына мән беруге бейімдеу керек. Мақалада тұрғындарға сапалы медициналық қызмет көрсету, сондай-ақ тұлғаның денсаулығын сақтау мәселелері де талданған.

Кілт сөздер: салауатты өмір салты, дене шынықтыру, денсаулық, студенттер, жастық, мәдениет. В статье рассматриваются способы привития здорового образа жизни учащимся. Быть здоровым гражданином непосредственно связано с формированием здорового образа жизни. Для формирования здорового образа жизни детей необходимо научить соблюдать в чистоте окружающую среду и беречь свое здоровье. В статье рассматриваются вопросы обеспечения населения качественной медицинской помощью.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, физическая культура, здоровье, студенты, молодость, культура.

The article deals with the inculcation of a healthy lifestyle among students. To be healthy citizen directly is connected with shaping of healthy lifestyle. For shaping of healthy lifestyle of children is necessary to teach them keeping the environment clean and to protect their health. This article deals with questions of ensuring the civilians quality medical help and preservation health.

Key words: healthy lifestyle, physical culture, health, students, youth, culture.

Салауатты өмір салты (СӨС) – бұл ең әуелі денсаулықты сақтауға және нығайтуға бағытталған сауықтыру жолындағы белсенді іс-әрекет. Салауатты өмір салты дегеніміз - денсаулықты нығайту мен сақтау, ағзаның дұрыс дамуын қамтамасыз ететін гигиеналық ережелерді орындау. 2016 жылы бірінші желтоқсанында ғалымдар, дәрігерлер, спорт және бизнес көшбасшылары жиналған «Жастар форумында» еліміздің алғашқы президенті Н.Ә. Назарбаев: «Халықтың денсаулығы – ел дамуындағы істердің аса маңызды тұтқасы, болашағымыздың кепілі» деп айрықша айқындап, келешек атқар істердің стратегиялық бағыттарын да көрсетті [1].

Ел Президентінің «Қазақстан – 2030» жолдамасындағы ұзақ мерзімді басымдықтың бірі – «Қазақстан азаматтарының денсаулығы, білімі мән әл ауқаты» тармағында азаматтарымыздың өз өмірінің аяғына дейін заман талаптарына сай болуы және оларды қоршаған табиғи ортаның таза болуы үшін салауатты өмір салтына әзірлеу қажеттігі көрсетілген. Бүгінгі таңда өз тәуелсіздігін алған егеменді еліміз осы бағытта Қазақстан мектептерінде жан-жақты дамыған, денсаулығы мықты, салауатты өмір салтын мұрат тұтқан дара тұлғаларды тәрбиелеу басты міндет етіп қойылған. Сонымен бірге қазіргі жастардың да жаңа өмірге лайық болуы үшін

ДДСҰ (дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы) қалыптастырған анықтамаға бет бұруы және денсаулық – жан мен тән, адамның әлеуметтік жағдайының қондылығы ескеріледі. Байқап отырсаңыз жан иесінің жалғыз анатомиялық дұрыс қалпына ғана емес, оның әлеуметтік жағдай-тұрпатына да ерекше мән берілген. Біріншіден балалар мен жасөспірімдердің өздерінің денсаулығына айрықша көңіл бөлуі. Екіншіден, халықтың қол жетерлік және саналы медициналық көмекпен қамтамасыз етілуі. Үшіншіден, отандық медицина ғылымын дамыту. Осы бағыттар аясында түрлі міндеттерді алдын алу көзделіп отыр[2].

Жастар – болашағымыздың алтын тірегі. Салауатты өмір салтын ұстанбаған мемлекеттің экономикасы құлдырайтыны сөзсіз. Бұл бағытта қазірдің өзінде іргелі зерттеулер мен саяси-экономикалық сараптама жұмыстары және қызу пікірталастар жүргізілуде. Әлемдік экономика мен адамзат өркениеті алдында қалыптасып отырған осынау күрмеуі қиын өмірлік проблеманы шешу бірінші кезекте әлемдік білім беру кеңістігін, оның негізгі ұстанымдарын түбірінен қайта қарауды қажет етіп отыр. Адамзат мүмкіндігін академик Н.Н.Моисеев өзінің «Соңғы өсиет» кітабында: «Егер Адам өзінің Табиғатпен қарым – қатынастарына қажетті кілтті таба алмаса, онда ол өзін жойылуға душар етеді» деген болатын.

«Ұлы тұлғаларды өздері секілді ұлылар ғана түсінеді» деген ақиқатқа жүгінсек, онда әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн айтқандай, білім - адам баласына, өзінің иесіне құт-береке, баянды бақ-дәулет әкелуі тиіс. Ең бастысы, ол адам баласын теріс қылыққа, үлкенді-кішілі қателік пен қылмысқа жібермейтін, салауатты өмір салтын ұстануға жетелейтін білім болуы тиіс. Ол иесінің бойында орнығатын кісілік пен рухын бекітетін ішкі тәртіптің ұстанымы. Адамзат баласының Жер планетасында құрған жер бесігі – ұлы өркениеті өзінің кемелдену шегіне жетпей жатып жойылуына жол бермеу адамдардың өз қолында, олардың біліктілігі мен саналы тәрбиесіне өте-мөте тәуелді.

Адамзат баласының алтын ұясы болған Жер планетасы, бүгінде адамдар жасаған қиянатқа қарсы тұра алмауда. Сондықтан Адамзат баласы өзін-өзі түзеуі үшін, адами ұстанымдарын оңына өзгертуі, тоғышар түпсіз тұтынушылықтан тазаруы үшін және бүкіл әлемде қазірде оқушы жастар мен ересектер арасында үдеп бара жатқан заң бұзушылыққа тосқауыл қою үшін оны туындатып отырған көптеген себептермен пәрменді күрес жүргізілуі тиіс. Табиғатпен үйлесімді өмір сүруді басты мақсаты етіп бүкіл Адамзат баласы танығанда ғана оның жарқын болашағы қамтамасыз етіледі. Осы ретте, елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2030» бағдарламасындағы ұзақ мерзімді басымдықтың бірі – «Мемлекетіміздегі азаматтарының денсаулығы, білімі мен әл ауқаты тармағында» және кезекті Жолдауында денешынықтыру мен спортты дамытуға айрықша көңіл бөлу қажеттілігі көрсетілген[2].

Бүгінде білім беру мекемелерінің алдында тұрған міндеттердің бірі – жас ұрпақтың салауатты өмір сүруге көзқарасын қалыптастыру, олардың денсаулығын сақтауға, қоршаған ортаны таза ұстауға және жоғары, сапалы білім алып, сол білімді келешектегі өмірінде пайдалана білуге тәрбиелеу.

Қазақ ұлтының салауаттылық, парасаттылық, имандылық, адамгершілік, тәлім-тәрбие туралы өлмес құнды ұлттық мұрасының дамуын шолып өтсек, Ибн Сина еңбектері, Шығыс аристотелі атанған ғұлама әл-Фараби, Омар Хайям рубайлары, түркі тілдес халықтардың бәріне өшпес рухани мұра қалдырған: Жүсіп Баласағұни, Махмұт Қашқари, Ахмет Иассауи, Хайдар Дулати шығармаларының орны ерекше. Араға бес ғасыр салып, қолымызға сағындырып жеткен ғалым Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» шығармасы ұлттық психологиядан болашақтың салауаттылығына, имандылығына арналған мол мағлұмат алуға болатын еңбек.

Өтейбойдақ Тілекқабылұлы дене мен рухани дүние тұрғысында жас буынның сұлулықты түсіне білулеріне ерекше көңіл бөлді. Ол адамның сыртқы пішіміне, көрінісіне аса назар аударған. Егер адамның сырт киімі таза, тартымды, сұлу келбетті болса, онда ол оның көңіл күйін жақсартып, жүрек жылуын оятады. Ойшыл-данышпан арақ-шараптан, нашақорлықтан аулақ болуға шақырады. Бала дені сау болуы үшін жас кезінен бастап оны шынықтыру керек, дене еңбегімен шұғылдандырып тәрбиелеу қажет дейді.

Қазақ халқын әлемге танытқан Шоқан, Ыбырай, Абай еңбектерінің ұрпақ тәрбиесінде алар орны ерекше. Бүкіл бір халықтың ұстазы Ұлы Абай өзінің қара сөздерінде жан мен тән тазалығы, имандылық қасиеттері «толық адам», дені сау адамның іс-әрекет нәтижелері, жалпы қауымның салауаттылығын қамтамасыз етуді нұсқайды.

XX ғасыр басында қазақ халқының білім беру саласында үлкен бетбұрыстар болды. Ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан мұраларды жинақтау, оны бүгінгі оқушылардың тәрбиесіне, салауаттылығын қалыптастыруға пайдалануда тәлімдік ой-пікірлерімен қазақ даласына із қалдырған Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, М.Дулатов және т.б. еңбектері – ұрпақ саулығы үшін қам жеген денсаулық мәселесіне арналған мұраларының орны ерекше [3].

А.Байтұрсынұлы «Тәні саудың – жаны сау» екенін айта отырып, «Ең әуелі бәрінен бұрын тазалықтың қадірін біл. Тән саулығының тамыры – тазалықта, жан саулығының тамыры – саулықта», – деп денсаулықты сақтаудың маңызды жолын меңзейді. Себебі, денсаулықтың кепілі – тән мен ардың тазылығы. Ол саулықтың іргетасын қалайды. Мәселен, М.Жұмабаев өзінің «Педагогика» оқулығында «Сау жан сау денеді ғана болады» деген адамзат дүниесінің ескі мәтелін дұрыстай отырып, баланың денсаулығы мәселесін «Дене тәрбиесі» бөлімінде егжей-тегжейлі қарастырады.

Азаматтың дені сау болуы салауатты өмір сүруді қалыптастырумен тікелей байланысты, яғни салауатты өмір салтын қалыптастыру – денсаулық кепілі. Жеке адамның тіршілік етуге бағытталған мүмкіндіктерін қалыптастыруды - салауатты өмір. салтын қалыптастыру дейміз.

Бірінші байлық – денсаулық. Бірақ осы сөздің салмағын, жүктер жауапкершілігін көбіне сезбейтін де, мойындамайтын да сыңайлымыз. Айтылған сәтте көңілімізге қонады, құлағымызға жағады. Келісеміз. Сонсоң күнделікті тіршілікте ұмыта береміз. Сөйтіп күндердің күнінде бір арылмас дертке шалдығып санымызды соғып жататынымыз да болады. «Жалған – ай!» деп көкірегіміз қарс айырылып, өмірден түңіле бастаймыз.

«Тәннен жан артық», - дейді Абай атамыз - тәнді жанға бас ұрғызса керек еді. Жоқ біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдадық. Жан мен тән бірлігін, ара қатынасындағы бірлікті сақтамадық Біреу үшін емес, өзіміз үшін, отбасы үшін күресе білмедік. Қазіргі қоғамымызда халықтың табиғи өсімі төмендеп, сырқаттанушылық және өлім-жетім деңгейі арта түсті. Әсіресе, балалар мен жастардың денсаулығы қауіп тудыруда. Темекі тарту, ішімдік пайдалану, есірткі құмарлық және улы заттарға әуестік, адамгершілікке жат мінез-құлық, ерте жыныстық қатынас кеңінен етек алуда. Денсаулық – адам тәнінің рухани және әлеуметтік игілігінің жиынтығы. Денені үнемі шырықтыру, шынықтыру, сананың сапа деңгейін көтеру, интеллект өрісін биіктету, рухыңды шыңдау - бәрі де денсаулыққа қызмет етеді. Қазіргі уақыттағы әлеуметтік - экономикалық жағдай, тіршілік деңгейінің құлдырауы және экологиялық қолайсыздық Қазақстан Республикасының бүкіл халқының, әсіресе, өскелең ұрпақтың денсаулығына кері әсерін тигізуде [4].

Қазақстан азаматтарының денсаулығын нығайту, салауатты өмір салтын ынталандыру туралы елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Халықтың денсаулығы – ел дамуындағы істердің аса маңызды тұтқасы, болашағымыздың кепілі» деген сөзін келешекте атқарылатын жастардың болашағына апаратын, алтын сүрлеу десе болады. «Денсаулық – зор байлық» деген даналық мәтелдері тіршіліктің нағыз өзегінен алынған. Адам баласы денсаулықтың қадірін, маңызын айрықша ұғынып барлық игіліктен жоғары санаған. «Ауырып ем іздегенше, ауырмайтын жол ізде» деп жан мен тән саулығын қоршаған орта аясында дұрыс сақтап және нығайтуға түрлі пайдалы әрекеттер жасап отырған.

«Дені сау адам - табиғаттың ең қымбат жемісі» деп тегін айтылмаған.

Салауатты өмір салтына денешынықтыру, спорт, дене тәрбиесі, туризм, халықаралық туризм, табиғатқа серуен, таза ауада жүру жатады. Кешкі тамақтан соң, таза ауада бір-екі сағат серуен құрып, ұйықтаудың пайдасы зор. Ұйқы 7-8 сағаттан кем болмауы тиіс. Әр адам жыл сайын бір рет еңбек демалысын тиімді пайдаланғаны жөн. Барлық кезде тамақты жаңадан дайындап ішкен дұрыс. Алланың табиғатты адам үшін жаратқанын және парыз еткенін, тіршілігінде қажетіне дұрыс пайдалануды, денсаулығына зиян келмейтіндей жағдайда болуын қадағалауды салауатты өмір салты деп ұғамыз. Адам денсаулығына зиянын тигізетін жат әдеттерден аулақ болғаны жөн. Олар – темекі тарту, спирттік ішімдіктерге, есірткілік заттарға салыну. Арақтың орнына пайдалы қымыз, шұбат, сүт тағамдарын іші, темекі тартудың орнына таза ауада көбірек жүрі. Жастарға есірткіні пайдаланбай, көңіл көтеретін мәдени көпшілік орындарына баруды әдетке айналдырған абзал. Еңбек адамды тәрбиелейді. Сондықтан жұмыс істеуден қашпаған жөн. Жалқаулыққа салынудың соңы жақсылыққа апармайды. Имандылық жолына түсіп, денсаулық жараса, жылына бір келетін оразаны тұтып, оның тәртібін сақтағаныңыз дұрыс. Дүниеде бұған тең келетін ештеңе жоқ [5].

Қорыта келгенде, академик Н. М. Амосов айтқандай: «Денсаулығың мықты болуы үшін толық мәнді өз күшің болу қажет, оны еш нәрсемен ауыстыруға болмайды». Егемен еліміздің болашағы дені сау, білімді жастар. Қоғамда болып жатқан жаман әдеттерге кінәлі – адамдардың өзі. Осындай жат, жаман әдеттерден бойымызды аулақ ұстап, төзімділік, табандылық танытып, адамгершілік қасиеттерді жоғары ұстай білуіміз керек. Болашағымыз жарқын, еліміздің ертеңі нұрлы болсын десек, ел болып, халық болып болашағымызды, ұлтымызды, тегімізді жоғалтып алмау үшін нашакорлық, ішімдік, темекіден бойымызды аулақ ұстап, қоғамымыздың бұл түнектен арылуының жолын іздеп, салауатты өмір салтын насихаттайық.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. <http://www.kazpravda.kz> / Астана. Первый республиканский форум молодежи. 2.11.2016 г.
2. Қазақстан Республикасында 2030 жылға арналған даму стратегиясы «Егемен Қазақстан» 1998 ж.
3. Жалтаев Н.Р., Куншашов А.М., Уахитов Р.У. Салауатты өмір салтын қалыптастыру- денсаулық кепілі // Вестник АРГУ-2017, №1. – 186 б
4. Нуриев М.А. Интеллектуалды ұлт қалыптастырудың маңызы // Ұлттық тәрбие.- 2012.- № 4.-6-8б.
5. Құдайбергенова К. Тұлға дамуының сапасы.- Алматы, 2008.

FTAMP 796.015.44

Саитгалиев Р.Р.,¹ Марденов К.Ж.,¹ Утегалиев Т.Х.,¹ Жеңісова Б.Қ.¹

¹Қ. Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

ОРТА БУЫН ӨКІЛДЕРІНІҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУМЕН АЙНАЛЫСУЫ

Бұл мақалада дене шынықтыру пәнінің орта мектеп деңгейіндегі оқытушылар білімі мен қажеттіліктерінің себептері талқыланады. Дене шынықтыру пәнінің мұғалімінің алдында тұрған ең маңызды мәселелердің бірі – дене шынықтыру пәніне деген мұқтаждықтың мақсат-міндеттерін түсіндіру және тәрбиелеу болып табылады. Сондықтан да, бастауыш мектептегі спорттық нәтижелерді орта мектепте жалғастырып, оны дамыту өте маңызды болып табылады. Пән мұғалімі балалардың қызығушылығы мен мұқтаждығын баса назарға ала отырып, сабақтың жоспарын дұрыс құруы қажет.

Кілт сөздер: дене шынықтыру, мақсат, мұғалім, мұқтаждық, қызығушылық, спорт.

В этой статье рассматриваются особенности изучения физической культуры в средних школах и уровень преподавания. Одной из наиболее важных проблем, с которой сталкивается учитель физического воспитания является разъяснение и обучение целям и задачам дисциплины физического воспитания. Поэтому важно продолжать и развивать спортивные достижения начальной школы в старшей школе. Учитель дисциплины должен иметь возможность планировать план урока, уделяя особое внимание интересам и потребностям детей.

Ключевые слова: физическая культура, цель, потребность, учитель, интерес, спорт.

In this article features of studying of physical training in high schools and a level of teaching are considered. One of the most important problems with whom the teacher of physical training collides is an explanation and training to objectives and problems of discipline of physical training. Therefore it is important to continue and develop achievements in sport of an elementary school at the senior school. The teacher of discipline should have a possibility to plan the plan of a lesson, paying special attention to interests and demands of children.

Key words: physical culture, goal, teacher, requirement, interest, sport.

Дене шынықтыру пәнінің мұғалімінің алдында тұрған ең маңызды мәселелердің бірі – дене шынықтыру пәніне деген қажеттіліктің мақсат-міндеттерін түсіндіру және тәрбиелеу болып табылады. Оқушылардың барлық пәнге деген бастауыш мектептегі қызығушылығы орта мектепке келген кезде төмендеп, жойылады. Дене шынықтыру пәніне деген қызуғышылығы жиі томендейтін оқушылар – бұл сала бойынша жетістікке жетпеген оқушылар болып табылады. Қажеттілік – оқушыларды қандай да болмасын іс-әрекет жасауға итермелейтін күшті құрал болып табылады. Оқушы қандай да бір нәрсеге мұқтаж болған кезде, іс-әрекетте «мақсат» атты үлкен күш оянады. Қажеттіліктер мен мақсат-міндеттерге тәрбиелеу – біртұтас педагогикалық үдеріс болып табылады. Сабақтың мақсат-міндеттеріне тәрбиелеу – оқушылардың дене шынықтыру пәніне деген мұқтаждыққа жетелейді[1. 41].

Пән мұғаліміне 2 негізде оқу-тәрбие үдерісін құру қажет. Олар: 1) Оқушыларға дене шынықтыру пәнінің денсаулық үшін пайдасын, өзін-өзі дамыту үшін көмегін және дене бітімін дұрыс қалыптастыру жолындағы қызметін түсіндіру; 2) Тиісті нәтиже мен көңіл-күйге жету. Мысалы: ұлдар үшін – бұлшық еттің күшін арттыру болса, қыздар үшін – әдемі қимыл-қозғалысты қалыптастыру және дене бітімінің кемшіліктерін түзету болып табылады. Дене шынықтыру пәнінде оқушылардың мақсат-міндетіне жету үшін жоғарыдағы қағидаларды бірлікте қарастыру қажет. Мысалы: дене шынықтыру пәнінде «жүзу» спорты туралы сабақ өткізілсе, оқытушы жүзудің маңызын, оның техникалық ерекшеліктерін, оқушылардың жүзу спортымен айналысқан жағдайда жететін жетістіктері мен мақсат-міндеттері туралы толық мәлімет беруі қажет. Ең алдымен оқытушы, сабақ алдында оқушыларға өзінің спорттық жетістіктері мен психологиялық дайындығын көрсетуі қажет. Оқытушы әр оқушының өзіндік ерекшеліктері мен спорттық мүмкіндіктерін баса назарда ұстауы қажет. Әсіресе, нашар нәтиже көрсететін оқушыларға жиі көңіл бөлу қажет. Себебі: сондай оқушылар ең бірінші болып пәнге деген қызығушылығын жоғалтып, дене шынықтыру пәнінің пайдасын түсінбей жатады [2. 143].

Жағымды мақсат-міндетке жетелейтін ең басты қажеттіліктерге: белсенді өмір қозғалысына қажеттілік, қарым-қатынас және ұжымдық байланысқа қажеттілік, ұжымда өзін-өзі дәлелдеуі, жаңа ақпаратты білуге, айналаны танып-білуге қызығушылық, дене шынықтыру пәнінің эстетикалық жақтарына баса назар аударушылық.

Жоғарыда көрсетілген қажеттіліктер мен белсенді өмір салтын қалыптастыру үшін, дене шынықтыру пәні қызықты, жан-жақты, әрі әр түрлі жаттығуларға толы болуы қажет. Қызықсыз әрі эмоционалдық тұрғыдан әсері аз жаттығулардың сабақтың көп уақытын алуы – оқушылардың пәнге деген қызығушылығының төмендеуіне әкеліп соқтырады. Бұл қажеттіліктерді тек қана дене шынықтыру сабағында емес, сонымен қатар үзіліс уақытында, спорттық секциялар мен дене шынықтыру пәнінен қосымша сабақтар кезінде өтеуге болады.

Бұл жастағы мектеп оқушыларының қызығушылығын арттырудың тағы бір жолы өзіне ұнайтын, достық-қарым қатынастағы адамдармен бірлескен топ құрып, оларды бірге жаттықтыру. Жаттығу барысында оқушылардың бір-бірімен араласып, байланысуына мүмкіндік жасау қажет. Сонымен қатар, бірлікте атқарған жұмыстарын марапаттап отыру да керек. Мысалы: бірлікте жұмыс жасауға деген қажеттілік жаттығудың орнын даярлаудан, көптеген жаттығуларды орындаудан, топтық жарыстар өткізуден, әртүрлі спорттық ойындар өткізуден байқалады. Сабақты қорытындылаған кезде, бірлікте жеңіске жеткен топ ойыншыларын атап өткен дұрыс. Өзінің тобы үшін аянбай еңбек еткен басқа да қатысушыларды ұмытпаған жөн.

Сабақты оқушылардың өздерін қатысатындай, қастарындағы жолдастарының іс-әрекетін талқылайтындай етіп құру қажет. Мысалы: гимнастикалық жаттығулар орындау кезінде оқушылардың жолдастарына көмектесіп, олардың қателіктерін түзетіп, тапсырманы дұрыс орындауына көмектесу тапсырылады.

11-14 жас аралығындағы жас жеткіншектер үшін өз ортасында «өзін мойындатып, сыйлату» маңызды болып табылады. Сондықтан да, сабақ кезінде жоғары жетістікке жеткен оқушыларды мадақтап, оның іс-әрекетінің дұрыс жақтарын талқылап отыру қажет. Бұл жастағы оқушылар өзінің кемшіліктерін ауыр қабылдап жатады. Сондықтан да, осы төңіректе ауыр сөздер мен сын-пікірге мұқият болу қажет. Бірақ, оқытушылар бұл қағиданы сақтай бермейді де, өз пәніне деген қызығушылығын жоғалтып алады. Бұл жағдайда, кез-келген қиын оқиғаларға қарамастан оқушыларды мақтап-мадақтап отыратын мұғалім жеңіске жетеді.

Бұл жастағы мектеп оқушыларында таным мұқтаждықтары өте жоғары болып келеді. Оларды кез-келген жағдайда, мүмкіндігінше, мақтап отыру қажет. Ол үшін ұлы тұлғалардың өмірінен әртүрлі мысалдар (Мысалы, математика ғылымдарының атасы Пифагордың қол күресінен олимпиада чемпионы болған туралы және т.б.), спорттық мүмкіндіктер арқылы өмірде кездесетін кез-келген қиындықтан шығуға болатындығы туралы, оқушылардың қиял-өрісін арттыратын әртүрлі оқиғаларды баяндап отыру қажет. Танымдық қызметін арттыру үшін пәнаралық байланыстарды пайдаланған жөн. Жаттығуларды әртүрлі орындаудан ерекше жарыстар өткізуге болады. Мысалы: биікке секіру, допты нысанаға дәл лақтыру және т. б. Бұл үшін оқушыларға әртүрлі әдіс-тәсілдер туралы ақпарат беру – өте маңызды болып табылады. Мысалы: «Фосбюри-флоп» атты биіктікке секіру техникасы секірулер арасындағы үзілістер кезінде ойлап табылған екен. Сонымен қатар оқушылардың пәнге деген қызығушылығын оқытушылардың сабақты қызықты өткізуі, инновациялық технологияларды қолдануы, жаңа жаттығулар түрін ойлап табуы, пәнаралық байланысты қамтуы секілді жағдайлар арттыра алады.

Эстетикалық қажеттіліктер бұл жаста өте жиі көрінеді. Эстетикалық қабылдаудың құралы болып, жаттығу өтетін жердің безендірілуі (таза әрі жарық жаттығу залы, түрлі-түсті көрнекіліктер және т. б.), сабақтың өту ерекшелігі (тәртіп, оқытушының және оқушының білімдәрежесі, жаттығулардың біртекті орындалуы, қатысушылардың әсемқозғалысы және т. б.) секілді элементтер жатады. Мұғалімнің сөйлеу мәнеріне баса назар аудары қажет. Сөйлеу мәнері – сауатты, әдемі, тәлім-тәрбиеге толы және де көше сөздерінсіз болуы қажет [3.86].

Мұғалімнің мектеп оқушылары арасындағы мақсат-мүддеге жетелейтін ең маңызды қызметтерінің бірі – салауатты өмір салтын насихаттау болып табылады. Сабақ уақытындағы ұстаздардың үгіт-насихат жұмысымен қатар, салауатты өмір салты туралы стендтік материалдар, әртүрлі жастағы оқушылардың күн тәртібі, спорттық жүктемесі туралы кестелер және т. б. секілді көрнекілік құралдарының ықпалы зор. Дене шынықтыру пәнінің мұғалімінің мектеп ұжымының арасында салауатты өмір салтын кең көлемде насихаттай білуі – ең маңызды болып табылады. Бұл үшін педагогикалық кеңестерде баяндама оқу, мұғалімдермен сұқбат жүргізу немесе мектептің медициналық қызметкерлерімен бірлікте жұмыс жасау секілді әдістерді қолдануға болады. Педагогикалық ұжыммен жұмыстан тыс уақытта әртүрлі жаттығулар жасап, дәстүрлі және жаңа техникалар негізінде жүзеге асатын оқу-сауықтыру жұмыстарымен таныстыру қажет. Ата-аналардың қатысуымен өтетін ашық сабақтар, олардың отбасымен бірге спортпен айналысудың мән-мағынасын баяндайтын жеке және топтық сұқбаттасулар өткізу өте маңызды. «Анам, әкем және мен – спорттық жанұя» деген секілді тақырыптарда өтетін отбасылық құндылықтарды спорттық тұрғыдан көрсететін жарыстар осылардың үлгісі болып табылады. Жоғарыда көрсетілген іс-шаралардың нәтижесінде мектеп қабырғасында оқушылардың спорт жолында қойған мақсат-мүддесін мақұлдап, оларға қолдау білдіретін орта қалыптастыру өте маңызды болып табылады. Есімізде сақтайтын ең маңызды жайт – әртүрлі әдіс-тәсілдердің жиынтығы ғана оқушылардың бойында дұрыс мақсат-мүдде қалыптастыруына жол ашып, спортқа деген қызығушылығын оята алады.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Ашмарин Б. А. Теория и методики физического воспитания. – М.: Просвещение, 1990. – 303 с.
2. Янсон Ю. А. Физическая культура в школе. Научно-педагогический аспект. Книга педагога. – М.: Феникс, 2009. – 267 с.
3. Муравьев В. А., Назарова Н. Н. Гармония физического развития и здоровья детей и подростков. – М.: Дрофа, 2009. – 265 с.

FTAMP 796.42

**КУЛМАГАМБЕТОВ А.К.,¹ Саитғалиев Р.Р.,¹ Жангереев З.А.,¹
Жеңісова Б.Қ.¹**

¹Қ. Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

ҚЫЗ-КЕЛІНШЕКТЕР ҮШІН ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКАМЕН АЙНАЛЫСУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Бұл мақалада жеңіл атлетиканың әйел затына деген маңыздылығы жайлы айтылған. Жеңіл атлетика қыздардың ағзасына тек қана үлкен спорттық жетістіктерге ғана жеткізіп қана қоймай, олардың анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктерінің жетілуіне де көмектеседі. Ағзаның жетілуі кезінде жеңіл атлетикамен дұрыс айналысу, ағзаның дұрыс әрі қалыпты жетілуіне көмектеседі. Сонымен қатар мақалада жүктілік және айлық циклі кезіндегі жеңіл атлетикамен қалай айналысу керектігі жазылған

Кілт сөздер: жеңіл атлетика, денсаулық, жеңіл атлетикалық жаттығулар, жүйелі түрде жаттығу, әйелдер, спорт.

В этой статье рассматриваются особенности легкой атлетики для женщин. Легкая атлетика в развитии организма девочек - это не только путь к победам в большом спорте, но и помощник в развитии анатомо-физиологических особенностей. В процессе роста организма девочек необходимо правильно заниматься легкой атлетикой. Также в статье рассмотрены вопросы, как заниматься атлетикой во время беременности и ежемесячных менструальных циклах.

Ключевые слова: легкая атлетика, регулярные занятия, здоровье, легкоатлетические упражнения, женщины, спорт.

In this article considered peculiarities of athletics for women. Athletics in the development of an organism of the girl is not only the way to victory in the big sports, but and to aide in the development of anatomical and physiological features. In the growth process of the body, girls must properly engage in athletics. Also in the article the questions of how to engage in athletics during pregnancy and monthly menstrual cycles.

Key words: athletics, regular exercise, health, athletic exercises, women, sport.

Әйел адамның өмірінде дене тәрбиесі жүйесінде жеңіл атлетика маңызды орын алады. Жеңіл атлетикамен айналысу – әйел адамның денсаулығының нығаюына, атап айтқанда күш-қуатын арттырып, шапшаңдықты, шеберлікті және өмірлік қажетті іс-әрекеттерді қалыптастыруға көмектеседі. Жеңіл атлетикалық жаттығулар болашақ ана үшін маңызды болып табылады іш және жамбас бұлшық еттерін қатайтуға және жетілдіруге көмектеседі.

Жеңіл атлетикамен жүйелі түрде айналысқан қыз-келіншектер жоғары спорттық-техникалық нәтижелерге жетіп, көптеген жарыстардың жеңімпазы атанып жатады. Спорттық машықтану кезінде әйел ағзасына тән анатомиялық-физиологиялық және әйел ағзасына тән өзіндік ерекшеліктерді ескеру қажет. Бұл ерекшеліктер ескерілмеген жағдайда, әйел ағзасына қауіп-қатер төніп, соңы келеңсіз жағдайларға соқтыруы мүмкін [1.133].

Әйел ағзасының анатомо-физиологиялық ерекшеліктерін келесі мәліметтерден байқай аламыз.

Әйел адамның бойы көп жағдайда, ер адамның бойынан кіші болып келеді. Орта бойлы ер адам 165 см. болса, орта бойлы әйел адам 154 см. болып келеді. Әйелдің денесі ер адамға қарағанда ұзын, аяқ-қолы қысқа болады. Әйелдің жамбасы ер адамға қарағанда үлкенірек және төменірек орналасқан, кеудесі қысқарақ. Осыған орай әйелдің бұлшық ет қабаты ер адамға қарағанда үлкенірек және ішкі ағзалардың қорғаныш қабаты ретінде қызмет атқарады. Сондықтан да, әйел адамдармен жаттығу жұмыстарын жүргізген кезде, кеуде бұлшық еттерінің күш-қуатын арттыруға көңіл бөлу қажет.

Әйелер үшін ең маңыздысы – жамбас бұлшық еттерін дамыту болып табылады. Себебі, жамбас бұлшық еттері – ана болу қызметімен тығыз байланысты.

Әйелдің сүйек бұлшық еттерінің көлемі ер адамның бұлшық еттеріне қарағанда кішкене болып келеді. Әйелдің сүйек бұлшық еттері барлық дене салмағына қарай 32-36 % құраса, ал ер адамдарда 42 – 45 % құрайды екен. Әйел адамның бұлшық еті ер адамның бұлшық етіне қарағанда жіңішкерек, әлсізірек, созылмалы болып келеді. Әйелдерде май қабатының көлемі барлық дене салмағына қарай 28, 2%- ға дейін жетсе, еркектерде 18, 2 %- ға дейін жетеді екен.

Әйелдерде бұлшық еттің күші ер адамдарға қарағанда азырақ және бұлшық ет пен дене салмағаның ара қатынысы ер адамдарға қарағанда оңтайлырақ болып келеді. Бұл көрсеткіштерді жүгіру, секіру жаттығуларын орындау кезінде ескеру қажет.

Әйел адам бұлшық еттерінің созылмалылығының арқасында үлен икемділікке ие. Бұл – олардың қимыл-әрекеттің техникасын оңайырақ игеруіне көп көмегін көрсетеді, бірақ дененің дұрыс қалпын сақтау үшін көп күш-қуатты қажет етеді.

Жаттығу барысында тағы бір ескеретін жайт, әйел адамның ер адамға қарағанда тыныс алу және қан айналу жүйесінің қызметі бірнеше есе төмен. Әйел адамның физиологиялық қызметінің ерекшелігі, ағзаның сыртқы ортаға жауап беру процесі – етеккір болып табылады.

Бұл кезде әйел адамның ағзасында көптеген өзгерістер жүреді. Атап айтсақ, қан қысымының көтеріліп не түсуі, бұлшық еттер қызметінің төмендеуі, дене қызуының жоғарылауы және т. б. Бұл күндері көптеген әйелдер аса сезімтал, ашуланшақ, нашар көңіл-күйде жүреді.

Етеккір уақытында жеңіл атлетикамен айналысу, жоғарыда көрсетілген өзгерістерді өршіктіре түсуі мүмкін. Мысалы, жүгірумен айналысу іштің айналасындағы ауру сезімдерін тудырыуы мүмкін. Сондықтан да, етеккірдің алғашқы екі күнінде жеңіл атлетикамен айналысуды тоқтату қажет. Алайда, етеккірдің кезінде ауырсынбайтын жас әйелдер жаттығуларды тоқтатпай, жеңіл-желпі тапсырмаларды орындауға болады. Егер де, осындай жеңіл-желпі жаттығуларда жоғарыда келтірілген ауырсынуларға ұшыраса, онда жаттығумен айналысуға болмайды. Етеккірдің қалған күндерінде жаттығумен айналысуға болады, бірақ ережелерді қатаң сақтау қажет [2.68].

Кей-кезде етеккірдің соңғы күндеріндегі жаттығулар қан кетуге алып келіп, етеккірдің тағы бірнеше күнге созылуы мүмкін екенін ұмытпау қажет.

Ауыр жағдайдағы етеккір циклы бар әйелдерге қатысты жеке жаттығу кестесін жасағанда ескеру қажет. Егер де етеккір уақытында жаттығулар өткізілген жағдайда, жаттығулардың қиындық дәрежесі баса назарда болуы қажет.

Етеккір уақытында жеңіл атлетикалық жарыстарға қатысуға қатаң түрде тыйым салынады.

Жыныстық жетілу кезінде қыз балалардың бойы қарқынды түрде өседі. Бұл кезде жүйелі түрдегі жеңіл атлетикалық жаттығулар, әсіресе жаттығу техникасын меңгеру, ағзаның дұрыс қалыптасуына жағдай жасайды.

Жүктілік уақытында жүйелі түрде жеңіл атлетикамен айналысуды тоқтату қажет. Себебі, денеге ауыр жаракат әсер етіп, алдын-ала босану жағдайлары туындауы мүмкін. Бұл уақытта, жеңіл-желпі жаттығулар жасаған дұрыс. Бірақ, жаттығуларды тез және аса күш салып жасауға болмайды. Ең жақсы, әрі жүкті әйелдерге ұсынылатын жаттығу түрі – жаяу серуендеу.

Босанған соң да жаяу серуендеу және жеңіл-желпі жаттығулар орындауға болады. Бірақ, толыққанды жеңіл атлетикамен айналысуға болмайды.

Босанғаннан соң, дәрігердің рұқсатымен ғана жаттығумен айналысқан жөн.

Спортпен жиі айналысатын, соның ішінде жеңіл атлетиканы жанына серік еткен әйел үшін гинеколог дәрігердің бақылауы аса қажет.

Қорытындылай келе біздің айтпағымыз, жылдар бойы жеңіл атлетикамен үзбей айналысу – қыз-келіншектердің ағзасының мықты болуына, қарттықпен күресуге, жасы ұлғайған шағында да салауатты қалыпты жағдайын сақтауға көмектеседі.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Каюров В. С. Легкая атлетика (физкультура и спорт).– Москва, 1950 г.- С.294
2. Ковалев В.А. Спортивные игры. - М.: Просвещение, 1988 г. -С.303
3. Станкионене В.П. Педагогические основы физического совершенствование школьников.– Вильнуе, 1969 г. - С.267

АВТОРЛАРТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ON THE AUTHORS

Абдоллаев Нұртаза Ақишанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Абдрахманова Акмарал Жаркимбековна – докторант PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, город Астана, РК.

Akchambaeva Sholpan Tenelovna – master, Aktobe regional state university named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

Апендина Айнагүл Кенесовна – химия ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Ахметова Маржан Кушкинбаевна – физика магистрі, «Нанотехнологиялар» ғылыми зертханасының инженері, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Әлімбаев Қазыбек – «Көлікті пайдалану және жол қозғалысы мен тасымалды ұйымдастыру» мамандығының 4 курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Беграхимов Абдулла Амирович – студент 4 курса специальности «Химическая технология органических веществ», Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Бекетова Гүльнара Куанышевна – «Химиялық технология» кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Бекешев Амирбек Зарлыкович – физика-математика ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Берденова Акжан Батырбаевна – студент 4 курса «Химическая технология органических веществ», Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Bostekova Ainur Rahmetkyzy – senior teacher, Aktobe regional state university named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

Бузова Ольга Васильевна – кандидат технических наук, Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Давлетбаева Арухон Сериковна – «Физика» мамандығының 4 курс студенті, Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Жабко Алексей Петрович – доктор физико-математических наук, профессор, Санкт-Петербургский государственный университет, город Санкт-Петербург, РФ.

**АВТОРЛАРТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ON THE AUTHORS**

Жангереев Зинур Амангельдиевич – «Дене тәрбиесі» кафедрасының оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Жакупова Гүлмира Жалғасбайқызы – «Химиялық технология» кафедрасының оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Жексембина Гульдана Кайратовна – «Бейорганикалық заттардың химиялық технологиясы» мамандығының 4 курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Жеңісова Балауса Қайырқұлқызы – «Қазақ тілі және әдебиеті» мамандығының 4 курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Жолдыбаев Марлен Ерекетович – старший преподаватель кафедры «Информатика», Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Жунусов Бауыржан Арыстанұлы – экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Жүсіпбек Әсел Маратовна – студент 4 курса специальности «Дефектология», Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Изтурганова Алима Жанибековна – студент 4 курса специальности «Химическая технология органических веществ», Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Иманбаева Зауреш Өтегенқызы – экономика ғылымдарының кандидаты, «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Имжарова Зауреш Убайдулловна – кандидат педагогических наук, доцент, Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Kagazbaeva Aspet Kenesbekovna – doctor of pedagogical sciences, professor, ARSU of K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

Камалова Алла Алексеевна – доктор филологических наук, профессор, Варминско-Мазурский университет, город Ольштын, Польша.

Каморников Сергей Федорович – доктор физико-математических наук, профессор, Международный университет «МИТСО», город Гомель, Беларусь.

АВТОРЛАРТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ON THE AUTHORS

Қойбағар Нұрсұлтан – «Бейорганикалық заттардың химиялық технологиясы» мамандығының 4 курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Қуанжанова Кундыз Тугелбаевна – «Педагогика және психология» мамандығы бойынша философия докторы (PhD), «Теориялық және қолданбалы психология» кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Құлмағамбетов Абилгазиз Калдыбаевич – «Дене тәрбиесі» кафедрасының доценті, ҚР еңбегі сіңген жаттықтырушы, ұлттық дәрежедегі төреші, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Қумарова Жансая – «Көлікті пайдалану және жол қозғалысы мен тасымалды ұйымдастыру» мамандығының 4 курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Қусаинов Халел Хаймуллиевич – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Еуразия экономикалық ғылым академиясының академигі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Маратова Мадина Абатқызы – «Бейорганикалық заттардың химиялық технологиясы» мамандығының 4 курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Марденов Казбек Жанатович – «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Махамбетова Жанагул Караевна – преподаватель кафедры «Химическая технология», Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Мухтаруллина Айгуль Раисовна – доктор филологических наук, профессор, зав. кафедрой иностранных языков гуманитарных факультетов, город Уфа, Республика Башкортостан.

Некрасов Вадим Георгиевич – кандидат технических наук, доцент кафедры «Транспорт, транспортная техника и технологии», Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Ниязова Айым Алматқызы – «Бейорганикалық заттардың химиялық технологиясы» мамандығының 4 курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

АВТОРЛАРТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ON THE AUTHORS

Обаева Гүлнара Садуақасқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Орамах Жанжігіт Орамахұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, «Тарих және тарихты оқыту әдістемесі кафедрасының» профессоры, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Орозобекова Жылдыз – доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева, город Бишкек, Кыргызская Республика.

Өмірбаева Күләш Охасқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Өтеумағамбетова Ақерке Досымқызы – «Органикалық заттардың химиялық технологиясы» мамандығының 4-курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Подушкин Александр Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Южно-Казахстанский государственный педагогический институт, город Шымкент, Казахстан.

Саитғалиев Рафаил Ралифович – «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Салихова Жұлдыз Асылбековна – «Физика» мамандығының 4 курс студенті, Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Саркулова Мирамгуль Маратовна – студент 4 курса специальности «Химическая технология органических веществ», Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Сауханов Нұрғазы Серғазыұлы – техника ғылымдарының кандидаты, «Автокөлік және жол қозғалысын ұйымдастыру» кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Стасевич Инга Владимировна – кандидат исторических наук., старший научный сотрудник отдела этнографии Центральной Азии, Музей антропологии и этнографии имени Петра Великого (Кунсткамера) РАН, город Санкт-Петербург, РФ.

Тасмаганбетов Аслан Букимбаевич – кандидат экономических наук., доцент кафедры экономики и менеджмента, Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

АВТОРЛАРТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ON THE AUTHORS

Тасмаганбетова Самал Жумабаевна – магистр менеджмента, старший преподаватель кафедры экономики и менеджмента, Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Тлеужанов Мақсат – «Көлікті пайдалану және жол қозғалысы мен тасымалды ұйымдастыру» мамандығының 4 курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Tolegenova Gulmira Ganibetovna – master, Aktobe regional state university named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

Тұрғанбаев Мұқанбетқали Әбдіқадірұлы – экономика ғылымдарының кандидаты, «Мемлекеттік басқару және маркетинг» кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Утеғалиев Тулеген Хайдарович – «Дене тәрбиесі» кафедрасының оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Фаткуллина Флюза Гавдуллиновна – доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой русской и сопоставительной филологии факультета башкирской филологии и журналистики, ФГБОУ ВО «Башкирский государственный университет», город Уфа, Республика Башкортостан.

Хайретденова Жадра Бауржановна – студент 4 курса «Химическая технология органических веществ», Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ Өңірлік Мемлекеттік
Университетінің ХАБАРШЫСЫ»
ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі**

МАҚАЛАНЫҢ РӘСІМДЕЛУІ

1. Мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде, бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың Microsoft Word 2010 жүйесінде, жадыда электрондық нұсқасы да ұсынылады.
2. Қолжазбаларды авторлар мұқият тексеріп, қатесіз тапсыруы керек.
3. Мақала көлемі компьютерде терілген мәтінмен 3-10 бет (мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі - 12) жадағай ара қашықтықта, абзацтық шегініс - 1,25 см. Сондай-ақ мынадай жиектік өлшемдері сақталған болуы шарт: жоғарғы және төмен- 2 см. және сол жағы мен оң жағы-2 см.

Мақала құрылымының жалпы тәртібі

*ҒТАМР (Ғылыми-техникалық ақпараттық мемлекетаралық рубрикаторы) (12 қаріп өлшемімен).

*Мақаланың атауы (12 қаріп өлшемі, бас, қою әріптермен).

*Автордың(лардың) аты-жөні, қаласы, елі (12 қаріп өлшемімен, бас, қою қаріптермен).

*Қызмет орны (12 қаріп өлшемімен, ашық курсивпен)

*Аннотация үш тілде – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, көлемі – 100-150 сөз (10 қаріп өлшемімен).

*Кілт сөздер – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, көлемі – 6-8 сөз (10 қаріп өлшемімен, тік қаріппен).

*Мақалаға ғылым докторы немесе кандидат лауазымы бар, редакциялық кеңес мүшелері құрамына кірмеген, кем дегенде екі тәуелсіз ғалымның не мақаланың тақырыбына сәйкес маман пікірі беріледі.

*Автордың аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, сонымен қатар автор(лардың) пошталық мекен-жайы, қызметтік және мобильді телефон нөмірлері, электрондық поштасы туралы мәліметтер қосымша ұсынылады.

Мақаланың құрылымы

Мақалалар мынадай бөлімдерге бөлінеді: Кіріспе (бас тақырыпсыз), Негізгі бөлім: зерттеу әдістемесі, нәтижелер, талқылау, Тұжырым. Егер тақырыпшалар бар болса 12-ші қаріп өлшемімен, қою курсивпен теріледі. «Жаратылыстану ғылымдары» айдарында көрсетілетін өсімдіктер мен жануарлардың латынша атаулары мәтінде курсивпен көрсетіледі.

Суреттер мен кестелер мәтінде келтірілген тәртіп бойынша нөмірленеді, әр кесте мен суреттің жеке тақырыбы болуы керек, тақырып қою қаріппен жазылады.

Қысқартулар. Жалпыға белгілі өлшем бірліктерінің (физикалық, математикалық, химиялық терминдердің, т.б.) қысқаша аталуын көрсетуге болады. Барлық қысқартулар мен шартты шамалардың мәтінде толықтай атауы (10 қаріп өлшемімен) көрсетілуі керек. Мекемелердің атаулары мәтінде алғаш кездескенде толығымен жазылып, қасына жақшаның ішіне қысқартылған түрі көрсетіледі.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі туралы

Ақпарат көздері 12-ші қаріп өлшемімен нөмірленіп, мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі, 7.1-2003 МЖСТ бойынша рәсімделуі керек, мысалы:

1. Ансартов Р.М., Айзиков М.И., Расулова С.А. Метод количественного определения леукомизина // Вест. КазНУ. Сер. хим – 2003. – Т.1. №8. – С. 40-41 (журнал мақалалары)

2. Абимильдина С.Т., Сыдыкова Г.Е., Оразбаева Л.А. Функционирование и развитие инфраструктуры сахарного производства // Инновация в аграрном секторе Казахстана: Матер. Междунар. конф., Вена, Австрия, 2009. – Алматы, 2010. – С. 10-13 – (конференция материалдары)

3. Курмуков А.А. Ангиопротекторная и гипопипидемическая активность леукомизина. – Алматы: Бастау, 2007. – С.3-5 (газет мақалалары)
- 4.Соколовский Д.В. Теория синтеза самоустанавливающихся кулачковых механизмов приводов [Электронный ресурс]. – 2006. – URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (дата обращения: 12.03.2009) – (интернет көздері)
- 5.Петушкова, Г.И. Проектирование костюма: учеб.для вузов / Г.И. Петушкова. – М.: Академия, 2004. – 416 с. (кітап)

ЖУРНАЛДЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ АЙДАРЛАРЫ

Физика-математика ғылымдары

Жаратылыстану ғылымдары

Техника ғылымдары

Филология ғылымдары

Тарих, философия және әлеуметтану

Экономика және құқық

Педагогика және психология

Өнер, мәдениет және спорт

**Порядок приема статей в научный журнал
«ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К. ЖУБАНОВА»**

ОФОРМЛЕНИЕ РУКОПИСИ

1. Статья должна быть представлена в электронном виде (на съемных накопителях) или по электронной почте. Электронная версия записывается в формате Microsoft Word 2010.
2. Рукописи должны быть тщательно выверены и отредактированы авторами.
3. Объем статей должен составлять 3-10 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля -12; межстрочный интервал – полуторный; абзацный отступ -1,25 см.) Поля: верхнее, нижнее – 2 см; левое, правое – 2 см.

Общий порядок расположения частей статьи

МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научно-технической информации) (12 кегль)

*Название статьи (12 кегль, жирн., прописные)

*Инициалы, фамилия автор(ов) (12 кегль, жирн., прописные)

*Место работы (12 кегль, светлый курсив)

*Аннотация на трех языках: на казахском, русском и английском, объем 100-150 слов (10 кегль)

*Ключевые слова на трех языках: на казахском, русском и английском, 10 кегль, прямым шрифтом)

*К статье прилагается не менее двух рецензий от независимого ученого, не из числа членов редсовета) или специалиста по тематике статьи.

*Ф.И.О автора(ов) указываются без сокращений, почтовый и электронный адрес, а также служебные и мобильные номера телефонов прилагаются дополнительно.

Структура статей

В статьях должны быть разделы: Введение (без заголовка), Основная часть: методы, результаты, дискуссия, Заключение. Подзаголовки набираются по центру. (12 кегль, жирным шрифтом)

В рубрике «Естественные науки» латинские названия растений и животных, приводящиеся в тексте выделяются курсивом.

Таблицы и рисунки нумеруются в порядке упоминания их в тексте, каждая таблица и рисунок должны иметь свой заголовок (жирным строчным шрифтом), текст таблицы 10 шрифтом.

Сокращения. Разрешаются лишь общепринятые сокращения – названия мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п. Все сокращения должны быть расшифрованы, за исключением небольшого числа общеупотребительных. Названия учреждений при первом упоминании их в тексте даются полностью и сразу же в скобках приводится общепринятое сокращение.

Список использованных источников

Список использованных источников должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-2003.

Например:

1. Ансартов Р.М., Айзиков М.И., Расулова С.А. Метод количественного определения леукомизина // Вест. КазНУ. Сер. хим – 2003. – Т.1. №8. – С. 40-41 (статья журнала)
2. Абимильдина С.Т., Сыдыкова Г.Е., Оразбаева Л.А. Функционирование и развитие инфраструктуры сахарного производства // Инновация в аграрном секторе Казахстана: Матер. Междунар. конф., Вена, Австрия, 2009. – Алматы, 2010. – С. 10-13 – (материалы конференции)
3. Курмуков А.А. Ангиопротекторная и гипопицидемическая активность леукомизина. – Алматы: Бастау, 2007. – С.3-5 (газетные статьи)

4.Соколовский Д.В. Теория синтеза самоустанавливающихся кулачковых механизмов приводов [Электронный ресурс]. –2006. – URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (дата обращения: 12.03.2009) – (интернет источники)

5.Петушкова, Г.И. Проектирование костюма: учеб.для вузов/ Г.И.Петушкова. – М.: Академия, 2004. – 416 с. (книги)

**Номера литературных источников указываются в квадратных скобках.*

ТЕМАТИЧЕСКИЕ РУБРИКИ ЖУРНАЛА

Физико-математические науки

Естественные науки

Технические науки

Филологические науки

История, философия и социология

Экономика и право

Педагогика и психология

Искусство, культура и спорт

Rules of submitting articles for publication in the scientific journal

“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL STATE UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV”

REGISTRATION OF THE MANUSCRIPT

1. The article is to be submitted in electronic form (on mass storage devices) or by e-mail. The electronic version is to be made in Microsoft Word, 2010 format.
2. The manuscripts are to be carefully verified and edited by the authors.
3. The length of articles is to make up 3-10 pages (the text is typed by the Times New Roman font; font size-12; a line spacing – one-and-a-half; paragraph indentation -1,25 cm). Margins: top, lower – 2 cm; left, right – 2 cm.

General order of an arrangement of parts of article

- * IRSTI (Inter-state rubricator for scientific and technical information), (font size 12)
- * Headline of the article (font size 12, bold type, capital letters)
- * Initials, authors' surnames (font size 12, bold type, capital letters)
- * Place of employment (font size 12, light italic)
- * Abstracts in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, length up to 100 units)
- * Key words in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, upright font, words – in light italic)
- * A referee report of a Doctor or Candidate of Sciences is to be attached to the article.
- * The author(s)' names are to be written in full form, place of employment, a postal and e-mail address, and also office and mobile phone numbers.

Structure of the articles

The text of the article (font size 12). Articles of experimental character are to contain the following sections: Introduction (without heading), Material and technique of research, Results and their discussion, Conclusions. Subtitles are printed on the center. (font size 12, bold italic type). In the heading "Natural Sciences" the Latin names of plants and animals which are provided in the text are printed in italic type. . Tables and drawings are numbered as their mention in the text, each table and drawing have to have the heading (bold lower case font), the text of the table is to be printed by font 10..

Abbreviations. Only the standard abbreviations – names of measures, physical, chemical and mathematical values and terms, etc. are allowed. All abbreviations are to be expanded, except for a small number of the most common ones. Names of institutions are to be given fully at their first mention in the text and at once the standard abbreviation is to be given in brackets.

List of references

The list of the sources used is to be issued according to National State Standard 7.1-2003.

For instance:

- 1..Ansartov RM, Aizikov M.I., Rasulova S.A., Method of quantitative determination of leukomycin // Vest. KazNU. Sulfuric chemistry -2003. - T.1.№8. -FROM. 40-41 (journal articles)
2. Abimuldina S.T., Sydykova G.E., Orazbaeva L.A., Functioning and development of the infrastructure of sugar production // Innovation in the agricultural sector of Kazakhstan: Mater. Intern. Conf., Vienna, Austria, 2009. - Almaty, 2010.-C. 10-13 - (conference materials)
3. Kurmukov A.A. Angioprotective and hypopypidemic activity of leukomycin. - Almaty: Bastau, 2007. - C.3-5 (newspaper articles)
4. Sokolovsky D.V. Theory of synthesis of self-aligning cam mechanisms of drives [Electronic resource]. -2006. - URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (reference date: 12.03.2009) - (Internet sources)
5. Petushkova G.I. Designing a costume: a textbook for universities / GI Petushkova. - Moscow: Academy, 2004. – 416 p. (books)

* Numbers of references are specified in square brackets.

Thematic sections of the journal

Physical and Mathematical Sciences

Natural Sciences

Technical Sciences

Philological Sciences

History, Philosophy and Sociology

Economics and Law

Pedagogics and Psychology

Art, Culture and Sport

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті

Адрес редакции:
030000, город Актобе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
государственный университет
имени К. Жубанова

Телефон, факс: 8(7132) 563447, e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru

Жауапты редактор:
Корректор:

Қараша Г.Д.
Амирова А.А.

Шығарылған күні 20.09.2017

Форматы А4. Көлемі 22,0 баспа табақ. Таралымы 300 дана.

Тапсырыс № 486 Бағасы келісім бойынша.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
«Жұбанов университеті» баспасында басылды.

Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ә. Молдағұлова даңғылы, 34

Дата выхода 20.09.2017

Формат А4. Объем 22,0 п.л. Тираж 300 экз.

Заказ № 486 Цена договорная.

Отпечатано в издательстве «Жұбанов университеті»

Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова

Адрес: г. Актобе, пр-т А. Молдагуловой, 34

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.
За содержание статьи ответственность несут авторы.